

Ярослав Івашкевич НОВЕЛИ

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка шістнадцята

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО»
КИЇВ — 1974

Jarostaw Iwaszkiewicz

PRZY MOŚCIE

RÓŻA

ŚNIADANIE U TEODORA

IKAR

MŁYN NAD LUTYNIĄ

UCIECZKA FELKA OKONIA

KWARTET MENDELSSOHN

OPOWIADANIE Z KRAINY PAPUASÓW

DZIEŃ SIERPNIOWY

JADWINIA

DZIEWCZYNA I GOŁĘBIE

Z języka polskiego
na ukraiński przetłumaczyła
Helena Meduszczenko

Ярослав Івашкевич

НОВЕЛИ

Переклала з польської
ОЛЕНА МЕДУЩЕНКО

З М І С Т

Новели

Ярослава Івашкевича:
Дмитро Павличко 5

ІБІЛЯ МОСТУ 16

РУЖА 22

СНІДАНОК У ТЕОДОРА 40

ІКАР 54

МЛИН НА ЛЮТИНІ 59

ВТЕЧА ФЕЛЕКА ОКОНЯ 118

КВАРТЕТ МЕНДЕЛЬСОНА 199

ОПОВІДАННЯ ПРО КРАЇНУ ПАПУАСІВ 214

СЕРПНЕВИЙ ДЕНЬ 244

ЯДВІНЯ 252

ДІВЧИНА І ГОЛУБИ 281

Перекладено за виданням:

Jarosław Iwaszkiewicz.

Opowiadania zebrane. «Czytelnik»,

Warszawa, 1969.

И(Пол)

І—24

Г $\frac{0734-132}{M205(04)-74}$ 414—74

НОВЕЛИ ЯРОСЛАВА ІВАШКЕВИЧА

«Молоді літа ніколи не стають далекими, вони завжди з нами, вічно живі». Цими словами з «Оповідання про країну папуасів» Ярослав Івашкевич мав на меті підтвердити спроможність і своє право написати новелу на матеріалі, добутому з пам'яті юнацьких літ. Що молоді літа Івашкевич провів на Україні — відомо. Та все ж таки мені приємно нагадати, що він — один з найбільших польських письменників ХХ століття — народився в Кальнику під Києвом, вчився з 1912 року в 3-й Київській гімназії, а потім — на юридичному факультеті Київського університету, і що перші його твори, датовані 1913 роком, це сонети про Поділ і про Печерськ, або, як тоді ще говорили, Липки, що виступають у нього як «Київський Сен-Жермен».

Сам Івашкевич після поїздки по Україні влітку 1958 року згадував: «...Виїхав я з Києва, маючи 24 роки, вже цілком зрілою людиною. На Україні я дозрів і як письменник. Я вдячний тим рокам, місту Києву і тій землі, що мене сформувала».

Образ української природи, особливо літа, спекотного, степового, з жнивими й косовицею, з колоссям, яке набирає кольору міді та барв заходу сонця, проходить через метафорику романтичної й філософської поезії Івашкевича. Косарі, жниці, снопи, колоски («колоски смерті, колоски життя») стали предметною основою багатьох його ранніх віршів, склали образну канву збірки «Завтра жнива», виданої вже в 1963 році. Вони проникли в пейзажі навіть таких його оповідань і романів, які не мають нічого спільного з Україною. Видається мені, що високі тополі, неодноразово описані Івашкевичем (до речі, їх можна зустріти і в цій книжці), так полюбилися письменникові тому, що їх він звик бачити з дитинства на українських горизонтах. Івашкевич носить у своїй душі, як зрештою, кожна

людина, небеса свого дитинства, краєвиди юності, і йому важко «вранці прокинутись без спогадів з України».

Молоді роки письменника постачають усій його творчості не тільки враження природи, вони, чутливі до культурної атмосфери, визначають на все життя характер його літературних уподобань, стилю, творчого ідеалу. Досконале знання античної літератури, набуте в гімназії, живий контакт з російським письменством, перебування в час канікул в оточенні, коли чути було українську пісню,— все це впливало на вироблення письменницьких засад Івашкевича, справді формувало його як літератора. Це формування відбувалося повільно. Спочатку брали верх тенденції російських символістів, переплетені з давнім польським романтизмом, який сприймав Україну як землю незвичайних лицарських пригод і поетичних загадковостей.

Однак, якщо вдумуватися глибше в творчість Івашкевича, то виявиться, що він мав завжди і має тепер, у своєму патріаршому віці (20 лютого 1974 року йому сповнюється 80 літ), жагуче прагнення так відтворити життя, як його сприймає і шукає в ньому вдоволення сама молодість. Не згублена, а навпаки з роками розпалювана творчим ремеслом поетична захланність молодих літ до розкоші сприймання природи, до захопленого вдивляння в людську зовнішність, як у вірний вираз душі людини, це й є, на мою думку, одна з таємниць Івашкевичевого мистецтва. Можна сказати, що молодецька любов до життя, любов до людини й природи, забезпечила письменникові в часи розквіту модерністських літературних новацій витривалість і непоступливе перебування на позиціях реалізму. Ця любов противилася впливу, який ішов на молодого Івашкевича від вишуканих парадоксів Оскара Уайльда, навчання у витопченого, але відірваного від предметного світу Марселя Пруста. Зате вона скеровувала письменника

до споріднених з його душею геніальних реалістів — Льва Толстого і Томаса Манна, в творчості яких він знаходив зразки як для пластики свого письма, так і для позначеного від природи задумливістю і меланхолією свого діалектичного мислення. Не місце тут досліджувати зв'язки прози Івашкевича з творами вище названих найбільших романістів світу. З ними його поєднує — і це я хочу підкреслити — повнота молодого світовідчуження і глибокохудожнє, багатозначне тлумачення людської долі як суперечливого комплексу соціальних, національних, вікових, успадкованих, закономірних, випадкових та інших факторів і мотивів.

Оповідання, представлені в цій книжці, є малою частиною великого творчого набутку Івашкевича, талант якого могутньо виявився в усіх літературних жанрах. Автор тритомного роману «Честь і слава», цього, за одноставним визнанням світової критики, епосу наших часів, Івашкевич водночас є оригінальним поетом-ліриком, чие ім'я може бути поставлене поруч з іменами Юліана Тувіма та Ільдефонса Галчинського. Серйозні заслуги має Івашкевич перед польською драматургією, особливо як автор п'єс із життя Фредеріка Шопена («Літо в Ноані») та з життя Олександра Пушкіна («Маскарад»).

Широковідомі його музикознавчі студії, проникливі коментарі творчості і біографії Фредеріка Шопена, Людвіга ван Бетховена, Йоганна Себастьяна Баха. Багато і цікаво написав Івашкевич про свого київського духовного наставника і друга, видатного польського композитора і піаніста Кароля Шимановського. Івашкевич немало зробив і як перекладач, зокрема, з російської, німецької і датської мов.

Безперечно, всі творчі нурти Івашкевичевої душі взаємодіють і, завдяки цьому, в його малу прозу — жанр, де його письменницький дар відчувається найкраще, — проникають не тільки окремі поетичні чи, ска-

жімо, музичні образи, але й цілі поетичні чи музичні структури.

Наприклад «Квартет Мендельсона», зворушлива оповідь про одну, мабуть, не вигадану, а справдешню зустріч письменника в Чілі, вражає насамперед музикальною виповненістю, — там кожне слово ніби супроводжується музикою, яка розбиває непорозуміння між чесними людьми і прагне поєднати їх в щирій, братерській любові.

Цікаво з цього погляду подивитися на одну з найтрагічніших новел Івашкевича «Ікар». Ікар — образ античний, але в новелі він асоціюється з картиною Пітера Брейгеля, а це прийшло до Івашкевича через його поезію. Його вірш «Брейгель», написаний перед війною під впливом упадницького настрою, і, звичайно, цей настрій наплинув на Івашкевича не тільки з полотен великого художника. Але, щоб виразити трагізм світу, змальованого Брейгелем, поет пише:

Немає над землею навіть хмарки,
І тільки в морі, як велика риба,
Плавець померлий. Глянь, таж то Ікар! Ікар!

Ліричний герой вірша помітив Ікара — варшавського юнака, що зачитався на ходу і був схоплений гестапівцями, а більше його ніхто не помітив. Міський натовп, ніби розчавлений горем окупації, дивиться на все невидючими очима. І власне, це осліпле горе вразило ліричного героя новели. Ніхто не бачив, як упав у руки смерті хлопчина, вознесений на крилах книжки до сонця, мов Ікар на своїх непевних воскових крилах. «Ікар» Івашкевича міг би мати так само поетичне втілення, бо вся його оповідна побудова вкладається в брейгелівську живописну метафору, але у прозовому, суворому виконанні він пабуває дивовижної досконалості, переконує і змушує здригнутися, обпалює вогнем сорця. Як просто написано цю новелу! Автор не боїться

подати на початку її аналіз брейгелівського твору, сухо накиданий, майже в дусі трактату, не боїться говорити в нарисовому плані, побіжно, наче педбало підходячи до головного, страхітливого епізоду: Не тільки жаль за хлопцем, безневинно схопленим убивцями, але й ненависть до фашистських дупогубів прокидається при читанні «Ікара». Новела викриває жорстокість гітлерівських окупантів і в підтексті говорить про їх неминучу поразку.

Твори, зібрані в цій книжці, писалися в різні роки. Та всі вони належать до бурхливого, переходового і революційного тридцятиліття 1926—1956 рр. Вони показують, як змінювався в письменника підхід до життя і який він твердий у своєму бажанні кожну нову річ писати по-новому. Серед прикмет, що всі ці твори поєднують, виділяються передовсім демократизм, який розвивається тут від неокресленого симпатизування робітникам («Біля мосту») до чіткої комуністичної партійності («Втеча Фелека Оконя»), і серпанок печалі, який так само прозорішає і майже зникає в повітрі оповідань, присвячених життю нової, соціалістичної Польщі.

Мабуть, не тільки природним нахилом автора зображати самотність, жалощі, розпуку, смерть, як реальні і важливі елементи людського життя, можна пояснити смуток творів з життя довоєнного та часів гітлерівської окупації. Філософський сумнів так само не причина, а скоріше результат скорботи й трагізму соціальної дійсності, з якої ці твори в більшості своїй виводяться. «Біля мосту», «Ружа», «Сніданок у Теодора», «Ікар», «Млин на Лютині», «Квартет Мендельсона» — все це речі, що виникли з печалі польського народу, ошуканого польським «санаційним» режимом, потоптаного фашистськими ордами. Знаменита польська письменниця Марія Домбровська сказала, «що Івашкевич, зрештою, знайшов радість у житті і віру

в його вартості, і його сенс в нашому теперішньому часі достатньо з'ясовує і виправдовує те, що він міг, що, може, він і мусив бути сумним і самотнім в інші часи. Може, на його честь промовляє те, що він був меланхолійним, коли інші просто мало не захлинулися ...веселістю облуд».

Оповідання «Біля мосту» і «Ружа» свідчать про те, що Івашкевич знав справжнє життя польського робітництва і селянства до 1939 року, але як художник обмежувався показом того життя, не шукаючи в дійсності нових тенденцій і сил, здатних перебудувати несправедливий світ. Щоправда, робітник з оповідання «Біля мосту» насвистує революційну пісню польського пролетаріату «Червоний прапор», але цей твір надто вже делікатно торкається соціальних питань. Нерозквітлу, хоч і забруньковану любов між людьми різних соціальних шарів, показано тут тонко, але чи ж ту її нерозквітлість можна пояснити соціальними мотивами? Мабуть, ні. Івашкевич взагалі майже ніколи не висуває один мотив у поведінці своїх героїв. Старий мельник Францішек Дурчок («Млин на Лютині») вбиває свого внука Ярогнева не тільки тому, що той став фольксдойчем, донощиком німецьких окупантів, але й тому, що внук нагадує зовні дідича, давнього пана й любовника Дурчкової дружини.

Одне з найстрашніших оповідань Івашкевича — «Ружа». Найстрашніших у тому розумінні, в якому слово «страшний» вжив Максим Горький, характеризує оповідання Василя Стефаника. Один польський критик назвав «Ружу» стилізацією, не вказавши зразків літературного натуралізму, на які воно, за його думкою, взороване. При бажанні будь-який твір можна витлумачити як стилізацію. У випадку з Івашкевичем це було б особливо певірно, оскільки цей письменник при всьому своєму закоріненні в традиціях реалістичної літератури завжди далекий від будь-якого наслідуван-

ня, завжди незалежний у художній концепції своїх творів. Український читач одразу вловить певну подібність «Ружі» до новел Стефаника.

Ружа, сільська дівчина, негарна і вже підстаркувата, заробила дві тисячі злотих, працюючи кухаркою у варшавських панів, приїжджає додому і женить на собі (всі лакопляться на її гроші) сусідського парубка Ігнаца. Чоловік виявився кволим. Він хворіє, а Ружі не потрібний хирляк, який ось-ось має вмерти. Вона бере його на тачку і відвозить матері. Мати так само не потребує вмираючого сина. Вона везе його назад і віддає дружині. Нарешті він помирає. Ружа вибирає собі нового чоловіка — Ігнацового брата, підлітка, який погоджується на одруження — так треба, — але просить свою майбутню дружину купити йому у Варшаві годинник. Читаємо «Ружу» і жахаємося страшної правди життя селян-бідняків у панській Польщі і цілковитої відсутності в тих людей душевних протестів, розуміння, що живуть вони ненормально — Івашкевич «мовчки» звинувачує капіталістичну дійсність, яка вийняла душу з людини, коли малює тут фактично бездушних і отупілих селян. На відміну від цього Стефаник показує *страждання поетичної селянської душі* в нелюдських умовах життя. Проте сила художнього переконання, яка йде від «Ружі», спокрєвнена із силою новел Стефаника. «Ружа» займає підкреслено особнє місце в творчості Івашкевича. Для українського читача цей твір висловлює важливу і незаперечну думку про те, що панська Польща була такою ж мачухою польським убогим селянам, як і галицьким бідним хліборобам, і її націоналістична пихатість нічого спільного не могла мати з польським народом.

Характерною для письменника є новела «Сніданок у Теодора», яка відзначається тонким зображенням життя героя. Івашкевич віртуозно вміє показувати душевну розгубленість, роздвоєність, коли торкається

людей з панівних класів, інтелігентів, що зрозуміли, як далеко їм до історичного зорієнтування, як глибоко вони потонули в дрібницях і нікчемностях буття. Таким і є власне граф Замойло, письменник, вразлива і мудра людина, яка все життя мріяла порвати із своїм класом, класом паразитів і негідників, але так і не спромоглася на цей вчинок.

Чим ближче Івашкевич до нашого часу, до соціальних і моральних проблем Народної Польщі, тим більше прояснюється його філософський сумнів, тим рішучіше став він як автор у зображуваному конфлікті на точку зору соціалістичної держави. Йому й раніше не була байдужою доля позитивного героя, але він авторське ставлення до нього прикривав іронією або недомовками, а, скажімо, більшого співчуття нещасливій — з бідності — панській служниці Ружі та її односельчанам Івашкевич намагається сховати навіть за невластивим йому натуралістично безпощадним поглядом.

Зовсім інакше дивиться він на простих людей у творах, написаних ним по війні. «Втеча Фелека Оконя» підтверджує цю думку. Робітник, виведений у цьому оповіданні, незважаючи на міцно підкреслені письменником вади запальної натури і неосвіченості, людина чесна і симпатична. Оконь доходить через гіркий досвід свого життя до розуміння нового патріотизму, в його свідомості поступово виринає образ батьківщини, справжня любов до якої повинна мати насамперед класове, пролетарське спрямування. Він хоче втекти з Польщі, рятуючись від карі за свій злочин. Йому, зрештою, вдається пробратися аж до Західного Берліна, де він потрапляє в руки політичних зрадників, агентів імперіалістичної розвідки, яка пошукує виконавців для своїх ворожих щодо Народної Польщі планів. Польський робітник не вагається ні секунди, він буквально силою виривається з пастки і біжить до консульства ПНР. Безперечно, Оконею керує не абстракт-

ний патріотизм, а любов до тієї Польщі, в якій він, звичайний муляр, почував себе господарем.

Впевненість і чіткість у ставленні до своїх героїв находимо в оповіданнях «Ядвіня» та «Дівчина і голуби». Різноплановий підхід до всіх явищ життя в Івашкевича тут збігається з необхідністю вибрати певну і цілком визначену точку зору. Кохання може приносити і часто приносить нещастя, кидає людину в пекло страждань і доводить інколи до загибелі. Але чи є це підставою для того, щоб заборонити юнакові любов? Ставлячи так питання в творі «Дівчина і голуби», Івашкевич веде свою оповідь так, що вона перетворюється в пісню непереможній силі молодого закоханого серця.

Радянський читач добре знає Івашкевича, письменника, громадського діяча, лауреата Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами». Російською та українською мовами вийшов його роман «Честь і слава», виходили в Москві окремою книжкою його оповідання, публікувалися в радянській періодиці його поезії і статті. Але це письменник справді неосяжний не тільки за кількістю і жанровою розмаїтістю, але й за багатством мислі, різноманітністю художніх прийомів, широчиною ідейно-тематичних обріїв своїх книжок. В передмові до десятитомного зібрання своїх творів, яке вийшло ще в 1956 році, Івашкевич писав: «Я завжди намагався читачеві сказати: «Може, справді я сумний, але дивися, який прекрасний світ». Той, хто крізь печаль Ярослава Івашкевича побачив світ, створений ним, зачудується, задумається, але не посумніє, а навпаки відчує справжні радощі переможного життя.

Дмитро ПАВЛИЧКО

НОВЕЛИ

БІЛЯ МОСТУ

Костусь охороняв міст. Його ще тільки будували, і починався він у лісі недалеко від берега. Річечка була неширока, а проте міст зводили міцний і довгий. Отой чорнявий інженер, який щодня приїздив дрезиною, усе торочив, що навесні може бути велика повінь. Але Костусь давно знав цей ліс і цей струмок, щонеділі сюди навідувався і не пам'ятав такого, щоб через нього не можна було перестрибнути. Зрештою, це його зовсім не обходило. Зараз він був без роботи, тим-то погодився стати за нічного сторожа. А щоб там будують і як будують, йому байдуже. Сторожувати — невелика честь для доброго слюсаря, та ради не було.

Ночі ставали довші, бо вже йшлося до осені. Тільки-но засіріє, дядьки бралися до роботи, а Костусь скидав вогкий від ранішнього туману кожух і залазив у халабуду. Вона була зроблена з порожніх бочок від цементу, вкрита дошками та толем і ніде не протікала. Перед халабудою цілу ніч горіло високе багаття. Костусь вечорами співав:

Зайнялася стріха рубленої хати,
Як почав Зелінський обіруч стріляти...

Костусь багато співав. Він знав силу-силенну історій про бандитів, розбійників та інших героїв міських околиць. Часом пісня неначе зависала на вітах дерев або шугала вгору, мов іскри з вогнища. А часом Костусь просиджував цілу ніч, зігнувшись, поклавши голову на коліна, і тоді пісні ледве снувались і були журливі, тужні.

Він скидав кожуха і вкладався в халабуді. Згодом міцно засинав. Прокидався десь ополудні і вставав спроквола, мов той пан, а навколо гупали молотки й кайла. Під гарячим сонцем — удень ще добре припікало — рипіли тачки з піском, тимчасовою колією під'їжджав паровоз із платформами.

Костусь сходив до струмка, роздягався по пояс і на-милювався. Цим прилюдним миттям він ніби хотів показати свою вищість.

— Є такі, що й пики не вмюють...— бурчав собі під ніс.

Костусь любив митися. Щоправда, мився він тільки до пояса і ноги в нього були чорні, як земля, але таки мився. Потім утирався якоюсь підозрілого походження ганчіркою, а як було дуже жарко, то надягав сорочку на мокре тіло. Яблонський, вартівник, давній його приятель, казав:

— Е, Костек, покинь! Оте твоє миття до добра не доведе. В пана Козловського репетитор що день божий у ванні сидів. От і зробився такий засмоктаний, як курячий куприк...

Але Костек не слухав. Знай, посвистував крізь зуби.

Інколи свист його ставав особливо завзятим і пронизливим. Ну чисто тобі іволга розспівалася. То була ознака, що «пані» вийшла у прохідку.

Вона мешкала на дачі край лісу. Дача була з дерев'яною башточкою, над якою здіймалася стара ялина. Олійна фарба на дощаних стінах облупилася; на них повиростали гриби. Пані була молода й носила білу сукню. Вона любила ходити на прогулянку до мосту. Тут зупинялася й дивилась, як люди працюють. Не ціяковіла, коли в неї понуро втуплювали очі. І чого ця баба тут вештається? Дивилась, дивилась, а відтак повертала назад. Обережно ступала тонкими ногами, перехилившись трошки набік, ніби її гнув вітер.

Костек, уздрівши її, починав свистіти голосніше.

Обличчя в нього хмурніло. Його дратувало, що вона так придивляється до їхньої тяжкої праці. Насвистував він завжди те саме — «Червоний прапор».

— Нехай знає, буржуйка, матері її...

Але вона нічого не знала. Приходила дедалі частіше, останнім часом уже щодня. Якось у тому місці, де аркою перевисав стовбур плакучої берези, на стежку вийшла пані в білій сукні, у кофточці. Костек дав їй дорогу, зійшовши на узбіччя. Але не витримав — уклонивсь.

— Добридень вам,— мовила пані та й пішла далі.

Відтоді він уже вітався з нею щодня. Навколо громадилися купи трісок та стружки, стоси дерев'яних рам і дощок, лежали бочки з цементом. Він незграбно вклонявся, вона байдужно позирала на нього. Згодом почала розпитувати про се, про те.

— Це ви співаєте пісню про розбійника Зелінського?

— Ет! Я співаю тільки ввечері, коли не роблять...

— Ну то я прийду ввечері...

І прийшла. Закуталася в довгу шаль. Сіла на пеньок поблизу багаття. Костек сховався в темну халабуду, і його не було видно. Там, пехропуючи, спав Яблонський. А Костек у темряві співав:

Чи ти ж для того, матусю мила,
Мене кохала,
Щоб мене потім в темну могилу
Поліція поклала...

Пані слухала, а коли він кінчав одну пісню, просила заспівати іще щось. І Костек співав так голосно, що його чути було аж по той бік лісу. Він мав дев'ятнадцять літ. І виспівував на повні груди. Голос линув у синій сутіні, немов змагаючись із блиском огню. Вечір був холодний, ясно сяяли зорі. Пані підвелася:

— На добраніч вам.

Та й пішла собі.

Старого Яблонського це трохи дратувало. Що ця баба тут так уподобала? Яблонський колись був садівником і знав усякі такі слівця. Він страшенно любив розповідати про той сад, що закладав у пана Козловського. Показував ціпком, як садив:

— Ряд яблуньок... ряд сливок... ряд яблуньок... ряд сливок...

Тепер пані приходила вечорами, але Костусь співав не завжди. Інколи, було, надметься як сич, з уст ні пари, тільки чвиркає у вогнище. Та її це не відстрашувало. Якось завела: «Росла калина з широким листом...», але таким тоненьким голоском, що Костусь засміявся. І вона вже більш не наважувалася співати.

Іноді пані їздила верхи на маленькій темно-гнідій кобилці. Одного разу в неї щось трапилося з недоуздрком, і вона попросила Костека полагодити його. Костек одвів коняку вбік, за дерева, пані хотіла йому допомогти і зіскочила з сідла, спершись на його плече. Але недоуздрок пощастило швидко полагодити, і вона від'їхала. Чвалом.

Осінь була чудова. На вогких галявах у лісі вдруге зацвіли квіти. Пані часто верталась із лісу з великим букетом. Костусь завітчував картуз синім тирличем.

Одного вечора сонце заходило червоно, віщуючи вітер. Багряне проміння осіяло сосни. Костусь лежав у кущах і дивився на небо. Там, куди не сягала рожева вечірня заграва, небо було по-осінньому блякле, мов полотняна сорочка. Зашелестіло опале листя під чиймись ногами. Костусь оглянувся.

Стежкою йшла вона з оберемкою буйної папороті. Дивилась на рожеве небо і не помічала Костуся. Всміхалася сама до себе; мугикала «Червоний прапор». Нараз замовкла і всіхнулася ще веселіше. Блиснули в усмішці зуби. Потім вона почала покусувати листок папороті. Відтак знов замугикала ту саму пісню й попростувала далі незвично бадьорою ходою.

Якось пані прийшла до халабуди пізно вночі. Стояв туман. Яблонський давно вже спав. А Костусь у кожусі ходив навколо мосту. Вона, мабуть, змерзла, бо зуби в неї злегка цокотіли.

— Чогось моторошно в цьому тумані,— мовила до Костуся.

— Гм! — озвався він.

— Чому ви завжди висвистували «Червоний прапор», коли мене зустрічали?

— Я? Та ні!

— Ви не боїтесь отак самі?

— А чого мені боятись?

— Такий зараз туман.

І справді, понад річкою, під мостом, на мості стелився сивий туман. На сірому тлі ледве мрів ліс. Над полями здіймався опар.

— Звісно, вже ж осінь...

Пані нічого не сказала. Стояла й дивилась, як клубочиться туман.

— І зірок не видно,— додав Костусь.

— Проведіть мене додому. Я боюся сама,— сказала вона.

Не мовивши ані слова, Костек повагом подався за нею. Він важко ступав у своїх грубих чоботиськах. Пісок осипався в них під ногами. Зсутулившись, вона простувала стежкою трохи попереду. Так мовчки дійшли до огорожі. За хвірткою загавкав собака.

— На добраніч вам,— промовила своїм звичаєм пані.

Грюкнула хвіртка. Костусь повернув назад. Пані оглянулася. Потім рипнули сінешні двері. У запітнілих вікнах дачі спалахнуло світло. Костусь вертав у німотну ніч. Туман безшелесно розходився по лісі й обвивав білими полотнами стрункі берези.

З мостом упоралися швидко. Зняли дошки, лишився голий бетон. Що не день ставало вогкіше. Листя швид-

ко опадало. Якогось вечора почав накрапати дощ. Пані прийшла і сказала:

— Завтра вранці я від'їжджаю до міста.

Костек сховався в халабуду, а вона сіла на пеньку. Костек співав про Зелінського:

Чи ти ж для того, матусю мила,
Мене кохала...

Пані попросила:

— Заспівайте мені «Червоний прапор».

— Та я не вмю. Я тільки висвистую.

— То засвистіть.

Костек засвистав. Пані дивилась на вогонь. Багаття диміло й потріскувало, бо дрова були сирі. В очах у пані, здається, прозирав смуток. Коли Костек перестав свистати, вона підвелась і мовила:

— До побачення. Дякую вам.

Та й пішла собі.

Старий Яблонський повернувся на другий бік.

— Ну, хвалити бога, пішла! Більш не буде тут швендяти. І за що вона дякує?

1926

РУЖА

Пані Ірмі Качор

Коли Ружа вернулася до Загрудки, уже був жовтень. У полі в цю пору повно роботи: і другі жнива — копання картоплі, й осіння оранка. Мати стріла її непривітно, бо саме збиралася на поденне; до того ж від найближчого містечка Лютомська Ружа прийшла пішки з невеличким 'клуночком у руках, і з усього було видно, що вона не думає їхати назад у Варшаву.

Давно вже Ружа не навідувалася в Загрудку, років із шість чи й більше. А відколи поїхала до Варшави шукати служби, минуло аж дванадцять літ. Писала додому теж рідко, і мати вже забула, що дочка є на світі, й жила собі, як бог дав. Свій клаптик поля віддавала в оренду селянам, на городі садила картоплю, а сама наймалася до людей. Садівник із Лютомська кілька років тому заклав плодовий розсадник і позаводив усякі квітки; от до нього стара здебільшого й ходила і щоразу приносила якийсь гріш. На прожиток цього вистачало, а більш нічого вона й не бажала. Повернення дочки було для неї справжнім нещастям.

До того ж Ружа цим разом була така якась горда та пишна, сновигала по хаті, стуливши губи й тільки коли-не-коли скупю цідячи слова; зварила собі кави, якої привезла чималу бляшанку, і спитала в матері, чи нема яєць на пряженю.

Стара мала чотири червоні курки без півня, але яечка завжди продавала. І зараз із болем у серці дивилась, як Ружа розбивас на пряженю півдесятка яєць.

— У Варшаві хазяїн завше з'їдав із самого ранку двоє яєць,— із суворим виглядом мовила Ружа.

Стара Вероніка сиділа на ліжку й дивилася на дочку, що повагом їла, підперши щоку рукою. «Постарілася сердешна Ружа,— подумала вона і скрушно похитала головою,— а й досі дівує. Заміж пора було ще тоді, як їхала служити, та вона про це й слухати не хотіла».

— А як вам, мамо, шкода яєць,— озвалася раптом Ружа,— то я заплачу.

— Яка там плата, таж усе це твоє,— зітхнула Вероніка,— мені старий нічого не відписав.

— Ви ж тут робили,— справедливості ради зауважила Ружа.

Вона встала, швидко і вправно помила посуд, як, напевно, звикла робити у Варшаві, й вийшла на шлях.

Доходило вже до полудня, днина була погожа. Багато змін сталося в Загрудці. Дерева підросли, деякі хати мали інший вигляд; після земельної реформи дехто з господарів вибрався ген за село, а тут, де колись стояли старі халупи, лишилися порожні садиби. Отут жили Здиби, і вже їх нема, а отам згоріла хата Крисів.

Село Загрудка було велике; будівлі, що довгою низкою тяглися понад шляхом, виходили одним боком на широкі луки, посеред яких текла Бистшица. Вдалині за річкою було видко димки над коминами й будинки невеличкого селища Лютомська. Межи селом і луками здіймалася стара гребля, вся в зелені, зі стежкою посередині. Ружі пригадалось, як вона ходила цією дорогою дванадцять років тому. А ще раніш бігала тут маленькою дівчинкою.

Гребля поступово нижчала, згладжувалась і зливалася з лукою. В цьому місці стояла височезна осокорина, а з боку села видніла невеличка, але чепурненька хатка. У присадку перед нею ріс бузок та інші куці й досі ще квітли жовті нагідки. Туди й попростувала Ружа неквапною, статечною ходою.

Тим часом Вероніка, залишившись сама в хаті, хижо вхопила доччин клунок. Її чорні скарпчені пальці хутко порозв'язували вузли на хустці й почали порпатися в речах. Але нічого незвичайного там не було: бляшанка з кавою, трохи цукру у торбинці, дві вбогі суконьки та дещо з білизни. Аж ось пальці Вероніки намацали серед згорток полотняної сорочки маленьку, але цікаву річ. Вона витягла блакитну книжечку.

— Ага! — скрикнула стиха, і руки в неї затремтіли. Шкарубкі пальці невправно гортали сторінки книжечки, але стара не розуміла, що там написано.

Вона визирнула у вікно. Дорогою від луки, де стояла осокорина, поволі йшов молодий парубок. Рухався він не тільки по-селянськи неквапно, а ще й якось особливо ліниво, ніби знехотя. Волосся в нього було біляве, очі блакитні, а вираз обличчя сонний.

— Ігнаце! — гукнула Вероніка.— Ігнаце, а ходи-но сюди.

Ігнац не поспішаючи зайшов до хати. Він був такий високий, що, переступаючи поріг, мусив пригнутись. Стара зичливо дивилася на вродливого хлопця. То був син «сусідки з-під осокорини» — Ігнац Бона. Він мав щонайбільше вісімнадцять літ.

— Ходи лишень поглянь, скільки записано в оцій книжці.

Ігнац погортав грубими пальцями сторінки книжечки. Легко знайшов останню цифру, але не поинув віри очам і підозріливо придивлявся до неї.

— Тут написано — дві тисячі,— сказав нарешті.

— Ой,— зойкнула стара,— а ти добре розібрав?

— Так тут написано. А чи правда тому...

Вероніка обережно забрала книжку з Ігнацових червоних ручиц. Знов загорнула в полотняну сорочку і спритно сховала назад у доччин клунок.

— Ружа приїхала,— пояснила вона, кладучи клунок на манатті, що звисало з жердки над ліжком.

— Ф'ю! — тільки свиснув Ігнац і сів на лаву.

Вероніка пильно глянула на парубка. Вродливе, але тупе обличчя його було байдуже. Виричкуватими блакитними очима він дивився крізь віконце на шлях.

— А ви що, не копаєте картоплі? — спитала Вероніка.

— Аякже, копаємо,— спокійно відповів Ігнацій, не відриваючи погляду од вікна.

— А хто?

— Мати, Ядвіга, Ясьо... усі.

— А ти?

— А мене чогось заканудило з самого рання.

— Заканудило?

— Еге. Щось мене млоїть під грудьми,— мовив стиха, ніби соромлячись.

— Ет, ти завше такий,— сказала Вероніка і з таємничим виглядом підійшла до нього.— Якби не був дурний, то доп'яв би ці дві тисячі.

— Де там,— не ворухнувшись, озвався парубок.

— Я так собі думаю,— прошепотіла таємниче стара,— Ружа приїхала віддатися.

А Ружа тим часом, минувши осокорину, спинилася перед сусідчиною хвірткою. Ясний день починав тьмаритися, небо насупилося, і люди хапалися, щоб швидше впоратися. На подвір'ї стояв віз, повний рожевої картоплі. Її зсипали в коші і просто в яму, викопану в землі. Ружа повагом підійшла до гурту.

— Добридень,— мовила.— Як цей рік картопля вродила?

— Хвалити бога, непогано,— муркнула сусідка, не глянувши, хто питає. Та раптом обернулася і побачила гостю.— О, та це, либонь, Ружа!

Сусідка була тільки трохи старша від Ружі, але мала вже дорослих синів. Вона завела балачку з гостею, не кидаючи роботи.

— А чого це Франека не видно? — байдужим тоном спитала Ружа.

— Таж він у війську,— пояснила сусідка.— А це його жінка, Ядвіга...— і показала на молодицю, що несла коша з картоплею. Молодиця була при надії.

Ружа враз спаленіла, але не стерялася:

— Коли ж це він оженився?

— Та вже з рік,— зітхнула сусідка,— ще один їдець, а певне, вже невдовзі і другий буде.

І вона почала жалітися Ружі на свої злидні й на тяжкі часи. Ружа слухала, спустивши очі й насупивши брови. Її ледь подзьобане віспою обличчя почервоніло, а відтак знову зблідло.

— А Ігнац? — раптом спитала вона.

— Пошелепався кудись,— відказала сусідка,— мабуть, до своєї Зофки. Кволий парубчина, ніякої з нього втіхи. Либонь, і до війська не візьмуть.

— А скоро йому йти?

— Через два роки. Йому ж допіру вісімнадцять минуло.

— А де ж він? — удруге спитала Ружа.

— Мабуть, у Зофки, що служить у вчителя. Він до неї ходить.

— Давно я не бачила Ігнаца,— сказала Ружа так, ніби якась думка не йшла їй з голови.

— Парубок вигнався здоровенний, а робити не годящий,— без серця мовила сусідка.— Добре, як у жнива поможе. Ясьо, хоч іще малий, та до роботи беручкіший.

І справді, працьовитий, веселий Ясьо, носячи картоплю, крутився мов дзига. Білий, як льон, чуб м'яко спадав йому на чоло. Хлопчині було, може, яких п'ятнадцять літ.

Ружа подалася додому. Вона знов простувала стежкою понад лукою; ще зелена лука і золоті й багряні дерева на ній були такі гарні. Та Ружа не роздивлялася довкола, а, зсунувши брови, щось підраховувала в думці. Вона йшла, спустивши очі, й дивилася тільки під ноги. Зненацька висока постать заступила їй доро-

гу. Ружа звела очі, але не впізнала Ігнаца. Коли вона востаннє гостювала в Загрудці, він був такий же малий і кременний, як Янек. А тепер перед нею стояв здоровенний, неповороткий білявий парубчисько. Ігнац усміхнувся.

— Панно Ружо,— мовив і незграбно подав їй руку.

— Ігнац! — Ружа лише тепер упізнала хлопця.— Де ти був?

— До вас ходив,— відповів він, ліниво всміхаючись.

— А до Зофки не ходив?

— Ходив. А хто тобі сказав?

— Твоя мати. Приходь сьогодні ввечері,— рішуче мовила Ружа.

— Гарзд, прийду,— спокійно відказав Ігнац.

І справді прийшов. Важко сів до столу. Маленька гасова лампа освітлювала його обличчя знизу, так що очі ховалися в тіні. Говорив він мало. Ружа так натопила піч, що в хаті стало жарко. Надягла темно-червону сукню, напудрила ніс і пила горілку неповними чарками, відвертаючись од столу й тихенько хукаючи. Вона лицялася з Ігнацом і була зовсім не така, як уранці. Вероніка зчудовано і разом захоплено дивилась на оті доччині зальоти. Але потім прийшла стара Бониха, і обидві сусідки вийшли до комори. Бониха вже знала, що Ружа наскладала у Варшаві дві тисячі. А Ігнац мав кілька моргів землі, що дістались йому від батька. Якби ці гроші вкласти в господарство, ото було б діло, ого-го! Треба тільки забрати в орендарів і Ружин морг. Про Зофку Бониха навіть не згадала, а Вероніка удавала, що нічого не відає. Та це знало все село.

А Ружа, zostавшись віч-на-віч з Ігнацом, ураз ніби сторопіла. Він, навпаки, посмілівішав, дивиться на неї й розпитує про се та про те, «панно Ружо» та «панно Ружо». Чи добре вона розважалась у Варшаві, чи гарні там кавалери. Атож, хлопців багато, але вони розбишаки й дуже ласі до грошей. Ружа нічого не каже про

те, як відмовляла собі геть у всьому, цуралася всякого товариства, аби тільки збити копійчину. Ігнац присувається до неї і незграбно обіймає за стан. Ружа не така тонка, як Зофка. Тепер вони сидять обнявшись і п'ють горілку. Лампа чадить. Чути, як у коморі Вероніка торгується з сусідкою. Ігнац важко підводиться, прощається й прямує до дверей. Ружа йде за ним у сіни, але Ігнац швидко виходить на подвір'я. Ружа назирає з-за рогу, чи він пішов додому, чи до школи. Темно, хоч в око стрель, але їй чомусь здається, що до школи.

Через кілька днів, уже наприкінці жовтня, вони поїхали до Лютомська подавати на оглас у костьолі. Ігнац правив маленьким, але баским коником. Ружа нарікала, що страшенно трясе, і раз у раз хапалася за Ігнаців пояс. Парубок тихенько сміявся. Картоплю вже викопали, і тепер село мало зовсім інший вигляд. У Лютомську саме був базар, і багато людей прямувало в той бік, хоч дорога й дуже розгрузла. Почало хмаритись, і, коли добралися до містечка, Ігнац одразу завів мову про те, що не завадило б погрітись. Але Ружа загадала їхати просто до парафіяльної канцелярії. Тоді-то Ігнац довідався, що, oprіч покладених на книжку двох тисяч, Ружа має ще окремо гроші на весілля і на всі видатки, пов'язані з одруженням. Ці гроші вона привезла готівкою. У канцелярії застали парафіяльного ксьондза. Довідавшись, що їх сюди привело, ксьондз сердито grimнув на Ружу:

— Та ти цьому хлопцеві могла б матір'ю бути, а хочеш з ним вінчатись!

Ну, може, воно й не зовсім так, хоч, правда, Ружа пам'ятає, коли Ігнац народився. Звісно, Франек їй більше був би до пари, але він, шельма, взяв Ядвігу, оту злиднячку. Ружа пам'ятає, як він гуси пас, а вона тоді була вже дівка. Та коли ксьондз дізнався, що у Варшаві вона належала до релігійної громади при

костюлі святого Олександра, то враз змінив гнів на ласку, бо побачив, що вона не якась там шльондра, а чесна, працююча жінка. Так органіст і записав їх: Ружа Геновефа Бінковська та Ігнацій Бона. Три неділі огласи, а потім весілля.

З канцелярії вони подалися на ринок і зайшли до кравця, що продавав готовий одяг. Ружа купила Ігнацові зеленкуватий дуже пристойний костюм, потім осіннє пальто, а відтак, в іншій крамниці, дві сорочки, дві вже зав'язані краватки та капелюх, а в шевця — штиблети. Ігнац зачудовано дивився, як Ружа бгає у руці купюру в сто злотих, і аж рота роззявив, побачивши, як крамар дає їй решту з цієї сотні. Ігнац іще хотів, щоб Ружа купила йому на весілля чорний костюм, але вона сказала, що костюм на вінчання можна позичити в Рогущака, батько якого до війни служив у панському маєтку. Зате Ружа повела його до ковбасні Турчинського, де нагорі над крамницею можна було попоїсти. Вони пили горілку, їли ковбасу, акуратно відрізаючи її кипеньковим ножиком; знайшлися там і квашені огірки. Ігнац замовив ще й пива. Ружа заплатила за все, але торгувалася з подавальницею, перевіряла рахунок і взагалі, як висловився Ігнац, «хвасталася своїми грішми».

Коли, підхмелені й веселі, вони повернулись додому, то у Вероніки застали Зофку. Вона стояла під стіною в глибині хати і, переступаючи з ноги на ногу, обтирала своїми округлостями підсинене вапно. Хустка зсунулася в неї з голови, і недбало зібрані у вузол пишні темні коси спадали їй на очі. А очі в неї були прегарні — великі, чорні. Казали, що батько її — той француз, який служив камердинером у пана. Напевно, то був якийсь південець, може, італієць, хто його знає. Та вже як там було, а Зофка вдалася чорнява й гожа. Недавно вона осиротіла і тепер помагала вчительці прибирати, прати й куховарити. Жила в нужді.

Побачивши Зофку, Ігнац аж ойкнув чи то з подиву, чи то зі страху, враз протверезів і важко опустивсь на лаву. Зате Ружа нітрохи не розгубилася. Вона стала посеред хати і, взявшись в боки, спитала:

— Ти чого сюди прийшла?

— Схотіла, то й прийшла,— відрубала Зофка. Знати було, що вона зовсім не злякалася Ружі.

— Не бігай за Ігнацом, все одно він твій не буде,— сердито кинула Ружа.

— А чого ж ти, холеро варшавська, за ним бігаєш?

— Я? Та хіба не сам він за мною бігає? Диви на неї!

Тим часом Ігнац, сидючи під вікном, розгорнув пакунок з обновами. Порозкладав на столі сорочки й розглядав їх, схиливши набік голову. На сварку бабів він не звертав уваги.

— Ти думаєш, що залигаєш його? — Ружа розпалася і вже репетувала щосили.— А не діждеш, бо він уже мій. Ми сьогодні подали на оглас.

— Костюм йому купила, стерво,— процідила Зофка.

— Еге ж, купила. Купи й ти йому такий самий, то, може, він до тебе вернеться,— безжально кпила Ружа.— Ти гола й боса, а в мене він буде паном. Усе матиме, чого тільки забажає,— і костюм, і черевики, і краватки! — Перелічуючи подарунки, Ружа потроху заспокоювалася.— І він буде мій, бо я маю гроші...

— Дзюбата корово,— верескнула Зофка,— як же ти надбала ці гроші в отій своїй Варшаві?

— А ти поїдь та подивися, чи легко там заробити гроші,— кричала Ружа,— чи тобі дадуть хоч що-небудь за твою діряву...

— Дірява чи не дірява, ми ще побачимо. Ти пожалкуєш, лахудро, і за цими словами, і за своїми грішми.

Сказавши це, Зофка, навіть не глянувши на Ігнаца, вийшла з хати. Чути було, як вона ще в сінях повторила: «Пожалкуєш, пожалкуєш». І Ружа таки пожалкувала. Коли вже відбулися огласи і наближався день

вінчання, Ігнац раптом заявив, що до костюлу з нею не поїде. Ружа сприйняла цю звістку начебто спокійно. «Хіба мало інших хлопців на світі»,— сказала вона.

І справді, дарма що Ружа була заручена з Ігнацом, сільські парубки сходились до хати старої Вероніки подивитися, чи варто женитись на Ружі заради отих двох тисяч. І хоч, на загальну думку, не варт було, проте лишалося кілька наймитів, які не відступились і вчащали до Ружі. Вона теж була до них ласкава, плескала по плечах ї, коли Ігнац ішов у школу до Зофки, пила з ними горілку й сиділа в хаті до пізньої ночі. Ходив до неї Рогущак, син того Рогущака, що служив у мастку; ходив Петрек Масальський, який уже відслужив у війську; ходив Леон Слюсарчик та ще дехто. Леон, дужий і роботящий, був сином війта. Його й обрала собі Ружа замість Ігнаца. Та перше треба було забрати в Ігнаца подарунки, куплені на заручини. За тим Ружа й подалася до хати під осокориною.

Вдома вона застала тільки Бониху. Стара побивалася, що всі її плани пішли з вітром; тепер гроші їм не дістануться, а в сім'ї ще один їдець прибуде. Зофка, значиться. Ігнац, готовий на все, не виходив од молодой дівчини. Ружа похмуро зажадала, щоб їй віддали подарунки, які вона купила нареченому. Бониха винесла з комори зеленкуватий костюм, що його Ігнац надягав лише тричі, пальто, обидві сорочки, штиблети, червону й блакитну краватки. Не було тільки томпакової цигарниці. Ігнац завжди носив її з собою. І шкарпетки саме пралися. Ружа зв'язала все у вузол, пильнуючи, щоб нічого не зім'яти, а то ще Леон, чого доброго, заковерзує, і вона матиме новий клопіт. Виходячи на дорогу, Ружа віч-на-віч здибалася з Ігнацом.

— Ти що тут робиш? — спитав він.

— Бачиш що,— з серцем відказала Ружа.

— Нащо ти забрала речі?

— Леон мені краще за тебе подякує.

— В цей костюм улізуть два таких, як Леон.

Справді, Леон на зріст був нижчий від Ігнаца, хоч і куди міцніший.

— А тобі яке діло?

Ігнац швидко підійшов до неї і взяв її за лікті. Дрож пробіг у Ружі по тілу від цього доторку.

— Навіщо ти все забрала? — прошепотів Ігнац крізь зуби. — Я б іще, може, надумався.

— Нащо ти мені здався, — відрубала Ружа і випручалася з його міцних рук. Не оглядаючись, попрямувала додому.

Там Леон уже чекав її з речами. Він одразу почав приміряти. Справді, все було на нього завелике, довелося відмовитись од думки убрати в цю одягу нового нареченого. Тільки коли кравець усе позвужує та повкорочує, можна буде їхати до костьола подавати на новий оглас. Ружі було соромно й досадно, але вона прикидалася веселою і пила горілку з Леоном, як раніше з Ігнацом, навіть послала Вероніку по другу пляшку. Незадовго до того, як Леон уже мав іти, в синьому осінньому присмерку Ружа помітила, що хтось ходить шляхом перед хатою туди й назад. Вона не вгадала, хто це, але серце їй тьохнуло від лихого передчуття. Пізніше, перед самим відходом Леона, вона побачила, як цей чоловік заглянув у вікно. Звісно, то був Ігнац.

Тільки-но Леон вийшов, знадвору почувлися сердиті вигуки і шамотня. Ружа вибігла з сіней і в непевному світлі, що падало з віконця, побачила дві тіні, які на скакували одна на одну. То Ігнац бився з Леоном. Ружа скрикнула: «Облиште!» — але гордість і щастя здушили їй горло, і крик пролунав ледве чутно. Нарешті Ігнац — вона це бачила — схопив Леона за барки й почав гамселити кулаком по голові й по обличчю. Потім одішкнув так, що той аж поточивсь. І коли Леон, страшно клеючи його й лаючись на все село, подався до своєї хати, в колі світла перед Ружею з'явився Ігнац з віді-

браним вузлом у руці. Мовчки попхнув її в хату. Від нього несло горілкою і тютюном. Він кинув вузол на лаву, обхопив Ружу за стан і стиснув їй руки. Вона мало не зомліла. Недарма ж було казала матері: «Мені вже кров пугає в голову, треба заміж іти».

Ігнац, підтримуючи безвладну Ружу, схилився над нею і, дихнувши їй в лице хвилюючим чоловічим запахом, трохи схожим на псину, прошепотів:

— А чорний костюм купиш мені на весілля?

— Куплю,— пролепетала Ружа, вже не владаючи собою.

І вони повалились на ліжку. Трохи згодом Ружа встала, згасила лампу, засунула двері до сіней та до комори, де спала Вероніка, і вернулася до свого хлопця. Ігнац лежав під периною, але руки й ноги в нього були холодні, він увесь тремтів. А серце йому калатало так, що було чути здалеку.

«Може, він і справді слабовитий?» — подумала Ружа, яка досі мала його просто за ледацюгу. І залізла під перину, перейнята страхом, жалістю й легкою досадою.

Та невдовзі виявилось, що Ігнац таки був недужий: у нього швидко розвивалася цукрова хвороба і раптово ослабло серце. Видно було, що йому вже недовго жити на світі. За кілька тижнів по весіллі, на яке Ігнац убрався в новий чорний костюм, що його Ружа пошила молодому на замовлення (!), він був уже такий кволий, що од вітру валився. Після різдва Ружа повезла чоловіка в Лютомськ до лікаря. Лікар послав його до спеціаліста в Островець. Спеціаліст в Островці оглянув хворого, приписав усякі ліки, звелів робити якісь уколи, але ж у всій Загрудці не було нікого, хто міг би впорснути ці дорогі ліки. Та й чи це pomoже? Серце в Ігнаца що не день слабшало. У березні він уже на силу зводився з ліжка.

Ружа була в розпачі. Взяти собі такого гождого парубка і так утратитись. Одежа, черевики, весілля — хоч

і дуже скромне,— скільки все це коштувало! Вона вже й так чималенько урвала з призбираної суми, а тепер знов майже шістдесят злотих пішло на лікарів та на ліки. Ружа гірко дорікала за це чоловікові.

Коли настав квітень і сонечко вже добре пригрівало, Ігнац зовсім розклеївся. Він ніколи не був ані моторний, ані спритний, ані балакучий, ані робучий, а тепер, навіть як уставав з ліжка, не говорив ні слова. Та здебільшого він лежав — великий, худий як тріска і блідий; втуплював очі у стелю і беззвучно ворухив синіми губами. Від колишньої його вроди тільки й лишилося, що біляве волосся, яке спадало йому на лоба. Ружа голосила над ним цілими годинами.

— Я стара,— волала,— а ти молодий, тобі ще рано вмирати! Нащо я на тебе утрачалась, чом тебе не вигнала? Я б могла взяти собі Леона,— додавала з розпачем.

— Стерво ти і твій Леон...— через силу бурмотів хворий.

Але ні Леон, ні інші парубки не ходили до Ружі. Всі боялись її. Який здоровий та дужий хлопець був Ігнац (вони явно перебільшували, оповідаючи тепер про його здоров'я), а як оженився, то зразу занидів. Ружа має відьомську вдачу, казали в селі, кров з чоловіка ссе.

Коли бідолашна Ружа упевнилася, що Ігнацу вже рясту не топтати, вона напосілася, щоб він переписав на неї всю свою землю. Але Ігнац і чути про це не хотів; у нього ще стало глузду упертись і сказати «ні».

— Відписати тобі землю,— мовив він,— щоб ти потім узяла собі другого чоловіка і разом з ним жерла хліб з моєї землі? Ні, не дїждеш.

— Відпиши, Ігнаце,— благала Ружа,— відпиши. Пам'ятник тобі поставлю, як відпишеш.

— Нащо мені твій пам'ятник, коли я в землі гнитиму.

— Кам'яний пам'ятник тобі поставлю. З хрестом. Відпиши.

— Не відпишу.

— Не віддишеш? Гарзд. Боже, яке нетривке людське щастя,— повторила вона фразу, почуту колись у Варшаві.— То чому ж я маю тебе доглядати,— кричала вона,— годувати, зодягати? Забирайся до своєї матері.

Але Ігнац не мав сили навіть звестися з ліжка. Тоді Ружа з Веронікою підняли його й посадовили в тачку. Він дуже схуд і був зовсім не важкий. Мати й дочка удвох взялися за держак тачки й повезли його до сусідки.

Дні тепер стояли ясні, весняні, як звичайно у квітні. Понад дорогою, що пролягала через греблю, зеленіла трава і цвіла жовта кульбаба. Голова в Ігнаца безсило відкинулась назад, широко розплющеними очима він дивився, як з голосним щebetом в'ються над луками жайворонки.

Вероніка з Ружею аж засапались, поки його довели, бо до сусідки було таки далеченько. Поставили тачку біля присадка й почали гукати. Ружа сердито кликала свекруху:

— Бонихо, чуєте, Бонихо! Забирайте свого синочка, коли такого здохляка зростили!

Всі повибігали з хати. Зчинився крик, лемент.

— Як йому судилося вмерти, хай вмирає у вас!

— Землю не хоче відписати!

— Забирайте його!

Вони тягли Ігнаца то в один, то в другий бік. Він одмахувався від них, мов од мух. Нарешті Вероніка з Ружею втекли додому, а мати внесла Ігнаца в хату. По селу пішли чутки та пересуди. За два дні Бониха поклала сина на воза й одвезла до жінки. Вступила в хату, чемно привіталася з Веронікою. Знати було, що вона з усієї сили старається владнати справу по-доброму.

— Що ж це ви мені його привезли і кажете: буде

вмирати. Я жду, жду, та він усе не вмирає, а самого молока випив уже з піввідра. Може, він і не помре? А я його мушу годувати?

— А хто ж його мусить годувати,— басом озвалася Ружа,— як не ви, мати?

— Нема вже в нього матері, мої дороженькі,— сумно відказала сусідка.— Хто оженився, той од матері відкинувся. Його вже жінка мусить глядіти.

— Я йому така жінка, як він мені чоловік,— з гіркою мовила Ружа.

— Він ще молоденький, який з нього чоловік,— смутно відповіла Ігнацова мати.— Рано ти йому світ зав'язала. Тобі старший був би до пари.

— А я хотіла такого,— буркнула Ружа.

— Якого хотіла, такого собі й купила,— так само лагідно сказала Бониха й загадала синам: — Ану, хлопці, несіть його сюди.

Ясек з Франеком, який на великдень приїхав у відпустку з війська, внесли блідого як мрець брата і поклали на ліжку, а мати вкрила його периною. Ружа аж затремтіла, побачивши Франека. Такий ставний, засмаглий, усміхнений, з вусиками.

«Це все через нього!» — подумала Ружа і сердито одвернулася до вікна. Світ був увесь у золоті й зелені, а їй так не таланило. Хлопці, поклавши Ігнаца на ліжку, вийшли надвір, до воза. Ружа бачила їх з вікна. Франек курих цигарку, тримаючи її великим та вказівним пальцями, а решту розчепірюючи. Дав раз затягтись і Ясеві. Ясьо дуже вигнався за цю зиму. З нього виросте кавалер хоч куди. На зріст буде високий, як Ігнац, а з лиця схожий на Франека. А може, і ще гарніший.

Ружа в розпачі відвернулася од вікна. Бониха тихенько сиділа коло синового ліжка. Коли вже не треба було напувати його молоком, їй стало жаль, що він умирає. Вероніка знімала одягу з вішалки над ліжком

і виносила в комору. Видно, готувалася до похорону. Ружа стояла посеред хати й дивилась на посиніле Ігнацове обличчя, на його руки, що совались по укритті й смикали підковдру. Він дихав швидко й уривчасто, на чолі йому виступили краплі поту.

Вероніка, вертаючись із комори, схилилась до вуха Ружі:

— Треба б по ксьондза послати.— І відразу гукнула у вікно: — Франеку, біжи-но до ксьондза, нехай прийде з причастям...

Ружа стрепенулась.

— Ні, ні, не до ксьондза, а до писаря.— І, підбігши до ліжка, почала шарпати вмираючого за руку.— Ігнаце, Ігнаце, лебедіку мій, очуняйся! Відпиши землю! Ще не пізно, ще не пізно, відпиши мені цю латочку! Хай мені хоч що-небудь вернеться...

Але Ігнац не чув. Ружа шарпула його дужче, голова хворого впала на подушку, схилилась на плече. Він умер.

До всіх видатків долучилися ще витрати на похорон. Про пам'ятник, звичайно, не було й мови, але треба було поставити хрест і купити бляшаний вінок. На все це пішла сила грошей. Ружа зосталася сама, а її капітал, набутий за роки тяжкої праці, майже розтанув. Вона навіть наробила боргів. Вероніка знов ходила на роботу до садівника з Лютомська. Запас кави вичерпався, Ружа їла картопляну юшку та немащені галушки.

Тижнів за два після великодня вона почала лаштуватися в дорогу: надумалась їхати назад до Варшави, знов шукати місця. На ту неповну тисячу, що в неї лишилась, ніхто вже не ласився. Леон обминав їхню хату десятою дорогою, тепер він ходив до Зофки у школу; а Петрек Масальський уклонявся Ружі з такою шанобою, ніби вона була ксьондзом або черницею з містечка. Весна випала тепла. Ружа блукала сіль-

ськими вулицями, дорогами. Гналися вгору хліба, в небі пугали ластівки. Ружа думала про те, що й цим разом їй не пощастило осісти на хазяйстві, доведеться повернутись до Варшави й знов гарувати з ранку до ночі за ті нещасні п'ятдесят злотих на місяць: Ружа була «кваліфікована» куховарка!

Одного такого теплого дня до Вероніки прийшла сусідка. Вона взагалі коли-не-коли навідувалась до старої і старалася підтримувати з нею якнайкращі стосунки. Бониха була жінка згідлива, не пам'ятала зла. Сварок вона не любила і хотіла, щоб усе було по-доброму, як бог велить.

Тієї весняної неділі Бониха завітала з Ясем. Вероніка була на вечерні в костьолі. Ружа сиділа сама в хаті й похмуро думала про від'їзд. Ясьо всівся під вікном, на тому самому місці, де колись сидів Ігнац. Бониха скромно примостилася на краєчку ослона біля столу.

— Тепер, коли ми поховали Ігнаца,— сказала вона після короткого вступу,— в кожного з моїх синопків стало більше землі. Важко тепер усю обробити. Франусь, як вернеться з війська, житиме в нашій хаті, а Ясеві треба буде щось напшукати. Знаєш що, Ружо,— додала вона,— ти у Варшаві знов наскладаєш ту тисячу, що витратила на мого Ігнаца. Тепер тобі вже не треба буде так довго робити, платня в тебе більша. Ну, а Ясьо тим часом ждатиме тебе, він переписе на тебе землю, я не боронитиму; а ти відпиши йому ці дві тисячі. Витрати тепер будуть менші, обидва костюми й пальто — як нові. Ігнац, сердега, не встиг їх зносити. Вінчальна сукня в тебе теж є. Тільки черевики Ясеві купиш, бо Ігнацові йому й на мізинець не налізуть. Ну, отак помаленьку все і владнається. Треба ж якось жити на цім світі.

Ружа хмуро глянула на Яся.

Він сидів, молоденький, зарум'янений, на тлі весняного неба і всміхався безжурно, щасливо.

— Згоден? — спитала його Ружа.

Ясьо рішуче кивнув головою.

— За два роки,— пояснила Бониха,— йому буде вісімнадцять.

— Тільки...— несподівано басом озвався Ясьо і на хвилюк завагався.— Тільки я б хотів ще... годинника...

Ружа всміхнулася раптом материнською усмішкою і від цієї усмішки стала майже гарна.

— Гарзд,— мовила ласкаво,— буде в тебе годинник.

Вже рік Ружа працює куховаркою в сусідньому домі. Одержує величезну платню — шістдесят злотих. Це дало їй змогу раніше купити годинника. Недавно я спитав її, чи є якісь вісті з Загрудки. Атож, є: всі здорові, ждуть її.

На словах «ждуть мене» Ружа блаженно всміхнулася, її сповнювала світла радість надії. Ще тільки рік праці, і вона знов повернеться в своє село, до молодого чоловіка, що терпеливо чекає на неї, на чорний костюм і срібний годинник. Помагай біг, Ружо!

СНІДАНОК У ТЕОДОРА

Одного дня старий Замойло, зітхнувши, зателефонував синові. Пана радника він не застав, сьогодні той взагалі не мав бути в посольстві.

«Певно, занедужав,— подумав Замойло.— Я вже десять днів у Парижі і нічогосінько про нього не знаю. А Теодор хворий, та ще й, може, тяжко!» — раптом злякався старий.

Він зійшов униз, взяв таксі й помчав до Теодора на квартиру, що містилася недалечко від Авеню-де-Пас-сі. Двері відчинила досить неохайна покоївка; вона працювала колись у Блендомежі й відразу впізнала гостя.

— Ой боже ж мій! Старий граф приїхали! — скрикнула з чисто польською щирістю.

— Що, граф хворий? — запитав старий, скидаючи пальто.

— Хворі? Та ні, нівроку...

— Чому ж він не пішов на службу?

— Тому що сьогодні сніданок...

— Сніданок?

У цю хвилину в передпокій («хол») впливля Теодорова дружина, дуже огрядна, ясноволоса, вродлива. Старий Замойло по-своєму любив цю свою невістку. Втім, не за якісь позитивні риси, бо їх у неї не було, а тому, що вона стала для нього ніби живим свідченням того, що в Теодора ще лишилися людські почуття. Вона була в сина другою жінкою. Теодор розлучився з першою, французькою аристократкою, своєю далекою родичкою по бабі де ла Форс, щоб оженитися на кан-

целяристі однієї з другорядних місій, де він тоді працював. Пані Замоїло була надто обмежена, щоб цей шлюб не запаморочив їй голови, і надто погано «вихована», щоб свіжонабуті великопанські замашки не виявлялись у неї на кожному кроці. А втім, до свекра вона ставилася зичливо: він імпонував їй.

— Що, у вас сьогодні званий сніданок? А я так не до речі.

— А ви давно з Блендомежа, тату?

— Та вже кілька днів.— Старий не назвав дати свого приїзду — йому було соромно, що він так довго не навідувався до дітей.— Я дзвонив у посольство, але Теодор туди, здається, зовсім не приходив.

— А то ж як? Такого дня? — із щирим здивуванням мовила невістка. Звали її Ядзя.

— Я ж не знав... Я ж не знав...— белькотів Замоїло, все ще стоячи в передпокої.

Було близько дванадцятої. До сніданку лишалася, мабуть, яка година. У вітальні ще був розгардіяш. Із суміжної їдальні долинав дзенькіт чарок. Теодор у кабінеті вкладав цигарки й сигари в оздобні цигарниці та скриньки. До батька привітався холодно, але не тому, що мав серце на нього, а просто був страшенно зайнятий. На щастя, Ядзя була вже готова і могла забавити гостя. Старому аж лице пашіло — він почував себе тут зовсім зайвим. Неквапно розповідав про варшавські бали, про Блендомеж, про родинні справи, про «цю бідолашку Ружу», і Ядзине удаване співчуття трохи драгувало його. Теодор не мовив ані слова; через якийсь час подзвонив, викликаючи лакея.

— Коньяк є? — спитав його суворо.

— Так, ваша ясновельможність.

У цю мить задзеленчав дзвінок і увійшов новий гість. Господиня відрекомендувала його свекрові. То був аташе посольства Свіджинський. Теодорове обличчя проясніло.

— Пане Станіслав, така неприємність, без вас я тут не дам ради. Уявіть собі, пані Фернандес захворіла. Бракує одної особи.

Збентежений пан Станіслав показував очима на старого Замоїла, водночас люб'язно всміхаючись до його невістки. Йому довелося кілька разів повторити ці знаки, аж поки Теодор нарешті зрозумів.

— Ну звичайно! Як мені це не спало на думку? Ти залишишся в нас на сніданок, правда, батьку?

Замоїло вагався, прийняти це запрошення чи ні. Але Ядзя з сердечної простоти випалила:

— Та лишайтесь, батечку! Нам саме бракує однієї особи, чілійка захворіла.

— Ти зробиш нам велику приємність,— сказав Теодор, дипломатично стараючись пом'якшити жінчині слова.

— Безперечно, якщо це вам потрібно...

— От тільки цей світлий костюм! — Теодор зміряв батька від голови до п'ят пильним, суворим поглядом.

І Замоїло в цю мить подумав, що не хотів би бути в шкурі синових підлеглих.

— Мені здається, що світлий костюм улітку, за сніданком...

— Та він і не такий вже світлий,— добротливо докинула Ядзя.

— От бачиш. Наскільки я ще знаюся на правилах етикету...— мовив колишній камергер.

— Так, але це сніданок дуже важливий. На ньому буде генерал Рібо. Всі прийдуть у темних костюмах.

— Ну, то, щоб зарадити лихові, надягни й ти щось світліше,— з легким нетерпінням сказав Замоїло синові.

— Я?! — злякався Теодор.— Ніколи в світі! Un monsieur¹...

---

¹ Світська людина (*франц.*).— Тут і далі примітки перекладача.

— Нічого не вдієш, значить, я буду не un monsieur, а quelqu'un¹. Вирішуйте самі: або я лишаюсь у вас у світлому костюмі замість хворої чілійки, або йду звідси. І будьте здорові.

— Ну що ви, татусю,— вигукнула Ядзя, раптом переходячи на звичний для неї тон простої друкарки, вельми вульгарний, але, по суті, добродушний,— та ми б вас нізащо не відпустили! Ви ж, мабуть, уже цілий тиждень в Парижі, а до нас і не заглянули. Хіба ж так годиться? Звісно, ви лишаєтесь.

Замойло прикликав на поміч усю свою вихованість, щоб приховати легке роздратування. Піднісши до губів невістчину руку, він зі старомодною галантністю поцілував її. І в цю мить згадав розкішні прийоми в Парижі та Петербурзі, які йому випало бачити на своєму віку, ще замолоду.

«У цих бідолах голова пішла б обертом, якби вони їх тільки побачили,— подумав він.— Бідний мій Теодор, вона типова парвеню...»

Пан Станіслав, повнявий, лисуватий, дуже старанно вдягнений (хоч зав'язувати краватку він очевидячки не вмів), стежив за розмовою, переводячи свої вирячкуваті блакитні очі з одного співбесідника на другого. Було видно, що його прикро вражають і суворість Теодора, і недоречна безпосередність Теодорової дружини, і, нарешті... світлий костюм Замойла. В присутності генерала Рібо це сприймалося б як скандал!

— А як же ми їх розсадимо? — він запитливо глянув на Теодора.

— Отож-бо! Тепер новий клопіт: як розсадити!

— Якщо графа посадити праворуч від господині,— швидко промовив Станіслав, ясна річ, грасируючи,— то генерал буде ліворуч.

— Що ви таке кажете! — з жахом скрикнув Теодор.—

---

¹ А́бихго (франц.).

Генерал не може сидіти ліворуч! У крайньому разі, праворуч від тієї дами, що сидітиме праворуч од мене... Та оскільки це буде його дружина...

— Ну, генеральшу можна пересадити далі,— мовив Станіслав.

— Недавно у китайців,— звернулася Ядзя до свекра, зневажливо всміхаючись і багатозначно дивлячись на нього,— мене посадили поруч чоловіка! Де це видано! На щастя, ми — не китайці...

— Ну, то як же буде? — схвильовано спитав Теодор.

Пан Станіслав зніяковів і почервонів. Не гаразд, коли аташе посольства не знає, де слід посадити господарського батька.

— Пане старший раднику,— знову заговорив він, дуже швидко й улесливо,— а чи не zvolите ви поступитися своїм місцем графові, як це звичайно роблять для начальників. Якби тут був посол...

— Так, але батько не є моїм начальником.

— Але ж граф Замоїло, така визначна особа...

— На жаль, літературна слава не впливає на пре-зеанси¹.

— А його титул?

— Не кращий від мого! Зрештою, республіка скасувала титули також і в установах...

Пан Станіслав знову зніяковів і почав кидати швидкі благальні погляди на пані Ядзю. Нарешті вона вирекла:

— Так, але тато був камергером!

— Миколи Другого,— потвердив старий, збентежений поведінкою дітей.— Тільки хоч цього вже не ставте мені за провину.

— Ах, так, це правда. тато був камергером. Це міняє становище. Може, справді поступитися йому місцем? — серйозно спитав Теодор.

---

¹ Від франц. préséance — право сидіти на почеснішому місці або йти попереду інших осіб.

Він насупивсь і глибоко замислився.

Та Ядзя урвала його роздуми, вигукнувши з якнайглибшим переконанням:

— Але ж тобі не можна сидіти на останньому місці!

В цю мить несподівано увійшов слуга й перервав розмову.

— Ваша ясновельможність, бургундське поналивати в келихи чи подавати в пляшках?

— Боже милостивий, вони ніколи нічого не знають! — у розпачі заволав Теодор.

Ядзя стурбовано засовалася в кріслі.

— А яке бургундське ти дасш? У Ротшільдів не подавали в келихах...

— У Ротшільдів! — пирхнув Теодор.— Бургундське мало хто п'є. А те, що налите, вже пропало... Шкода переводити такий напій. Ну, подавайте в келихах, у келихах! — нетерпляче гримнув на лакея.— Будете розносити...

Старий Замойло вже давно не слухав цієї розмови. З якогось часу він навчився ізолюватись од неприємних відголосів зовнішнього світу. В такі хвилини він дивився на ті нікчемні, нецікаві речі, що оточували його, і водночас прислухався до себе самого. Так пасічник навесні, погожої березневої днини, схиляється над вуликом і наслухує: тоді до нього долинає тихе, монотонне гудіння пробуджених бджіл, відгомін життя, що, мов музика, бринить у вулику. Отак і Замойло чув, як у ньому грає якесь інше життя. Та тільки це був відгук не весняного буяння, а осіннього втихомирення.

Замойло дивився у вікно на звичайний паризький пейзажик. Перед вікном стояла якась вілла, особняк, де жили заможні люди. За віллою здіймався високий будинок, і її непомірно довгі комини, що вимальовувались на тлі сліпої стіни будинку, скидалися на якусь темну літеру, якийсь знак чи емблему. Цю невеличку

віллу оточував садок з магноліями та іншими деревами. Сині кущі самшиту й вічнозелені магнолії, підстрижені на французький манір, справляли враження чогось штучного, наче це був не садок, а вітрина крамниці. Але над усім цим підносився в блакитне весняне небо мереживний порив у простір — Ейфелева вежа. Ненависна й улюблена, символ усього того, чим було його життя, весь дев'ятнадцятий вік, такий безглуздий і такий великий. Вік, що зродив стільки ідей, стільки героїзму і стільки марноти...

А над ажурним риштованням вежі в блакитнім небі танула, мов сніжинка, невеличка хмарина. Старого раптом розчулив цей далекий краєвид і ця хмарина, що за хвилию зникне без сліду. Він дивився на неї і згадував незліченні хмарки, які бачив на своєму віку, — над білими колосами в Мюррені, над блендомезькими полями, над Лазенками¹ у Варшаві, коли вони, линучи з-за Вісли, поволі тануть або ж купчаться у фіолетово-сірі громаддя, і до тополь на Саській Кемпі² тягнуться смуги дощу, схожі на сонячні промені.

Із задуми його вивів голос Ядзі:

— Ну, все вже владналося. Ви сидітимете біля генеральші. Її довелося пересунути на два місця далі, але це нічого, бо генерал буде на першому. Це світське життя так втомлює... — зітхнула вона з виглядом вельми досвідченої людини.

Старий Замойло усміхнувся. Та в його усмішці прозирав і смуток, і жаль.

— Моя люба, життя взагалі річ дуже втомлива, — сказав він невістці.

Та невимушено засміялась:

— О, ви цього зазнали, мабуть, менше, ніж хто. Ваше життя встелене трояндами.

---

¹ Парк у Варшаві.

² Район Варшави.

Замойло кивнув головою:

— Ти маєш рацію, дитино моя, встелене трояндами. Але й по трояндах пройти життєву путь теж дуже важко.

І він подумав, що й справді, в його житті не було ніяких великих нещасть чи трагедій. А проте він майже фізично відчував увесь його тягар на своїх плечах, над самою головою. Знав, що це враження облудне, що, подібно до бароккової каріатиди, тільки вдає, ніби підтримує світ, світ тримається і без нього. Одначе не міг позбутись відчуття гнітючої ваги і суму, невимовного суму, який годі пояснити, так само як не можна пояснити картину Моне: пустинний морський краєвид і ластівка в небі.

— Боже мій,— сказав він,— люба Ядзю, якби ж то ти знала, яке було насправді моє життя. Я сам нічого про це не можу сказати!

В цю мить пролунав перший дзвінок у передпокої, і з'явився чілієць, чоловік тієї дами, що завдала господарям стільки клопоту. Всі почали розпитувати про її здоров'я; з відповіді дипломата було цілком ясно, що дружина його здоровінька, але її зовсім не вабила перспектива провести кілька годин у домі Замойлів, і хвороба — це тільки відмовка. Потім прибув радник іспанського посольства з дочкою, за ними — кілька французів невідомого рангу, шведський військовий аташе і нарешті — останній — генерал Рібо з дружиною.

На генералові, що, як більшість військових, не вмів носити цивільне вбрання, був світлий, майже курортний фланелевий костюм. Замойло усміхнувся, побачивши його. Зате генеральша наділа чорну, майже вечірню довгу сукню з блискучого атласу; на голові в неї був маленький капелюшок з кольорових братків, комір обвивала низка перлів.

Коли всі вже сиділи за столом, Замойло зрозумів, що генеральша — людина скромна і не звикла до прийомів.

В очах її мигтів ледь помітний переляк чи подив. Ці очі, блакитні, опуклі, були створені для того, щоб спокійно споглядати явища цього світу й фіксувати існування всього, що нас оточує. А проте життя сповнило їх якимось страхом перед дійсністю і надало їм виразу, чужого цьому спокійному й розумному обличчю.

Подали лангусту «en belle-vue»; Замойло помітив, що кожного разу, коли слуга схелявся до його сусідки, підносячи таріль або наливаючи вино, генеральша здригалася, немов наразившись несподівано на фамільярність чи нечемність. Страви брала знехотя і ніби з легким роздратуванням.

Бесіда розпочалася з погоди. Хоч би що там казали, а це найвдячніша тема для початку розмови, і до неї можна підійти так, що вона перестане бути банальною. Такий своєрідний підхід до буденної, заявленої теми відразу переносить розмову в іншу площину, надає їй нового освітлення. інакше кладе світлотіні. Замойло згадав дощ на Блісейських Полях у день приїзду і заговорив про летючі хмари над Парижем. Водночас йому пригадалася,— хоч про це він генеральші не сказав,— одна сцена з його колишнього життя, образок майже пейзажний. Та цей спомин, хоч про нього Замойло змовчав, кидав на все те, що він оповідав, відблиск молодості, з часів якої збігло півсотні літ.

Колись, будши ще юнаком, майже такого віку, як тепер Анек, він пішки вертався в палац із Блендомежа. Тоді родина їхня ще не жила постійно в Блендомежі, він приїхав на батькове доручення перевірити стан господарства і того самого дня мав виїхати назад до Петербурга. Був один з останніх днів травня, погода мінлива, як оце зараз: то вигляне сонце, то припустить рясний дощ. Швидко насувалася велика фіолетова хмара, і на її тлі молода зелень здавалася майже жовтою. Цей колір стояв йому перед очима. Дорогою від палацу їхав важкий віз, запряжений парою сивих

коней, на возі сидів парубок. Замоило спинив його й запитав, куди він їде.

— Та за Вежхліцу до свояка по солому!

Старий як сьогодні чув цю відповідь: «до свояка по солому».

І Замоїлові раптом схотілося поїхати з цим чоловіком «за Вежхліцу до свояка по солому», щоб уже ніколи звідти не вернутись. Він уявляв собі, як парубок помалу їхатиме широкими зеленими луками понад Вежхліцою, як його заскочить хлюпотливий дощ, як він напнеться рогожею, а коні будуть мокнути на перебіжнім дощі й потім, паруючи, обсихати на сонці. Як хмара відступить за луки, і як свояк зустрине парубка, і скільки вони попомахають вилами, поки накладуть віз соломи.

Він всією душею поривавсь їхати з тим парубком. Але відклав цю поїздку: наступного разу, сказав собі, коли повернуся з Петербурга! І потім багато років не вертався до Блендомежа, і вже більш ніколи не бачив того парубка, й ніколи не здійснив своєї мрії поїхати до свояка по солому, хоч часто думав: от якби не вернутись.

Генеральша вислухала його розповідь про перебіжний дощ і несподівано мовила:

— На жаль, ця буряна весняна погода часом буває нестерпна. Така атмосфера добра для молодих. А коли ти старий, тяжко дивитись на такі дощі...

«І на хмари над Домом Інвалідів»,— подумав Замоило.

В цю мить генеральша знову відсахнулася од піднесеного їй тареля. Замоило з подивом побачив на ньому яйця по-індійськи. В жовтавому соусі «жеррі» вони здавалися вирізьбленими з бурштину. Ну хто ж подає таку страву на сніданок!

«Ядзя не має найменшого уявлення про те, як треба складати меню»,— з досадою подумав Замоило і сказав своїй сусідці:

— Знаєте, на мою думку, старість має багато переваг. Передусім, ясний погляд на все...

— Та що ви! — майже пошепки відповіла генеральша.— Те, що ви називаєте ясним поглядом,— жахлива річ... Просто бачиш, що все — тлін. Оце і є найбільша трагедія в житті людини: вона лише на старість помічає, що все навколо примарне і розпадається на порох, мов сухе листя. Не плин часу, а розпад — ось що жахає...

— Ви давно в Парижі? — несподівано звернулася до Замойла його сусідка по праву руку. То була дочка іспанського радника. Годилося їй відповісти і перемовитися з нею кількома словами. Тим часом подали пулярку з трюфелями.

Тепер Замойло міг знову звернутися до генеральші. Поки пан Тадеуш розмовляв з іспанкою, генеральша сиділа нерухомо й дивилась перед себе у вікно. Краєвид був той самий — особняк із червоної цегли, верхівки дерев і неймовірно висока Ейфелева вежа. Хмарилось.

— Я боюся,— спокійно, інтимним тоном промовив Замойло,— що наше уявлення про безповоротний плип часу, про минуцність, несталість усього земного теж є помилкою. Адже ж існує певна сталість у відродженні людства, певний ритм і у всесвіті, і в розвитку цивілізації. Якесь значення все ж має і людина, що стоїть між небом і землею.

Пані Рібо глянула на Замойла.

— Ви говорите, як священик,— знов пошепки сказала вона.— Але ж це зовсім не втіха для індивідуума. Ми не лишаємо по собі ніякого сліду, і це, мабуть, найгірше. Інколи я розумію Герострата. Жити в будь-якій формі, аби тільки жити...

Ну от, знов Ядзіна похибка: подали страсбурзький паштет із салатом, страву радше вечірню. Паштет був несмачний, безбарвний і такий тугий, наче зроблений

з гуми, а салат із сирих овочів — певне, новий винахід господині — дуже твердий і ликуватий. Теодор докірливо позирав на дружину, водночас розказуючи генералові, що мав досить знуджений вигляд, про полювання у Біловезькій Пущі. Теодорова оповідь на цю неодмінну тему хвилями долинала аж до того скромного місця, де сидів Замойло-батько, і злостила його. Вічно ця балаканина про ліси й пущі, неначе в Польщі нема нічого, крім вовків та дерев.

І знов йому згадався той парубок, що їхав до свояка, — він начебто був схожий на Анека. Замойло не пригадував його рис, але йому здавалося, що в того було обличчя його наймолодшого сина. Блакитне небо над Ейфелевою вежею посіріло. Хмаринка, що недавно танула, перетворилась на хмару. Лакей знов нахилився до пані Рібо і подав їй тацю з келихами, ніби наповненими кров'ю. Це й було оте знамените бургундське, що про нього стільки говорилося. Дама в капелюшку з братків з помітною досадою відсторонила її.

— В тій чи іншій формі життя наше триває вічно, — знову заговорив Замойло, ковтаючи гумовий паптет, — хоч, як від каменя, кинутого у воду, після нас розходяться кола чимдалі слабші й ширші. Але вони є. От хоча б наші діти.

Генеральша здригнулась і глянула на Замойла. В її опуклих блакитних очах прозирала якась туга. Замойло трохи стривожився.

— У вас є діти? — спитав він.

Пані Рібо штрикнула виделкою в салат. Шматочок сирії селери не піддався виделці й порснув убік. Генеральша знову звела очі на пана Тадеуша і тихо, ніби звіряючись, промовила:

— Були, а певніше, ще є. Але один мій син загинув у Марокко. А другий хворий... недорозвинений. Ідіот, — додала голосніше, ніби хотіла ще точніше визначити нещастя своєї дитини, ніби без жодних недомовок по-

спішала поставити всі крапки над «і», ніби збиралася розпочати з Замойлом довгу, вирішальну розмову.

Але вона замовкла. Замойло не відчув ніяковості. Тільки серце йому пройняв безмірний жаль. То була скорбота майже всеосяжна, нездоланна і дуже болюча.

Він пахилився до своєї сусідки, мало не до самого її вуха, і зашепотів:

— Знаєте, а в мене восьмеро, і всі якісь погані, невдалі. Ну ніякі — ні риба ні м'ясо... Ніхто не загинув у боротьбі, може, тільки Ружа була б на це здатна...

— Ружа? — перепитала пані Рібо. — Це ваша дочка? Розкажіть мені що-небудь про неї.

— О, знаєте, це звичайнісінька собі дівчина. От тільки не може жити в нашому середовищі. За всяку ціну хоче з нього вирватись... Тепер учителює в народній школі у глухій провінції. Признаюсь вам: вона ніби здійснила мої давні мрії. Я колись теж хотів порвати зі своїм середовищем. Але це було куди важче. Уявіть собі лишень давні часи! Мій батько був царський генерал, а мати — дочка французького герцога... Я не зміг тоді втекти з дому.

І перед очима йому постав віз із білими кінями, що все віддалявся, і рогожа, яку напинав на плечі погонич, і хмара, темна, градова, як у Джорджоне, і бліда-бліда зелень перших дубових листочків.

— Я залишився, — зітхнув старий, — і почав писати.

Пані Рібо звела на нього свої великі очі, що враз сповнилися сльозами й заискрились, мов келихи в руках гостей, в які саме наливали шампанське.

— А хто ж ви такий? — спитала вона.

Замойло всміхнувся.

— Ви не знаєте? Коли вже ми заговорили про старість і про те, що все минає, то я вам відповім так: я старий Замойло, в минулому письменник.

— Ви батько графа Теодора? — здивовано спитала пані Рібо.

— На жаль,— відповів Замойло, і лукава усмішка майнула на його вустах.

Пані Рібо здригнулась. І хоч генерал саме провадив люб'язну розмову з господинею, голосно кликнула чоловіка. Раді, що нарешті щось порушило нудний етикет, усі замовкли й обернулись до неї, коли вона гукнула через увесь стіл:

— Адольфе, ти знаєш, хто сидить біля мене?

Генерал сердито глянув на дружину пташиними очима, ледве стримуючись, щоб не зробити зауваження.

— Слухай, Адольфе, ти, мабуть, як і я, не дочув прізвища мого сусіда. Це граф Тадеуш Замойло, батько пана радника. Славетний письменник.

Граф Теодор заціпенів. Усі дивились на його батька, який усміхався з легкою іронією. Генеральша додала:

— Ти ж завжди так хотів познайомитися з паном Замойлом.

Генерал Рібо дуже пильно подивився на Теодора і сказав без усмішки:

— Чого ж це ви так далеко посадовили свого батька? Мені дуже шкода, що я не міг з ним поговорити.

Пан Тадеуш усміхнувся, скося позирнувши на Ядзю, що зробилась біла як скатертинна, і промовив невимушеним світським тоном:

— Ох, це все оті клопітні презеанси. Бачите, генерале, я не маю ніякого рангу на цім світі.

Пані Рібо захоплено дивилась на нього. Генерал швидко проказав:

— Сподіваюся, графе, що найближчим часом ви нас відвідаєте.

Потім він знов повернувся до Ядзі й став люб'язно відповідати на її безглузді запитання. Та це вже було ні до чого. Подружжя Замойлів знало, що сніданок не вдався. Батько затьмарив усе своєю скромною особою.

ІКАР

У Брейгеля є картина під назвою «Загибель Ікара». Глянувши на неї, бачиш селянина, що оре землю на високому березі моря, пастуха, що спокійно пасе свою отару, рибалку, що витягає з моря свої вудки, мирне місто вдалині. Морем пливе корабель з нап'ятими вітрилами, а на палубі купці розмовляють про свої справи. Словом, ми бачимо буденне життя з його звичайними людськими клопотами й турботами. Де ж Ікар? Де той, що силкувався злетіти до сонця? І тільки придивившись уважніше, помічаємо в одному куточку дві ноги, що стирчать із води, та кілька пер у повітрі над морем, вирваних силою падіння з майстерно сконструйованих крил. Ікар щойно впав. Цей сміливець, приробивши собі крила, за грецькою легендою, піднявся високо в небо, так високо, що опинився поблизу сонця. Сонячне проміння розтопило віск, яким він приліпив до крил ряди пер, і юнак упав. Трагедія звершилась — ось він тоне, поринає в море, але люди цього не зауважили. Ані селянин, що оре землю, ані купець, що пливе вдалину, ані пастух, що втопив очі в небо,— ніхто не помітив смерті Ікара. Лише поет чи маляр побачив його загибель і оповів про неї нащадкам.

Ця картина постає мені перед очима щоразу, коли я згадую один випадок, свідком якого був. Сталося це в червні 1942-го чи 1943 року. На Варшаву спадав чудовий літній вечір; химерні тіні лягали від зруйнованих стін, осяяних рожевим світлом вечірньої заграви, усюди панував жвавий рух, люди поспішали сісти в трамвай, щоб добратися додому перед комендантською годиною,

і в натовпі цивільних губилися вже нечисленні в цю пору військові мундири. Тому, хто дивився в такі хвилини на варшавські вулиці, людяні й особливо гарні в це тихе червнєве надвечір'я, на мить могло здатися, що в місті нема окупантів. Але тільки на мить...

Я стояв на трамвайній зупинці на розі вулиць Трембацької і Краківського Передмістя. Червоні трамваї, мов величезні тупі, один по одному з гучним дзенькотом сунули Краківським Передмістям. Люди юрбами пхались у вагони, висли на приступках, вилазили на буфери, гронами звисали ззаду і з боків. Коли-не-коли проносила червона «нулівка», призначена тільки для німців і тому майже порожня. Я досить довго чекав вагона, в який можна було б утиснутись. А коли такий вагон нарешті над'їхав, у мене вже пропала охота сідати в нього, мені було хороше серед цього натовпу, байдужого до мого існування. Переді мною на своїм високім п'єдесталі стояв Міцкевич, навколо пам'ятника, як завжди, цвіли й пахли скромні квіти; перед костюлом кармелітів зі скреготом завертали автомашини; розлягалися голосні викрики хлопчаків, що продавали газети; торговці цигарками й тістечками роїлися перед яскраво освітленим магазином; у крамницях з гуркотом опускали жалюзі й заграбовували вікна та двері; у скверіку, де старші люди й молодь позаймали на лавах геть усі місця, цвірінькали горобці, так само густо пообсідавши миршаві деревця,— і все це помалу огортала блакитна сутінь літнього вечора. В ці хвилини я чув, як б'ється серце Варшави, й несамохіть зволікав, щоб іще трохи побути серед людей і разом з ними втішатися цим літнім вечором.

Раптом я побачив, як один юнак, котрий ішов од вулиці Беднарської, вельми необачно вискочив із-за трамвая, що вже рушав, і, ставши на маленькім островці лицем до бруку й спиною до колії, вступив очі в книжку, з якою виринув із густих сутінків. Йому було років

п'ятнадцять, щонайбільше шістнадцять. Читаючи, він раз у раз стріпував білим як льон чубом, відкидаючи пасмо, що спадало йому на лоба. Одна книжка стирчала в нього з бічної кишені, другу він тримав перед очима, певно, не маючи сили від неї відірватись. Мабуть, він щойно взяв її в товариша або в підпільній бібліотеці і, ще не дійшовши додому, тут-таки, на вулиці, став переглядати. Я жалкував, що не бачу, яка це книжка, здалеку вона скидалася на підручник, але, мабуть, жоден підручник не міг би так зацікавити юнака. Може, то були вірші? А може, якась книжка з економіки? Не знаю.

Хлопчина якийсь час стояв на острівці, поринувши в читання. Він не звертав уваги ні на штовхани, ні на юрби людей, що їхались до вагонів. Кілька трамваїв червоними смугами промайнули позад нього, а він усе не відривав очей од книжки. Та чи то йому набридли штовхани й галас навколо, чи, може, хлопець підсвідомо відчув, що треба поспішати додому,— нараз я побачив, як він, уткнувши носа в книжку, ступив з острівця на брук — просто під колеса автомобіля.

Розлігся скрегіт гальм і виск шин, що ковзали по асфальту, автомобіль, щоб не переїхати хлопця, різко звернув убік і спинився на самому розі Трембацької. Я з жахом побачив, що це машина гестапо. Юнак із книжкою хотів обминути її. Але в цю мить ззаду відчинилися дверцята і на брук вистригнуло двоє молодчиків у касках із черепами. Вони опинилися біля юнака. Один із них щось гортанно закричав, другий широким глумливим жестом запросив хлопця в машину.

Я й досі бачу цього юнака, як він стоїть перед дверцятами автомобіля, розгублений, зніяковілий... Як відмагається, наївно крутячи головою, мов дитина, яка обіцяє, що вже більш ніколи не буде... «Я ж нічого не зробив,— здавалося, казав він,— я тільки так...» Показував на книжку — ось, мовляв, причина його неуваж-

ності. Ніби їм можна було щось пояснити. Він не хотів сідати в машину, передчуваючи свою загибель.

Жандарм зажадав, щоб юнак показав документи, вихопив добуту кеннікарту і брутально штовхнув його в машину. Другий допоміг йому, хлопець вліз усередину, за ним гестапівці, грюкнули дверцята, і машина, рвонувши з місця, помчала в бік Алеї Шуха...¹

Автомобіль зник з очей. Я огледівся довкола, шукаючи іще в кого-небудь співчуття, розуміння того, що тут скоїлось. Адже юнак із книжкою загинув. На превеликий мій подив, я побачив, що ніхто не помітив цієї події. Все, що я описав, сталося так швидко, так блисквично, а кожен у вуличнім натовпі був такий заклопотаний і так поспішав, що ніхто не завважив, як схопили юнака. Жінки, що стояли біля мене, сперечались, яким номером трамвая їм зручніше їхати, два чоловіки закурювали за трамвайним стовпом, перекупка, поставивши під стіною кошика, безупинно, мов буддійське закляття, повторювала: «Цитрини, цитрини, гарні цитрини!», а інші юнаки перебігали вулицю, наздоганяючи трамваї і ризикуючи потрапити під інші машини... Незрушно стояв Міцкевич, і пахли квіти, і берізки та горобини навколо пам'ятника гойдалися од легкого вітерця. Зникнення цієї людини нікого не обходило. Тільки я спостеріг, що Ікар потонув.

Ще довго я стояв на місці, очікуючи, поки натовп зрідіє. Гадав, що, може, «Михась» — так я в думці назвав його — вернеться. Уявляв собі його домівку, батьків, що чекають на нього, матір, яка готує вечерю, і в голові мені ніяк не вкладалося, що вони ніколи не дізнаються, як загинув їхній син. Знаючи звичаї окупантів, я не припускав, що юнак може вирватися з їхніх пазурів. А як безглуздо він попався! Безтямна жорсто-

---

¹ На цій вулиці містилося гестапо.

кість, з якою схопили цього юнака, схвилювала мене до глибини душі, хвилює ще й досі.

Ті, котрі полягли в борні, ті, котрі знали, за що гинуть, може, втішалися свідомістю того, що гинуть не даремно. А скільки ж було таких, як мій Ікар, що тонули в морі забуття через якийсь жорстоко-безглуздий випадок.

Настав вечір, місто засинало гарячковим, нездоровим сном... Я врешті відірвався від мого стовпа, минув пам'ятник Міцкевичу і пішки подався додому... Але мене весь час переслідував образ Михася,— хлопець хитав головою, ніби кажучи: «Ні, ні, все це тільки через цю книжку... Тепер я вже буду уважніший...»

1945

МЛИН НА ЛЮТИНІ

Qu'as-tu fait? — s'écria-t-elle.
— Justice.

*M é r i m é e. Mateo Falcone*¹

*Владиславові Кусьвіку
з подякою за тему*

Містечко Й. у Великій Польці² майже нічим не відрізняється від інших містечок цього краю. Тутешній залізничний вокзал — це велика одноповерхова будівля, пофарбована в сірий колір; над рейками, над ланцюгами червоних товарних вагонів, що стоять на запасних коліях, здіймаються залізні сходи й чорна арка залізного мосту, на якому лунко гримотять кроки перехожих. Від залізного віадук до ринку веде пряма вулиця, обсаджена підстриженими кущами глоду; коли я побачив їх уперше, вони нагадували рожеві кулі чи ті круглі тістечка з рожевою глазур'ю, що були виставлені у вітрині сусідньої кондитерської. Уздовж вулиці вишикувалися одно- і двоповерхові чепурні будиночки з палісадниками, оточені буйною зеленню, оповиті виноградом. Тут можна побачити найрізноманітніші види цієї рослини — від лискучого гостролистого дикого винограду, що впинається в тинк своїми чіпкими вусиками, і до благородної виноградної лози, під листям якої наливаються соком рясні грона. Виноградні лози пере-

¹ — Що ти зробив? — скрикнула вона.

— Вчинив суд правий.

М е р і м е. Матео Фальконе.

² Історична область у центральній частині країни.

лють через ґрати, їхні довгі пагони гойдаються над либками широких, до блиску вимитих вікон. На ринку, забрукованому великим плескатим камінням, стоїть ратуша, під аркадами її містяться крамниці з усіляким товаром. В кутку майдану видніє вхід до величного костьолу в стилі барокко. На самотній вежі цього жовтаво-білого храму — великі потемнілі від часу дзигарі; дзвін їх лине над сонним містечком, відлічуючи години дня й ночі. За костьолом і ринком вулиця огинає величезний парк при колишньому князівському замку, де тепер розмістилася Спілка боротьби молодих¹, а далі йде вже не вулиця, а дорога, понад якою стоять поодинокі будиночки, муровані з червоної цегли або вкриті червоною черепицею. Дорога розгалужується, права віднога веде до містечка П., де такі самі, як у Й., оповиті виноградом будиночки, кущі глоду, така сама пошта, що потопає в жовтих квітах, такий самий парк і такі самі костьоли. Ліворуч шлях круто звертає до старого села, що зветься Вільковия.

Десь на півдорозі між містечком Й. та Вільковиєю в полі перекинуто місток через яр. Якщо біля цього містка звернути праворуч і піти стежкою понад неглибокою балкою, то за кілька хвилин опинишся серед густої колони молодого сосняка. Тут краєвид різко змінюється.

Нікому й на думку не спаде, що так близько від цивілізованого містечка, за кілька кроків од чудового асфальтованого шосе ще є незайманий, майже первісний ліс. Зараз за сосняком, переплівшись гіллям, щільною стіною стоять високі дуби, ялини та сосни. Але перше ніж подорожній дістанеться до них, перед ним між рівними рисками стовбурів розгорпється сма-

---

¹ Молодіжна організація, створена 1943 р. з ініціативи ППР. Проводила збройну боротьбу з німецькими окупантами. Після війни сприяла зміцненню народної влади в Польщі.

рагдова долина. Внизу, під корінням дерев, блищить спінена вода. Шумить маленький водоспад. Це і є Лютиня.

Уперше я побачив цю річку в травні 1945 року, через кілька днів після підписання миру. Примхливо звиваючись, вона швидко текла між зелених берегів. Хотілося зійти до неї і чимскоріше змити в цій чистій, студеній воді увесь бруд і кров, що, здавалося, лишилися на тілі після всіх отих жахливих років. Незворушний спокій цієї річки в рамі зеленого лісу вливав у душу розраду. Я зійшов до річечки й подумав: ось куточок, не підвладний кривавим законам війни, не діткнутий рукою лихої долі, куточок, де зелень і блакить усміхаються так само, як усміхалися всі ці роки.

Вже стоячи над водою на високому березі, я побачив ліворуч од себе дві величезні гіллясті тополі. Їхні грубезні кострубаті стовбури, укриті жовтими лишаями, ніби припорошені ніжним квітковим пилком, підіймали в небо цілі шатра темно-зеленого, з білястим сподом, тріпотливого листя. Воно весь час тремтіло й хвилювало, раз у раз зблискуючи біллю, мов струги маленького водоспаду на Лютині. У безугавнім шелесті листя було щось моторошне, що так не в'язалося з цим спокійним красвидом і порушувало мій безхмарний настрій. За лісом, що, мов темна гора, височів наді мною, заходило сонце. Високо вгорі линули яскраво-рожеві хмарки. Я бачив, як цей рожевий колір, тільки вже значно темнішим тоном, відбивався у воді й забарвлював невпокійне листя.

У цьому місці, трохи нижче двох тополь, річка несподівано розливалася широким мілким плесом і далі проридалася спіненим потоком між потрісканими бетонними блоками. Я розгледів там зруйновану греблю; зірвані заставки стирчали, мов підняті вгору темно-коричневі руки, над сірими цементовими брилами, розкиданими, наче дитячі кубики.

Я подивився вище. Там, напівзатулена тополями, стояла висока дерев'яна будівля. На другому поверсі двос вікон, що виходили на річку, були забиті дошками. Маленькі двері внизу вели на гатку, що з'єднувала підгнилі заставки. У причілковій стіні теж були вікна, шибки в них запорошені, з райдужним полиском. Дах цієї збитої з дощок будівлі, колись червоний, нині вкривала шапка оксамитного моху. Ще далі від річки, під лісистим згірком, виднів мурований будинок з дерев'яним ганком. Тепер я вже знав, куди забрів: то був покинутий старий млин на Лютині.

Коли німці у тридцять дев'ятому році прийшли в ці краї, в мурованім будинку під горою жив старий мельник із жінкою та двома онуками. Звали його Францішек Дурчок. Цей млин, що стояв у лісі з давніх-давен, він орендував у власника його, поміщика з Гілярова. Поміщик жив у своєму маєтку і млином не цікавився. Колись — ще як Дурчок не держав млина, а був лісником і жив по сусідству в лісовій сторожці, темному будиночку по той бік Лютині, на протилежнім схилі згірка, аж під густим, обсадженим модринами бором, — пан з Гілярова, подейкували люди, частенько приїздив до Дурчків. Тоді він був ще молодий, і Францішек був молодий, а Францішекова жінка ще молодша. Я познайомився з нею навесні сорок п'ятого, коли вона була вже стара баба. Поміщик з Гілярова приїздив до Дурчків верхи, наказував Францішекові тримати коня перед ганком, а сам заходив у будинок і дуже довго розмовляв з Дурчковою жінкою. Францішек не міг ні пустити коня, ні прив'язати його за повід до тину, бо кінь був дикий і полохливий, а пан казав добре його пильнувати. От Дурчок і ходив туди й назад зарослою стежкою перед будинком та зубами скреготів. Так, то було давно. А потім, коли Дурчки постарили й переселилися на млин, пан у їхнє життя не втручався. Вони жили собі тихо-мирно; Лютиня молола їм жито

і пшеницю, селяни з Вільковиї привозили гори мішків, поганяючи коні на узвозі. Незадовго до того поміщик побудував на річці гатку, і в цьому місці утворилось невеличке озерце, де влітку купалася дочка Дурчоків, красуня Йоася.

Потім Йоася вийшла заміж, поміщик з Гілярова поза очі дав їй у посаг тисячу злотих, і незабаром вона виїхала з чоловіком до Франції. Там обоє вони померли, і польське консульство, насилу розшукавши Дурчоків у їхній лісовій глушині, прислало їм із Франції двох осиротілих внуків. Старший, Ярогнев, мав тоді одинадцять років, а менший, Марись, лише чотири годочки.

Після приходу німців у млині попервах все було, як раніш. У Вільковиї вїйтом став німець. Та який з нього був німець! Тут народився, колись разом з Дурчком служив у графа за лісничого. А тепер оце назвався німцем. Та Дурчокам нічого поганого він не робив. Не чіпав і лісника Гжесяка, що мешкав у хатці, де Францішек з Ельжбетою провели свою молодість. У Гілярові жив тепер молодий поміщик, він недавно оженився у Варшаві. Його німці теж спочатку не займали, вже аж у січні вигнали з маєтку. Отож у млині все було так, як до війни. Малий Ярогнев уже потроху допомагав дідові й бабі і крутився коло старого наймита Тереся, Гжесякового родича, що вже багато років робив у млині всю чорну роботу. Марисеві теж подобався млин, і він лазив по всіх закамарках двигтючої, grimотливої будівлі. Це було хлоп'ятко, може, не таке вже й гарне, але напрочуд миле і втішне. Він мав надто кругле личко і приплесканий носик, тож годі було сподіватися, що з нього виросте красень. Але великі блакитні очі й м'яке золотаве волоссячко робили його схожим на тих янголяток, що у вівтарі вільковийського костюлу підтримували посріблений вінець над схиленою головою матері божої. Марись в'язнув до всіх із запитаннями й підводив і на діда, і на Тереся,

і на Ярогнєва свої великі очі, в яких відбивалася безмежна довіра.

Всім упам'ятку, яка була зима першого року війни. Після зрадливо теплих, погожих днів, що так сприяли загарбникам; раптом похолодало, листя на деревах швидко пожовкло й опало вже у жовтні. На святої Ядвіги¹ випав перший сніг, і відтоді вже настали холоди. Перед самим різдвом почались люті морози і як узялися, то трохи попустили тільки під Новий рік, а потім уже держались, часом сягаючи тридцяти й більше градусів. Школи тієї зими ще не були закриті, і Ярогнєв аж до Нового року щодня ходив у Вільковию. На ту пору ксьондз викликав до себе старого мельника і почав з ним розмову, котрої Францішек ніяк не чекав.

— Що там з вашим онуком? — запитав ксьондз.— Ви знаєте, з якої він сім'ї?

Дурчок випростався, вступив у нього свої маленькі очі, покліпав ними і, втерши тильним боком руки вуса, ще зовсім чорні, хоч голова йому вже посивіла, пробелькотів:

— Це ж як? Щось мені невтямки, панотче.

Священик здивовано глянув на старого. Вільковийський ксьондз був ще молодий чоловік з підстриженою йоржиком русавою чуприною. Звався він Сатурнін Ріба.

— Ну, з якої він сім'ї, якого роду? Як його прізвище?

— Прізвище його Шульц, бо Йоася вийшла заміж за сина того Шульца, що мав крамницю у Стеншеві при дорозі. Він звався Шульц, тож і діти їхні теж Шульци, а не Дурчоки.

— Та це я знаю,— відказав ксьондз,— адже Ярогнєв у мене вчиться. Але цей Шульц був німець чи поляк?

— Та хай бог боронить, панотче, який там німець! — обурився Дурчок.— Поляк він був. Поляк, бог свідок.

---

¹ 15 жовтня.

— Ну, гаразд, гаразд,— мовив ксьондз.— Я тільки хотів вам сказати, що ваш Ярогнев водиться лише з німецькими дітьми і вже джергоче по-їхньому. Що, він знає німецьку мову?

— Звідки ж йому німецьку знати? По-французькому він умів говорити, бо народився у Франції, і як приїхав сюди, то майже нічого по-нашому не розумів... Але щоб по-німецькому?

— А проте таки говорить,— з притиском повторив ксьондз Роба.— Видно, навчився.

— Еге ж, виходить, навчився.

— Ви поговоріть з онуком,— сказав ксьондз,— наведіть його на розум. А то він у вас знімчиться. І запишеться у фольксдойчі.

Францішек ще не знав, що таке «фольксдойч», але заперечувати не став. Він вірив ксьондзові, та й серцем чув щось недобре.

— Він тепер вимагає, щоб його називали Яро Шульц — у кінці «тц»,— додав ксьондз.

Мельник вертався з Вільковії, сердито хитаючи головою. Був морозний сонячний день. Всюди лежав глибокий сніг, од вікових велетнів дубів, що подекуди ще стояли понад дорогою, падали блакитні узористі тіні. Потемнілі від часу цегляні будинки села підступали аж до узлісся, і ліс неначе поглинав їх. Уже згасали золоті сонячні відблиски між деревами, блакитні стовбури й тіні розпливались у блідому ранньому присмерку. Дурчок, звичайно, не бачив усього цього, але краса смеркання впливала й на нього, і, йдучи лісом, він несамохіть прислухався, як рипить під ногами сніг. Це нагадало йому давні часи, коли він був лісником і в такі дні обходив свої ділянки. Але водночас пригадалися й полювання, і поміщик з Гілярова, і він трохи насупився. Глянув на сонце, що просвічувало крізь верхівки ялин та модрин за горою, і потяг носом повітря. Мороз дужчав.

Прийшовши додому, старий сів на ослоні й замислився. У млині гуркотіло, дзюрчала вода, обертаючи колесо, тільки береги Лютині поблискували голубуватою кригою. Тересь складав мішки з борошном на ручний візок і так голосно сперечався з молольницею, що було чути аж у хаті крізь закіптюжене подвійне вікно. На вогні булькотіла вода, в ній варилася картопля. На дверях суміжної кімнати трохи відхилилася завіса — на ній були великі рожеві райські птахи серед вишневого гілля, все це на блакитному полі,— і ввійшов Марись, обережно переставляючи ніжки. В одній руці він ніс низенького дерев'яного стільчика. Поставивши його навпроти діда, сів і глибоко зітхнув. Старий мигцем глянув на нього й відвів очі, навіть не всміхнувшись. Думки його знову вернулися до старшого внука. Марись хвилинку посидів спокійно, склавши рученята, а тоді ще раз глянув на замисленого діда і зненацька спитав:

— Цом ти нічого не говориш?

Голосочок він мав тоненький, «ласкавий», як казала Ельжбета. Слова вимовляв дуже виразно, ледь затипаючись на кожному складі. Тепер уже дідусь усміхнувся й простяг до Марися руку. Але малий не зрушив з місця.

— Ти в Ліллі був?

Марись народився поблизу Лілля і кожне місто називав «Лілл».

— Ні,— відповів дід, який знав, що «Лілл» — це містечко Й.— Я був у ксьондза, там, де школа.

— А коли я піду до школи?

На це питання дідусь не відповів, та Марись і не домагався відповіді. Вони мовчки сиділи один проти одного. Коли-не-коли Марись глибоко зітхав. Тепер він дивився своїми ясними оченятами вже не на діда, а на піч. Парке тепло, яким папіло від неї, розморило малого. Він схилив голівку набік і замислився.

Увійшов Ярогнєв. Дурчок глянув на нього, і нараз ніби щось уколало його в серце. Стрункий, добре збудований хлопець здавався старшим, ніж був насправді. Він обережно, але швидко причинив за собою двері, обернувшись самим лиш тулубом, і цей рух одразу нагадав Францішекові поміщика з Гілярова. Старий аж занімів, така разюча була ця подібність. «Що за мана? — подумав він. — Та невже?..»

Тим часом Ярогнєв скинув темну осінню куртку, почепив її на цвях у простінку й сів край столу. Потім дістав з шухляди якусь книжечку й почав читати. Старий вже опанував себе.

— Ти що робиш? — спитав онука.

— Вчуся,— відповів Ярогнєв і якимось чудно глянув на діда. В цьому погляді була й зневага, і гнів, і роздратування. Старий мельник очевидячки злостив хлопчиська. Очі в Ярогнєва були такі ж прозорі, як у Марися, але зеленкуваті й холодні.

— А чого ти вчишся? — знову спитав старий.

— Німецької мови. Тепер треба чимскоріш навчитися говорити по-німецькому. Вчителька загадала.

— А по-польському не вчишся?

— А нащо мені вчитись? По-польському вчитись уже ні до чого. Німці розбили поляків.

— Ще невідомо, як буде,— збентежено мовив Францішек. Він соромивсь онука і, щоб не бачити глузливої усмішки на його устах, дивився в куток або на Марися.

Хлопець нічого не відповів. Він так само сидів над книжкою, але не читав, а все дивився на діда. Старому нарешті терпець увірвався.

— Ти чого з німцями лигаєшся? — раптом суворо спитав він, підвівся й підійшов до столу.

Ярогнєв позадкував у куток, з острахом і злістю дивлячись на діда. Якийсь затятий і жорстокий вираз причаївся в кутиках його вузьких, розтягнених уст. Але він мовчав.

— Як будеш мені з німцями лигатися, то побачиш, що я тобі зроблю! — все ще гримав Дурчок, хоч голос його став не таким твердим, коли він побачив вираз онукового обличчя.— Ти поляк, затам це собі. А що твоя мати віддалася за якогось там Шульца, то це ще нічого не значить. Ти наш, та й квит.

Важко ступаючи, він відійшов від столу. Якусь хвилиночку постояв, вагаючись, нарешті нахлав шашку й пішов до млина. Яро здвигнув плечима і знову взявся за книжку.

Марись, який весь час дивився на вогонь, що проблискував крізь нещільно причинені дверцята плити, знову зітхнув і байдужно зауважив:

— Дідусь кличав.

Ярогнев щось сердито буркнув, знизав плечима і, повернувшись до вікна, за яким і стіни млина, і стовбури тополь уже потонули в синьому присмерку, промовив з люттю:

— Старий дідуга!

На Ельжбету часом находила глибока задума. Порається, було, коло обіду або прання, та раптом покине роботу й стане посеред хати, опустивши руки. Вона й сама не знала, чому в ці хвилини така люта мука крає їй душу. Згадувала Йоасю й стояла тихенько, замислившись, ніби подумки розмовляючи з небіжчицею.

— Нащо ти нас покинула? — питала примарну тінь.

У такі хвилини Ельжбета думала про внуків. Їй раптом починало здаватися, що виростити їх їй не стане сили, що це так само важко, як здертися на височенну гору. Іноді вона пробувала поговорити про це з Францішеком, але він не розумів її. Не знав, про що вона думала, коли питалася його:

— Франеку, що ж буде з нашими хлопцями?

А висловитись ясніше вона не вміла.

Блакитними зимовими днями Яро, сидячи за столом,

робив уроки, а Ельжбета частенько стояла віддалік, перебираючи пальцями коралі, які завжди носила на шії. Вже багато-багато літ вона щоранку надівала ці три важкі разки рожевих коралів. На одному з них висів срібний хрестик. Стара дивилася на маленьку, підстрижену ззаду внукову голову, на його тонку шию, і часом ніби поривалася щось сказати, але не могла вимовити й слова.

Коли в кімнаті з'являвся Марись, їй ставало легше. Малий простягав до неї руки й казав:

— Бабо, дай хліба.

З хлібом було сутужно, та коли він просив, Ельжбета завжди брала хлібину й відрізувала йому шматочок. Гірше було, коли Марись, зітхнувши, додавав:

— І цуклу...

Цукру в хаті не було й заводу, лишалося тільки трохи повидла, звареного ще влітку, в мирний час. Ельжбета мастила ним хліб Марисеві.

— На! — казала.— Більш нема.

— Більш нема! — повторювало хлоп'я і так пильно зазірало їй у вічі, що вона не витримувала й відверталась. Дивлячись на цю дитину, стара почувала не тільки любов, а й якусь не зрозумілу для неї самої жалість.

— Сирітка,— казала сама собі, й на очі їй наверталися сльози.

А Марись не плакав. Він з'їдав хліб, ставав посеред кімнати, недалеко від столу, і, звівши очі на Ельжбету, наказував:

— Співай, бабо, співай!

І вона мусила заспівати чи про голубочка, що прилетів до лісу по зелений листочок, чи про те, як солдат стріляв, а дівчина плескала в долоні. То були старовинні пісні. А Марись танцював.

Взявшись обома рученятами в боки, незграбно й дуже повільно крутився на місці, раз у раз високо

підіймав праву ніжку і сильно нею притупував. Оце і був увесь його танок, але малому це страшенно подобалось. Лише зрідка він ступав кілька дрібних кроків у правий чи лівий бік, а потім знов повільно крутився на місці. І раз у раз підіймав догори ніжку, але тільки одну.

Часом Ельжбету душили сльози, і вона замовкала; тоді Марись сердився й казав:

— Співай, бабо, співай! Цом ти не співаєє?

Ця сценка повторювалася мало не щодня; Яро нарешті не витримував і, насупивши брови, кричав:

— Не заважайте мені вчитись, бабо! Такий галас зчинили!

Частенько танці кінчалися в Марися слізьми. Дитина заходилась плачем, і Ельжбета пригортала її до своїх широких грудей: А Яро ще дужче сердився, що йому не дають читати.

Якось у таку хвилину ввійшов Францішек.

— Чого він плаче? — спитав жінку.

— Не знаю, — відповіла Ельжбета. — Дитина, тому й плаче.

— І часто він плаче? — допитувався старий.

Марись, ухопившись за бабині коралі, повернув до нього личко. Він уже всміхався.

— Пусти, дитинко! — скрикнула Ельжбета. — Коралі порвеш!

— Нічого твоїм коралям не буде.

Дурчок хотів забрати Марися в жінки, але Ельжбета не дала. Потім, подумавши, поставила малого на підлогу й пересунула коралі так, щоб хрестик висів спереду.

— А чого я була б варта без цих коралів? — спитала вона.

Дурчок не відповів і пішов за завіску скинути теплу куртку, бо в хаті було жарко. Якийсь час обоє мовчали і думали про коралі. Ельжбета носила їх так давно,

що вже й забула, звідки вони взялися. Зате Францішек щоранку, спостерігаючи, як жінка надіває своє намисто й зав'язує на шиї під косами, поворозки, на яких воно трималося, згадував той день, коли приїхав поміщик з Гілярова і привіз ці коралі. Він щойно повернувся з якоїсь далекої подорожі, не був у них кілька місяців, а вони за цей час поховали маленького Стася, що знайшовся перед Йоасею.

Дурчок вернувся в кімнату. Ельжбета усе стояла на тому самому місці й так само трималася за срібного хрестика, немов повторюючи допіру сказані слова: «А чого я була б варта без цих коралів?» Марись, що сидів на своєму стільчику біля печі, глянув на діда. Яро теж подивився на нього, але так зухвало й зневажливо, що старий знітився. Удаючи, ніби не помічає, що на нього звернені три пари очей, він сів край столу, якнайдалі від Ярогнева.

Хлопець згорнув книжку й задириливо втупився в діда. Але той не мовив ані слова.

Ярогнев розтяг в усмішці тонкі губи, відвів очі:

— А вчительки у школі страшенно бояться.

Дурчок глянув на нього, але знов нічого не сказав. Зате обізвалась Ельжбета:

— Чого ж їм боятись?

Ярогнев нетерпляче засовався на лаві:

— Як чого? Німців. Німців усі бояться.

Він сказав це з притиском і знову визивно подивився на діда. Його манера гордо закидати голову й класти руку на руку нагадала Дурчочку когось, із ким він здібався замолоду. Старий перелинув думкою в ті далекі дні; зараз він жив минулим і навіть гадки не мав, що повинен когось боятись.

Ельжбета стрепенулась, підійшла до плити і, знявши кружок, поставила на вогонь чавун.

— У кого сумління чисте, тому нема чого боятись,— промовила вона.

Але ці слова пролунали не дуже переконливо.

Ярогнев голосно засміявся, поставив книжку на полицю і, надягаючи козушок, сказав:

— Я йду в село.

— Почекай, зараз буде обід,— спробувала затримати хлопця стара.

— Який це обід! Картопля й картопля. Мені дадуть какао...— і вибіг з кімнати, грюкнувши дверима.

— Не займай його,— сказав Дурчок.— Він уже пропащий.

Зима була морозяна й сніжна. Одного дня в лютому дітям сказали, щоб вони більш не приходили до школи. Спочатку всі думали, що це через морози. Але потім стало відомо, що вчительок заарештували й кудись повезли. Ніхто ще не знав, що це означало, та хоч як там було, а школу у Вільковії закрили. Позабирали й ксьондзів у навколишніх містечках, тільки ксьондз Риба лишився, казали, що за нього заступився війт. Костьоли теж позакривали, і на месу у вільковийський костьол, тепер єдиний на всю округу, сходилася сила-силенна людей. Ксьондз Риба умовляв їх не робити цього. «Німці не люблять таких велелюдних стовпиц, закриють і наш костьол». Та даремно, люди його не слухались.

Незадовго до того, як почав танути сніг, у березні, за кілька тижнів до великодня, мельник із жінкою раптом згадали, що Марись досі не хрещений. Десь там, під Ліллем, його записали у книгу в мерії, але не охрестили. Йоася тоді була вже тяжко хвора, не подбала за це, і хлопчик так і лишився нехрещеним. А тепер ось костьоли закривають, ксьондзів забирають. «Якщо зараз його не охрестимо,— сказав старий Дурчок,— то вже ніколи не вдасться. Ельжуню, біжи до ксьондза».

Ксьондз погодився таємно прийти найближчої суботи надвечір. На Марися наділи білу сорочечку й чорні

оксамитові штанці, накинули білу пелеринку і приготували все потрібне для хрещення. Хрещеним батьком мав бути лісник Гжесяк, а матір'ю — одна жінка з Гілярова, давня Ельжбетина приятелька. Знайшлося навіть трохи горілки, а лісник, що потай різав худобу, приніс шмат ковбаси. Хрестини збиралися справити як годиться.

Снігу навалило багато, особливо в лісі, і протоптана в ньому стежка з Вількової голубіла, мов глибокий рівчак. Марисеві сказали, що ксьондз покропить його водою й покладе йому в ротик солі.

— А коли бозя мене посолить, то я буду янголятком? — спитав малий у баби.

— Ні, ні, янголятком не будеш, а будеш хорошим хлопчиком, — відповів за жінку Дурчок і погладив Марися по м'яких кучерях, що віночком оточували його голівку. — Ач, яке м'якеньке волосся, — мовив старий, — певно, буде з тебе добрий чоловік.

Коли стемніло, прийшов ксьондз. Марися поставили на стілець, дід з бабою стали осторонь і замислено дивились на малого. Не так уявляли вони собі хрестини онука, та нічого не вдієш — війна. Он дочку й сина не війна згубила, часи тоді були ще добрі, мирні, а вони померли. Деся не такі вже добрі були ті часи.

Марись витріщав оченята, і хоч тримався за руку хрещеної матері, та все ж боявся, й кінець кінцем не вдержався, зарюмсав. Коли почався обряд хрещення, Ярогнев зник, та як тільки все кінчилося, хлопець знову з'явився в хаті. Став біля вікна, так ніби родинне свято його не стосувалось, і почав стиха насвистувати якусь мелодію, котрої навчився на зборах гітлерюгенду. Він уже записався в цю організацію і ходив у коричневій сорочці та коротких чорних штанцях. Коли Ярогнев, незважаючи на мороз, надяг ці штани, з-під яких світили голі коліна, Ельжбета раптом побачила, як виріс онук за останні півроку.

Після обряду, коли вже посідали до столу і ксьондз Риба вихилив першу чарку горілки, в хату прожогом убігла захекана Болька, молода дівчина, сирота, Гжесякова вихованка, й повідомила, що до ксьондза додому приїхали «чорні», хочуть його забрати. Всі посхоплювались на ноги, сторопивши, не знаючи, що почати. Ксьондз заметушився, гарячково хапав то хрест, то комжу¹, що лежала на комоді, а старий мельник хутко поспускав на вікна аркуші чорного паперу, щоб знадвору не було видно світла й ніхто не зміг побачити, що діється в хаті. Мельничка заламала руки:

— Господи милосердний, чого їм треба від ксьондза?

— Атож, атож,— притакнув Гжесяк і про всяк випадок перехилив здоровенну чарку горілки, що стояла перед його тарілкою.

Тільки Дурчок не розгубився. Шатнувся по хаті, вдобув звідкись старого кожуха, накинув його ксьондзові на плечі й сказав:

— Я знаю, панотче, одне таке місце, де вас не знайдуть.

Кажучи це, він скося глянув на Ярогнева. Той знай собі насвистував, ніби не розумів, чому навколо зчинився такий переполох.

Ксьондза швидко вивели кудись у синю морозяну ніч, у хаті лишилася тільки стара з онуками. Марись трохи подумав і спитав:

— Бабусю, чуєш, бабусю! То чорти прийшли по ксьондза?

Ярогнев глузливо засміявся.

— Справді, тільки цього й бракувало.

Він вискочив на подвір'я, але вже не було видно, куди пішли дід, Гжесяк, ксьондз Риба та кума з Гілярова. Спитав про це Тереса, але той теж не знав.

---

¹ Коротке біле убрання, яке надягають католицькі священники під час відправи.

Люта зима все держалася. Ксьондза так і не знайшли, видно, сховався десь у надійному місці. А костьол закрили, геть-чисто пограбували, а потім влаштували там склад місцевої землеробської спілки. Схожих на Марися повнощоких янголят познімали з вівтаря й розтикали по кутках, вівтар розвалили, корогви попалили.

Ось як це було.

Одної неділі Ярогнев устав раніше, ніж звичайно. Він спав у тій самій кімнаті, що й старі, і вони бачили, як онук чистив черевики, прасував краватку й коричневу сорочку. Нарешті він одягся й сягнув по кожушок. Ельжбета, яка сиділа на ослоні посеред хати, побачивши це, стиха ойкнула. Та вона знала, що Ярогнев її нізащо не послухається. Тож сказала чоловікові, який ще лежав у ліжку:

— Франеку, чуєш, Франеку? Його вже знов кудись несе.

— Ти куди? — грізно гаркнув дід.

— Куди ти? Не ходи,— обізвалася й Ельжбета, якій чоловікова підтримка додала сміливості.

— Не пускаєте мене? — Ярогнев спинився біля дверей і, розставивши ноги з голими коліннями, прибрав грізну поставу, ніби збирався кинутись на старих.

— Почекай,— сказала баба,— підеш з нами до Гілярова. Там ксьондз Риба нишком відправить месу...

Ярогнев засміявся:

— Ксьондза Рибу я знаю. І добре, що довідався, де він. Ну, та тепер він вже, мабуть, недовго пробуде в Гілярові.

— Бога ти не боїшся,— зітхнула Ельжбета.

— Куди йдеш?

— Іду, куди треба, куди мене покликали. Отам-то я справлю радість ксьондзові! — Він знов засміявся.

— Нікуди ти не підеш! Чуєш? — скрикнула Ельжбета і заступила двері.

— Пусти його,— буркнув Францішек з ліжка.— Хай іде собі, куди хоче, чортів виплодок.

Та Ярогнев і не чекав дідового дозволу; відштовхнув бабу від дверей і, не вдягнувшись, з кожущком у руках, вибіг надвір. Марись, що сидів, як звичайно, біля печі, дивився на цю сцену широко розплющеними очима.

— Куди він пісов? — спитав малий, але ніхто йому не відповів.

Ельжбета підійшла до ліжка, стала в ногах і, підперши щоку долонею, мовчки дивилась на чоловіка. Францішек одвернувся до вікна.

— Що з ним буде? — нарешті спитала вона.

— Не бійсь, йому погано не буде. Він німцем стане,— відказав Францішек і почав одягатись.

Марись зненацька стрепенувся:

— Я тез піду з Яреком, вони розпалять великий-великий вогонь. Ярек кавав.

— Який вогонь? — стривожилась баба.

— Отакий, отакий! — І Марись, щоб показати щось величезне, схопився зі стільця й, відкопиривши губки, підніс рученята вгору.— Отакенний!..

— Слухай, старий,— сказала Ельжбета,— піді-но в село подивися, що вони там затівають.

Дурчок мовчки одягався.

За вікном яснів морозний ранок. Млин не робив; на колесі, на даху, на темних заставках цілими гронами висіли довгі прозорі бурульки. Дерев стояли білі, запушені памороззю; а дві високі тополі здіймалися, мов грізні привиди, кожна їхня гілочка наїжилась дрібненькими голочками інею. Небо було ясне, але не блакитне, а якесь білясте. Снігу навалило на диво багато, і в лісі по той бік Лютині деякі тонкі сосонки під його вагою попадали або позгиналися дугою, зануривши віти, мов руки, в пухкі білі замети. То була незвичайна зима. На куці бузку перед будинком мельника сиділи два червоних снігурі. Марись угледів їх.

— Бабо, дивись, бабо! — закричав він. — Целвоні птаски плілетіли!

— Це на мороз, — похитала головою Ельжбета. — Правда ж, це на мороз, коли снігурі отак настовбурчуються?

— Атож, на мороз, — відповів Францішек, притупуючи підборами, і додав: — Піду в село подивлюся, що вони там намислили.

Старий вийшов з хати, і відразу мороз пройняв його до кісток, чорні вуса взялися памороззю. Шукаючи зерна, до млина позліталось багато птахів. Зовсім близько, на нижніх гілках тополь-велетнів, сиділи сойки, і, коли вони перепурхували з гілки на гілку, їхні крильця зблискували яскравою блакиттю. Пташки жалібно кричали.

— Що, голодні? Голодні, бідолахи? — приказував, дивлячись на них, старий. Звісно, сойки були голодні. Одна з них замерзла й лежала на снігу, підібгавши лапки. Францішек підняв її, оглянув, розправив крильця з блакитними дзеркальцями і відкинув далі. Потім почав спускатися зі згірка, прямуючи до Вільковиї.

Ще здалеку він помітив незвичну метушню біля костьолу. Костьол виходив на трикутний майдан, не дуже просторий, бо й саме село було невелике. Зате костьол, вибудований з червоної цегли, був непомірно великий. Брама його правила водночас і за дзвіницю, але дзвонів над нею вже не було. Кілька днів тому їх познімали, і зараз усі три дзвони стояли під стіною, чекаючи, поки їх вивезуть. На них готичними літерами були викарбувані їхні назви: Анна, Войцех і Флоріан.

Францішек побачив на майдані купку німців. Їх було небагато — кілька жандармів та кілька чоловік в есесівських мундирах. Зате зібралася ціла юрба підлітків, переважно в уніформі гітлерюгенду. Вони вбігали до костьолу, виносили звідти всякі речі і скидали на купу посеред майдану. Там височів уже чималий

стіс; у нього підкладали ще хмиз та дрова, наготовані заздалегідь і складені під стіною костьолу. Корогви, потрошені вівтарикки, що їх носять під час процесій, фігури святого Антонія і святого Францішека, що стояли в бічному нефі, уламки вівтарів, нарешті, навіть оті повнощокі япголята — все це вже лежало на купі. А хлопці тягли ще якісь дошки, старі ризи (пові, не знати навіщо, забрали німці), рештки прикрас із вівтарів, навіть паперові троянди святої Терези — і з реготом кидали все на стіс.

Францішекові завмерло серце. Він кинувся до костьолу. В цю мить із брами вибіг Ярогнев з великим хрестом, що його Францішек завжди носив під час процесій навколо костьолу. Побачивши діда, Ярогнев спинився.

— Що ти робиш? — спитав дід.

— Нічого. Те, що і всі, — похмуро відповів хлопець.

— Дай сюди хрест.

— Не дам! — крикнув Ярогнев і відступив на крок. —

Мені наказано...

— Хто тобі наказав?

— Наш фіюрер.

— Віддай хрест!

— Я покличу жандарма!

Францішек схопився за держало. Ярогнев шарпнув хрест до себе раз, другий. І нараз держало зламалось — певне, дерево було вже старе, трухляве. Горішня частина з розп'яттям лишилася в руках у Францішека. Приголомшені дід і внук стояли лицем в лице — один з хрестом, другий з держалом. У цю мить до них підійшов війт.

— Францішеку, ти що виробляєш? — сказав по-німецькому. — Тікай, тікай мерщій, тобі тут нема чого робити.

— Що це ви затіяли? — спитав Дурчок.

— То не твій клопіт. Сховай, сховай хреста, бо як

котрийсь із жандармів побачить, лихо тобі буде. А ти чого стоїш?! — гримнув на Ярогнева. — Ану геть звідси, і роби, що тобі велено.

Дурчок похапцем сховав уламок хреста під полу і метнувся в найближчий заулок. Але додому не пішов, а стояв і дивився на майдан, де на тлі білого снігу мигтіли постаті підлітків. Нарешті пролунала команда, хлопчаки в уніформі швидко вишикувались, і враз над майданом зірвалася писклява пісня:

Deutschland, Deutschland über alles...¹

І в цю мить хтось підніс вогню до купи костьольної ламані, й спалахнуло рівне, веселе полум'я, одразу шугнувши високо вгору.

Францішек перехрестився. Над вогнищем затріпотіла чорна жалобна короґва, піднята нагрітим повітрям, знялася вгору, мов погрозово піднесений кулак, і враз по краю її, по торочках побігли бліді вогники. Та й усе вогнище при яскравому сонці здавалося блідим. Короґва загорілася, ще раз шарпнулась, а потім опустилась і зникла серед язиків полум'я.

Старий мельник довго стояв у вузькому завулку між цегляними будинками, а над майданом усе гриміли пісні, докочуючись до нього безладними хвилями, ще набігали одна на одну. Вогонь бурхав у небо, потім опав, і незабаром уже тільки жар жеврів на білім трикутнику майдану. Молодь повели до школи — слухати урочисту промову чи вишити по склянці гарячої кави на честь такої великої події. А Францішек усе стояв. Нарешті він побрів додому.

Жінка, вже одягнена, чекала на нього в хаті, щоб разом іти до Гілярова.

— Де це ти так забарився? Ксьондз не буде нас ждати.

— Підожде, коли я розкажу йому, що бачив.

---

¹ Німеччина, Німеччина над усе... (нім.).

— А що ти бачив?

— Корогви костьольні палили на майдані.

— Єзус-Марія! — жахнулась Ельжбета.— Хто палив?

— Німці. І твій онук палив. Ось поглянь, що я в нього відняв.— Францішек розстебнув на грудях куртку й показав жінці зламаній хрест.— З рук йому видер. Ярогнев хотів його спалити.

Стара стояла посеред кімнати, зацікавившись з жаху.

— Господи боже,— мовила врешті,— що з нього буде?

Францішек спідлоба глянув на жінку й відвернувся до вікна.

— Нічого доброго з нього вже не буде,— сказав ніби сам до себе.— А от лиха він може накоїти багато.

Зима відступила пізно, аж наприкінці березня. Повіяли сильні західні вітри й пригнали низькі темні хмари. Гжесяк казав, що ці хмари чорні, як гітлерівці, і так само нестримно пруть уперед. Висока, тонка Болька ажгнулась од вітру, несучи від криниці відра з водою. Дівчина з тривогою поглядала на захід, неначе звідти й справді пасувалася якась небезпека. Вже третій день шаленів вітриган. Забиваючись у димар, гасив у печі вогонь або гнав дим на хату, і в кімнаті ставало аж синьо. Ксьондз Роба — ніхто тепер не впізнав би його в цьому дядькові з довгими руськими вусами, в чоботях і в розхристаній сорочці — сидів біля печі й занепокоєно дивився у вікно. Він переховувався у Гжесяка вже кілька місяців. «Найтемніше місце — під ліхтарем», — сказав ксьондз і лишився тут, біля самої Вільковії. Щоправда, зі сторожки нікуди не виходив, тільки щосуботи увечері пробирався лісами до Гілярова, щоб відправити службу. Зараз він сидів і дивився на хмари, що мчали низько над згірком, над лісом, — коплаті й чорні, грізні, мов загони небесного воїнства. Сніг швидко танув. Із злежаної, майже бла-

китної маси на очах перетворювався в сипку білясту кашу, що нагадувала брудний цукор. Біля сторожки Болька зупинилась і повернулася лицем на захід сонця. Теплий вітер пройняв її всю, аж дрож пробіг по тілу. Вона зітхнула на повні груди й відчула, що з цим вітром іде весна.

Дівчина внесла повні відра в хату, згинаючись під їх вагою. Ксьондз Риба навіть не озирнувся.

— Пане Стасю,— мовила Болька (так тепер називали священика),— пане Стасю, ну й вітриган надворі! Аж з ніг валить. Хоч би в нас дах не зірвало!

Ксьондз спокійно обернувся, трохи нетерпляче поглянув на Больку і знову вступився у вікно. По його очах видко було, що він радо полинув би з цим вітром і гасав би разом з ним на просторі. Надто вже тяжко було йому, людині ще молодій, сидіти без діла в лісничовій хатині.

— Це погано,— озвався трохи згодом.— Якщо увесь сніг зразу розтане, вода залле наші поля, і зробиться болото.

— Е, тут з гори вона хутко збіжить,— відказала Болька, паливаючи воду з відра в чавун.— Аби тільки швидше прийшла весна!

Ксьондз Риба ще раз тривожно позирнув на Больку, але вона вже заходилася куховарити й прати. Стояла, нахилившись коло плити, гнучка, худа, як захарчована собачина. Гжесяк був удовець, і дівчина не мала коли вгору глянути, пораючись у господарстві. Корова, два підсвинки (а часом і більше, бо Гжесяк нишком відгодував свині), хатня робота — все було на ній. Вона гарувала цілими днями і не мала часу ще про щось думати.

Вітер грюкав зеленими віконницями, гуляв на горіщі, і мешканцям сторожки здавалося, ніби над головою в них з тупотом бігають цілі табуни пацюків. Кепська була погода.

Увійшов старий Францішек. Поздоровкався й важко сів на лаву.— А де кум? — спитав у Больки.

— Де ж йому бути? В лісі. Сьогодні німці вивозитимуть дрова з найдальшої ділянки.

— То він не скоро вернеться?

— Та, мабуть, не скоро.

— А вам його треба? — спитав ксьондз Сатурнін.

— Еге ж. Сам я не впораюсь. Лютиня скресла, крига напірає на греблю. Треба йти рубати або пропихати, а то заставки позриває. А Тересь поїхав до містечка.

Ксьондз схопився з місця.

— Я вам допоможу.

— Люди побачать! — крикнула Болька.

— Не побачать,— сказав ксьондз.— А як і побачать, дарма. Тут немає лихих людей, ніхто не викаже.

— Хтозна,— похмуро буркнула Болька й зиркнула спідлоба в бік мельника.

— Ну, як іти, то треба йти швидко,— сказав Францішек, не встаючи, однак, з лави.— Вода йде зверху.

Ксьондз Сатурнін накинув на плечі ватянку, при-тупив підборами.

— Ходімо,— мовив.— Ніде дітись — треба підсобити сусідові.

Був уже полудень, коли вони підійшли до Лютині. Ксьондз одразу побачив, що становище катастрофічне. Річка, звичайно мілка, перетворилась на бурхливий гірський потік. Крига коло млина не ламалась і не танула. але поверх неї нестримно ринула каламутна, жовтава вода з верхів'я. Вона несла уламки дерев і хмиз, а також великі крижини. Перекочувалася через греблю поміж високо піднятими кригорізами та за-ставками і могутнім водоспадом зривалася вниз. На пальцях піднятих заставок, мов на гребінці, застрягало все, що несла вода. З крижин утворилася друга, куди більша, гатка, яка вже напірала на заставки. Власне, тут важко було щось зробити — на бетонну дамбу

вже не можна було зійти, бо вода йшла поверх неї. Лишалося одне — з берега трохи розбити ломами нагромаджену кригу. І хоч це не дуже допомогло б, проте Францішек та ксьондз взялися до роботи. -

Їм вдалося позбавити частину криги, що скупчилася на кінцях греблі. Через річку вони переходили ще — трохи нижче — високим містком, але вода вже підступала до самих дощок. З ломами в руках обидва все-таки піднялись на дамбу, скориставшись з того, що вода на обох кінцях греблі пішла швидше і трохи спала. Вода доходила їм майже до колін, бистра течія збивала з ніг. Але вони заходилися сколювати кригу з дальших заставок.

Через якийсь час ксьондз Риба спостеріг, що іще міцна крига, яка суцільною плитою трималася під рудими бурхливими хвилями Лютині, ворухнулася під водою і стала напирати на нижню частину бетонної дамби. Францішек був на другому березі, а вода так шуміла, що перемовлятися здалеку було ніяк. Ксьондз плигнув з дамби на берег, щоб низом перебігти на той бік. Минаючи млин, побачив на ганку хати стару Ельжбету. Обличчя в неї було бліде, злякане.

— Що сталося? — не спиняючись, запитав ксьондз.

— Хлопці пішли з дому! — гукнула мельничка.

— Куди?

— Не знаю. Ярек повів кудись Марися.

Ксьондз збіг униз. У цьому місці був невеличкий ярок, і там він побачив обох хлопців. Вони стояли на березі річки й мовчки дивилися вгору, в бік жовтого пінявого водоспаду, що з шумом ринув з високої греблі. В очах Марися малювався жах, в очах Ярогнева — цікавість.

— Тікайте звідси! — крикнув ксьондз. — Попадаєте в річку.

— Овва! — буркнув Яро.

— Марш, марш! — не спиняючись, підганяв їх

ксьондз. Він бачив, що вода вже доходить до кладки і скоро не можна буде перебратись на той бік. Тим-то й поспішав так до Францішека, ковзаючи по грязюці на крутім березі. Сніг ще лежав тут грубим шаром, але під ним текла вода, і відтала земля була темна й слизька. Ксьондз прoderся крізь засніжені куці.

— Пане Францішеку! — гукав він.— Пане Францішеку! Крига знизу назирає на дамбу!

Францішек насилу зрозумів, про що йдеться. І тоді виліз із води на берег.

— Ходімо на той бік, треба розбивати кригу біля дамби, під водою,— тлумачив йому ксьондз.

Францішек вагався.

— Але ж вона бетонна,— відказав він.

— Так, але, може, бетонні блоки були погано вкладені. Гребля хитається.

— Е, що це ви вигадали! — не йняв віри Францішек.

А проте пішов за ксьондзом. Вода тонким струмочком уже переливалася через кладку.

— Її зараз знесе,— мовив ксьондз.— Може, зняти дошки?

— Та не завадило б.

Хлопці все ще стояли на тому самому місці, в ярку, і дивились, як спадає з греблі водяний вал.

— Ярогневе, а збігай-но по молоток і сокиру! — гукнув мельник.— Знімемо кладку.

Ярогнев щодуху погнав угору, до будинку, а Марись лишився на березі.

— Забери малого! — крикнув навздогінці ксьондз Сатурнін.

За хвилию Ярогнев повернувся з сокирою, молотком та обценьками. Слідом за ним прибігла Ельжбета і повила Марися додому. А вони утрюх сквапливо взялися до роботи. Францішек відбив кладку на тім боці, повернувся назад по хистких дошках, а тоді відірвали її і з цього кінця. Потому понесли дошки на гору.

А тим часом Ельжбета, ведучи додому молодшого внука, бідкалась:

— І що то за дитина! Куди ж це ти подівся? Куди ж ти втік од своєї бабусі?

Марись нічого не відповідав, тільки покректував. Із самого ранку він був ніби сам не свій — мабуть, розумів чи підсвідомо чув, що на млині біда, а може, просто на нього вплинула ця раптова відлига й теплий вітер.

Прокинувшись уранці, він чогось почав капризувати, не хотів снідати, а потім сновигав з кутка в куток чи несподівано ставав посеред хати й замислювався.

— Ти чогось хочеш? — стурбовано питала його Ельжбета.

— Нічого не хочу, бабо,— відповідав малюк і параз зітхав так жалібно, що в старій стискалося серце.

— Що тобі? — знову питала вона.

Тим-то стара так і злякалася, коли перед самим полуднем Ярогнев зник разом з меншим братом, хоч уже не раз траплялося, що хлопці удвох ішли з дому. Ярогнев, попри всю свою бездушність, дуже любив маленького братика і ніжно ним опікувався.

— І де це ти лазиш? — приказувала Ельжбета, ведучи Марися додому.— Де ти лазиш? Не дитина, а кара божа.

Марись не відповідав і йшов за бабусею неохоче.

— Ну, ходім, ходім,— тягла його за руку Ельжбета.

— Бабо, бабо, я хочу подивитись, як вода біжить,— шарпнувся Марись.

— Ще чого! Дуже тобі треба. Іди додому, надворі холодно.

— Я хочу подивитись!

— Сказано тобі — ні!

Стара привела онука додому, посадила на стільчику в його улюбленому куточку, дала кубики й наказала, щоб він не вставав з місця. Вона зняла з нього

пальтечко; вже з порога озирнувшись, побачила, як він сидить у білому фартушку й бавиться кубиками — то були його солдатиків, — і вийшла з хати подивитися, що роблять чоловіки.

Тересь уже вернувся з містечка і кинувся їм на підмогу. Поки зняли кладку й попереносили дошки в сарай та поки Тересеві все розповіли, минув якийсь час. Коли вони підійшли до греблі, то побачили, що вона трохи вигнулась. Крига під водою напирала на неї з величезною силою. Очевидно, бетонні блоки розійшлися і внизу вже також пропускали воду, але під завісою водоспаду цього не було видно. Чоловіки з острахом зійшли на греблю і стали бити ломами кригу під водою, силкуючись її розколоти. А Ярогнев з берега жердиною проштовхував крижини, які скупчувалися в цьому місці. Проте вода дуже швидко прибувала, затоплюючи береги, і невдовзі всі мусли відійти під вікові тополі.

Звідси перед ними постало величне видовище. Річка вийшла з берегів, заповнила всю неглибоку долину поміж вузькими смужками гаїв і бурхливо ринула вперед. Натрапивши по дорозі на греблю, перекочувалася через неї, пінячись і щораз ширше розливаючись на всі боки. Спінені хвилі підступили до лотоків, а тоді й до самого млина. Гребля повільно, але невпинно вигиналась дугою, одну по одній зносило заставки. Францішек затулив обличчя руками. Ксьондз, Тересь і Ярогнев стояли бліді й дивились, як бетонна гребля помалу вигинається, вигинається... Вода несла чорні гілки, уламки дерев; труп білого kota на хвильку затримався біля єдиної вцілілої заставки, повільно покружляв на місці, немов виконуючи якийсь ритуальний танок, і потім його поглинула жовта вода, що рівною стіною спадала вниз.

Ксьондз і Тересь, вибравши слухний момент, пробралися понад лотоками до колеса, щоб врятувати від

повені кілька складених за ним дощок. Вода напірала вже й на саме колесо. Утримуване опустом, воно раз по раз гучно тріщало і тремтіло, мов жива істота. Ксьондз, пройшовши між млином і колесом, глянув униз і на тому місці, де ще недавно була кладка, побачив маленьку білу постать. Там стояв Марись і, задерши голівку, піднявши догори рученята, дивився на водоспад. Уся його постава виказувала страх і захват.

Ярогнев, що стояв біля тополь, теж помітив брата.

— Марись, Марись! — гукнув він і кинувся бігти до нього, огинаючи млин.— Бабо, бабо! — крикнув на бігу.— Марись там, внизу!

В цю мить почувся негучний тріск, якийсь шерех, відтак ніби тяжке зітхання, і гребля розпалась посередині, мов розламаний пиріг. Вода страшною рудою лавиною ринула вниз. Ксьондз Сатурнін побачив, як Марись обернувся назад, упав, а підвівшись, лишився на місці, немов зачарований грізною картиною, що постала перед його очима. Потік, заповняючи яр, швидко докотився до малюка, вода вмент оточила його, збила в ніг. Марись махнув ручками, перевернувся, на мить закружляв у жовтому вирі, як допіру той білий кіт, і так само блискавично зник у бурхливих ревучих водах Лютині, що затопили вже всю долину.

Тіло Марися, застрягле серед прибережних кущів, знайшли за кілометр од млина, майже біля самої Вільковий. Ельжбета вхопила його і, сховавши під хустку, принесла до хати. Марися поклали на Дурчакове ліжко, і стара кілька годин голосила над ним. Нарешті заспокоїлась, відійшла від нього — страшна, зі смажними губами й запухлими від сліз, червоними очима,— і папустилась на Ярогнева: мовляв. це все через нього, бо він не пильнував малого. Францішек весь час сидів надворі, вступившись нерухожим поглядом у розвалену греблю й поламані заставки.

— Іди до хати! — кликала його стара.— Примерзнем до місця!

Ярогнєв мовчки стояв у кутку і невідривно дивився на маленьке синє тільце, в якому вже важко було впізнати Марися.

— Іди, з'їж хоч що-небудь,— казала йому баба.— Не стій так!

Але ні мельник, ні Ярогнєв не рушали з місця. Ельжбета знов припала до ліжка й заголосила.

— Це все через отого проклятого ксьондза! — несподівано процідив Ярогнєв кризь зціплені зуби.

Стара ридала над Марисем, а проте почула ці слова.

— Що ти сказав? Чому через ксьондза? — спитала, рвучко оберпувшись.

— Знаю чому. Все через нього,— вперто повторив онук, нічого не пояснюючи.

Вже смеркало, коли Францішек нарешті зайшов у хату.

— Обряди малого,— сказав жінці.— Будем його ховати.

Ельжбета здивовано глянула на чоловіка.

— Ну, поховаєм його, покладемо в могилу... Як тільки зовсім стемніє. Де ти сховала отой поламаний хрест? Яро, а де короб, що в ньому була квасоля?

Хлопець навіть не поворухнувся.

— Короб є, нагорі,— простогнала кризь сльози Ельжбета.

Старий зніс із горища диктовий короб, підмостив на спід стружок та тирси і поклав у нього Марися, якого Ельжбета вже встигла обрядити. А Ярогнєв увесь час стояв біля вікна, стискаючи кулаки.

— Це все через ксьондза,— безтямно повторював він.

Коли стемніло, прийшли ксьондз і Гжесяк. Вони принесли з собою горілку й пили її десь години до десятої. Врешті Францішек накрив короб віком і прибав його гвіздками. Ельжбета цілий вечір стиха голосила.

— Цить, стара,— обізвався нарешті мельник.— Годі, пициш, як та миша.

Старий Гжесяк перший вийшов з хати, притискаючи до грудей поламаний Ярогнєвом хрест; слідом, скинувши шапку і стиха наспівуючи «Deducant te angeli...»¹, простував ксьондз; за ним Дурчок ніс на плечі короб з небіжчиком, а позаду пленталась Ельжбета. Ніч випала темна, як це часом буває в березні, все навколо огортав непроглядний, оксамитово-чорний морок. Похоронний похід майже навпомацки посувався знайомою стежкою. Часом Гжесяк, який знав тут кожен куцик, звертав убік, обминаючи місця, куди дійшла повинь. Але вода в Лютині дуже швидко спадала, а крига танула на очах, бо ніч була тепла — західний вітер приніс майже весняне тепло. Дурчок зі своєю ношею важко ступав, угадуючи напрям по ледве чутному голосу ксьондза, який стиха мугикав псалми та заупокійні молитви. Хоч було зовсім темно, чоловіки йшли так швидко, що Ельжбета ледве поспівала за ними, раз у раз зашпортувалася, натикалася на дерева. Вона так знесиліла від плачу, що не могла навіть grimнути на чоловіка, і тільки зрідка гукала:

— Та почекай же, старий! Куди ти так біжиш з моїм Марисем?

Вони зробили великого гака, обминаючи Вільковию. Село спало в непроглядній пітьмі, тільки собаки валували, мабуть, здалеку зачувши людей. Ніде не було ні вогника. Гжесяк, видно, про все домовився заздалегідь, бо біля входу на цвинтар їх уже очікував гробар.

— Це ти, Юзю? — спинившись, окликнув його Гжесяк.

— Я,— несподівано гучним басом озвався той.

— Яму викопав?

---

¹ Заупокійна молитва (лат.).

— Викопав.

Вони ввійшли у ворота, і гробар забрав у Францішека короб. Натикаючись у темряві на могили і чіпляючись за бляшані вінки, пройшли в глиб цвинтаря, аж до самої огорожі. Тут вітер віяв дужче, бо цвинтар лежав на пагорку, і хрести та бісерні прикраси на могилах під його поривами видавали якийсь дивний звук, що нагадував протяжний свист чи стогін. По запаху землі Ельжбета догадалася, що вони стоять біля щойно викопаної ями. Тут було трохи видніше, і вона бачила перед собою чоловікову спину. Мельник витяг з кишені мотузок, і вдвох із гробарем вони, схилившись, спустили короб з тілом Марися в могилу. Ксьондз кипув на нього жменю землі; грудки зловісно заторохтіли. Потому взялися згортати землю лопатою і швидко засипали яму. Трохи посперечалися, чи прикривати знову це місце відкладеним набік дерном. Нарешті опорядили могилку і приплескали її лопатою.

Упоралися саме вчасно. Вони вже кінчали роботу, коли вдалині, десь біля воріт цвинтаря, почувлися голоси і кроки. Швидше за всіх зорієнтувався гробар. Він хутко перекинув лопату через огорожу і крикнув:

— За мною!

Чоловіки миттю перемахнули через огорожу, що мала просвіти, по яких, мов по східцях, можна було швидко видертись нагору. Ельжбета, що стояла навколішках біля могили, встигла тільки помітити, як майнули чотири тіні, і лишилася сама. Кроки й голоси не наближались в її бік. Вона безшумно, помалу, не підводячись з колін, переповзла до самої огорожі і сховалася за широкою плитою сусіднього надгробка. У цю мить рефлектори ясно освітили цвинтар.

«Жандарми!» — подумала Ельжбета.

Проте лежала нерухомо між надгробком і муром, припавши до землі, майже злившись з нею. Жандарми посвітили, походили сюди-туди; та, мабуть, вони боялись

забиратися в глиб цвинтаря, бо незабаром ліхтарі за-
світилися вже біля воріт, сердиті голоси віддалилися,
і навколо запала тиша. Проте Ельжбета не зрушила
з місця; лежала ницьма, відчуваючи під собою холодну
вогкість, яка йшла від землі, і їй не сходило з думки,
що в цю сиру, холодну землю щойно поклали маленьке
тіло її внука. Вона не думала ні про жандармів, ні про
небезпеку; весь час перед очима їй стояла маленька
постать Марися в білому ґартушку; він підводив го-
лівку, всміхався і питав: «Ти була в Ліллі?»

Раніш, коли Ельжбета голосно лементувала, їй не
було так боляче; і лиш тепер, торкнувшись холодної
землі, вдихнувши її запах, вона відчула всю глибину
свого горя і тихо заридала. Сльози струмками текли
з її очей, капали на землю і на камінний надгробок.

Десь угорі розлігся чоловіків голос:

— Ельжбето! Де ти?

— Тут я,— шепнула майже нечутно.

Але він почув.

— Де — тут?

— Та осьдечки, йди до мене,— голосніше сказала
Ельжбета і заплакала вголос. Підвівшись з землі, вона
сіла на кам'яну плиту. Францішек підійшов до жінки
і з несподіваною ніжністю обняв її за плечі.

— Чого ти тут плачеш поночі? — спитав він.

— А де ж мені плакати? — лише перегода відповіла
стара.— Де, коли ніч навколо нас? Коли ми нашого
Марися поховали серед ночі, як злодії.

Францішек знов неначе скам'янів.

— Самі ми тепер zostалися, Ельжбето,— мовив він.—
Нема вже в нас дітей.

— Дітей нема,— озвалась Ельжбета,— і внуків не
буде, коли так піде далі.

— І внуків нема,— понуро сказав Францішек.— Ма-
рися ми поховали. Вода його в нас забрала. А Яро...

Він замовк. Ельжбета хлипала.

— Що Яро? — спитала врешті.

— Яро був з жандармами, що оце приходили. Він їх сюди привів, щоб нас застукати, але ці гади, відай, могил побоялись, далі не пішли. Ксьондз Риба вже не вернеться до Гжесяка. Переночує у млині, завтра день пересидить за мішками, а надвечір кудись піде. До Гілярова чи ще кудись. Я вже для нього щось придумаю. А цей поганець мені більше не внук. Знати його не хочу. А може, він і не мого роду, чорт його знає.

— Чорта на цвинтарі не згадуй! — сказала, підводячись, Ельжбета.— Ходім додому,— додала і через силу поволоклася до виходу.

Стало вже трохи видніше. Вони попростували до млина. Коли прийшли додому, Яро спав у своєму ліжку. А може, тільки удавав, що спить, бо чогось увесь час крутився.

За будинком мельника під згірком простягся в бік лісу невеличкий садок. Там мало що росло, бо ґрунт на цій відвойованій у лісу ділянці був пісний. Справжньою окрасою садка були десять вишень. Посаджені багато років тому, вони, щоправда, вже трохи здичавіли, зате гарно розрослися і широко розкинули навсібіч гнучкі віти на старих, порепаних стовбурах. Навесні ці віти нагадували букети білих квіток. Квітучі черешні простягають угору густо обліплене білим цвітом пруття, а вишні свої білосніжні зірочки, зібрані в кетяги або недбало розкидані по одній, розвішують по всьому дереву.

Погожими весняними днями Ельжбета дуже любить сидіти під квітучими деревами і дивитися згори на млин та на тополі, що, мов два велетні, стояли над Лютинєю.

Але цього року і вишні її не дуже тішили. Щоправда, цвіли вони на диво рясно, але краєвид, що розгортався перед нею, коли вона сиділа біля лискучих стов-

бурів, був безживний, мертвий. Від млина більш не долинала ні весела музика валів, ані плюскіт води в потоках. Від будинку не доносився голос Марися, що минулої весни виспівував свої дитячі пісеньки, стоячи на ганку або сидючи на призьбі з боку садка. І все-таки Ельжбета часто, навіть частіше, ніж раніш, сиділа під вишнями й поринала в глибоку задуму, перебираючи в пам'яті все те, що їх спіткало.

На млин махнули рукою. Зараз не варт було його ремонтувати. Дурчокам дозволили залишитися в будинку при млині, але ніякої роботи Францішекові не дали. Старий допомагав Гжесяку, але, відколи він лісникував, збігло вже чимало води, часи перемінились, і тепер це діло було йому не до вподоби. Немов отуманілий, блукав він по лісі, і не раз Гжесяку доводилося повертати його до дійсності.

— Куме,— казав лісник,— забудьте про все. Погляньте, як бує весна на білім світі.

Та Францішек не дивився на білий світ, не помічав яструбів, що з пронизливим криком ширяли високо над лісом, а коли випадала вільна хвилина, опускався на землю під яким-небудь деревом і сидів, як Ельжбета, в тушій задумі.

Одного разу Ельжбета, вмостившись під квітучою вишнею, бездумно дивилася перед себе вирячкуватими блакитними очима, перебираючи пальцями разки своїх коралів. Вона не думала про загиблого внука, але ніби відчувала його присутність. І якби в цю хвилину від призьби до неї долинув тоненький голосок, то тихше, то голосніше наспівуючи пісеньку, як торік співав Марись, вона б анітрохи не здивувалась. Але звідти не долітав жоден звук. Тільки бджоли та джмелі гули в квітах над самою головою.

Прибігла Болька, така ж худа й незграбна, як і раніш. Руки й ноги в неї були такі довгі й тонкі, що її рухи чимось нагадували павучі, і здавалось, ніби кінці-

вок у неї більш, як чотири. Дівчина підійшла до Ельжбети й соромливо привіталась.

— Сідай коло мене, Болько,— мовила стара.— Подивись, як бджілки літають...

Та Болька, здавалося, була байдужа до краси природи. Вона сіла і навіть ніби замислилась, але знати було, що думки її витають десь далеко від млина і двох велетенських тополь.

— Чого це ти так зажурилася? — спитала через якийсь час Ельжбета. В голосі її не було правдивої цікавості. Спитала просто так, аби спитати.

Болька сиділа на траві, обхопивши руками коліна. На ній була старенька сукенка, біла, в рожеві квітки. Дівчина якусь хвилину дивилась на Ельжбету, потім одвернулася і втупилася тоскним, нерухожим поглядом у Лютиню, що текла вниз, спокійна і синя.

— Я все про ксьондза думаю,— мовила крізь зуби.

— А чого про нього думати? — байдуже спитала мельничка.— Він сидить собі в Гіляріві, і ніхто про це не знає.

— Ніхто не знає,— прошепотіла Болька,— це правда. Та чи довго так буде? Я часом ношу йому їсти.

— Ти ж нікому не скажеш.

— Та я не скажу. Але ваш Яро за мною назирці ходить.

— Яро? — перепитала вражена мельничка.

В голосі Больки бриніла тривога, але водночас і гордість. Ельжбета вловила ці нотки і витріщила очі з подиву. Але дивилась не на Больку, а в імлісту, зеленкувату далечінь, що простяглася перед нею. Яро, цей дітвак, цей худий, незграбний голопуцьок, уже бігає за дівчатами! Щоправда, він хлопчина стрункий і на зріст майже такий, як дід. Уже парубкує. Ельжбета сприйняла цю новину як ще один удар, хоч і сама не могла б сказати чому. Але чого це Болька так боїться Ярогнева? Спитала дівчину:

— Ти думаєш, він може комусь сказати?

Болька мигцем глянула на Ельжбету. В цьому погляді було здивування й навіть неприязнь: її вражала бабина наївність. Больчині очі нічого не вмiли приховати.

— Що ж, виходить, люди Ярека бояться? — знову спитала стара.

Болька знизала плечима:

— Звісно, бояться. Це ж затятий німець.

Ельжбета схвилювалась.

— Та який він німець? Це ж мій онук.

Старій не вкладалося в голову, що її внук міг так змінитись. Ярогнев ставав дорослим, самостійною, не зрозумілою їй людиною, і вона просто не могла примиритися з тим, що він уже вирвався з рамок їхнього щоденного життя, став незалежним і грізним. Схиливши голову набік, Ельжбета дивилась перед себе, ніби на очах у пеї маленький хлопчик виростав у страшного велетня.

— Хоч він і ваш онук, а падлюка,— пошепки сказала Болька.

— Що ти там знаєш, дурна! — розсердилась Ельжбета.

Болька знову здвигнула плечима — рухом черв'яка, що вилазить із землі. Її великі чорні очі спохмурніли, вона втупилась у землю. А з землі вибивалася ніжно-зелена молода травиця, м'яка й така соковита, що здавалось, ніби вона виприскує з масного глеюватого ґрунту. Сонце припікало, і тепло його, видно, так розморило Больку, що їй не хотілося рухатись, а то б вона давно схопилася на ноги й урвала розмову зі старою жінкою, яка нічого не могла зрозуміти.

— Що знаю, те знаю,— буркнула вона, помовчавши.— А от ви, пані Дурчокова, пічогісінько не знаєте!

— Та вже більш, як ти! — сердито відрізала Ельжбета, не дивлячись на дівчину.— Я знаю, чому хлопець

такий злий. А Яро злий, це правда. Але ж він мій онук. От що...

— Якби я мала такого внука,— зловтішно промовила Болька,— то плакала б день і ніч.

Ельжбета зітхнула.

— А я й плачу,— шепнула тихенько, як колись Марись.

Болька й сама злякалася, що таке сказала старій. Нахилившись, цмокнула мельничку в руку і швидко зірвалась на ноги. Поміж квітучими вишнями зі світлими, майже білими стовбурами метнулась її довга, тонка тіль.

— Бувайте здорові! — гукнула вона й побігла в бік замерлого млина, високо підкидаючи свої довжелезні поги в надто коротких чорних панчохах і вимахуючи довгими руками, що метлялись, наче прив'язані мотузочками. На завороті в промінні сонця ясною плямою майнула її біла сукенка з червоним узором. Болька попрямувала в той бік, де Марись...

Ельжбета тильним боком руки втерла сльози на щоках і знову тяжко зітхнула. Всеньке її життя стояло зараз їй перед очима, мов цей понівечений млин. Усе, чим вопа жила, пішло за водою. Але попереду був ще цілий місяць щастя. А місяць щастя в житті людини — це дуже багато.

Цим щасливим місяцем став для неї липень. Вона й незчулась, як він надійшов. Білий вишневий цвіт швидко опав. З-під черешків опалих квіток виткнулися листочки і якось враз розвинулися, зробились великі, ясно-зелені. Коли пелюстки квіток опали, на гілках не можна було розгледіти нічого, окрім листя. Та тижнів за два кінці черешків набубнявіли, і вже стало видно кетяги зелених вишеньок. Вони все більшали, і от одної днини, ще тверді й зелені, зарожевіли з одного боку, неначе хтось мазнув їх пензлем, умоченим в червону фарбу. Нарешті вишні налилися соком, стали м'які,

почервоніли, потім потемніли, і в кінці червня всі дерева були рясно вкриті стиглими вишнями.

Яро перестав ходити в село і на зборища гітлерюгенду. Він цілими днями сидів на деревах і рвав вишні; збирав їх у кошик для бабусі і на продаж, об'їдався великими, нагрітими сонцем плодами, а наївшись, як удав, відпочивав серед гілля, поринувши у свої хлоп'ячі думки та мрії. У мріях цих неабияке місце посідала худа Болька.

Одного дня Ярогнев видерся дуже високо і немов завис у повітрі: на одну гілляку поклав ноги, а на другу сперся потилицею — розлігся, наче в ліжку. Над ним крізь листя голубіло небо, терпкий, приємний запах вишневої кори лоскотав ніздрі, а в зеленій гущавині червоніли вишні й понискувало дрібне птаство, що цілими зграями зліталось дзьобати стиглі плоди. Солодка млість огорнула Ярогнева. Легенький вітрець колихав дерево, і хлонець гойдався разом з гілками, листям і пташками. Спочатку він думав про Больку. Думки ці були невиразні і виливались у дикому співі, який час від часу вихоплювався йому з грудей і в якому повторювалося ім'я тієї, що його причарувала.

— Бо-о-олька... Бо-о-олька,— мугикав він, приплющивши очі, і цього йому було цілком досить, щоб почувати себе щасливим.

Та зненацька з якихось закамарків вигулькували зовсім інші думки і перебігали в голові, мов миші: коли приїде з Позена¹ оберфюрер? Коли йому, Яро, дадуть нову форму з інше одною нашивкою? Коли німці остаточно переможуть і він дістане всі ті привілеї, які обіцяв йому обершарфюрер минулої неділі, й буде сповна користатися тим, що належить до великого народу-переможця?

Ярогнев був хлопець дуже честолюбний і над усе

---

¹ Німецька назва міста Познані.

прагнув, щоб його визнали за німця. Тому приховував, що має діда й бабу, і казав усім, будімото мельник із жінкою взяли його на виховання, але він не має з ними нічого спільного й ненавидить їх, бо вони поляки. Так він говорив своїм товаришам — наприклад, Вілюсеві Кунце,— які народились і вирости у Вількові, тож добре знали, що це брехня. Але між ними існувала ніби мовчазна угода: все, що вони кажуть один одному, брати за щирю правду і вірити кожному слову, навіть якщо це будуть несосвітенні дурниці. Діти намагалися перевершити одне одного, вихваляючись своєю відданістю фюреру і паплюжачи найближчих родичів, що лишалися поляками.

За це вони мали дістати нагороду. Зараз, коли Ярогнев лежав на дереві, вона уявлялась йому, як вільна, широка дорога між двома шерезами виструнчених юнаків — таке він колись бачив у кіно,— ця дорога вела до якогось поганського вівтаря, а з нього високо вгору, аж до самого неба, здіймалися рівні стовпи світла від прожекторів. Мрії про цю дорогу були невизначні; в них Яро був то одним з виструнчених юнаків, то одним з офіцерів, що крокували між шерезами, а то стояв на вівтарі й виголошував промову...

Тут Ярогнев стелується. Промовець з нього був кепський, він плував відмінки й страшенно боявся, щоб його не взяли на глум. Такий, як Вілюсь Кунце, напевно, сміється в душі з Ярогнева, бо знає, що він не справжній німець. Ох, цей Вілюсь...

Ярогнев рвучко ворухнувся. Гілляки, на які він спирався ногами й потилицею, м'яко розсунулись, і хлопець зірвався з дерева. В повітрі він перевернувся і впав, мов кіт, на всі чотири. Відразу схопився на ноги і тоді помітив, що обидві руки в нього висять, як перевесла. Нестерпний біль прошив йому зап'ястки, і Ярогнев зрозумів, що зламав обидві руки трохи вище п'ястей. З пронизливим криком прожогом пустився до

млина і, заливаючись сльозами, впав в обійми Ельжбети, що вибігла назустріч. Його одвезли до лікарні.

Там Ярогнева оточили медичні сестри, йому зробили рентгенівський знімок обох рук, потім лікар у білому халаті наклав на них гіпсові пов'язки. Все було до послуг члена гітлерюгенду. Але тут Ярогнев пролежав недовго, за два тижні його відіслали додому. Поки він був у лікарні, Ельжбету до нього не пускали. Коли з'ясувалося, що вона не знає німецької мови і тому не може порозумітися з лікарняним начальством, її стали ображати й гнати геть. Зате після повернення додому Ярогнев опинився цілком під владою баби. Вона мусила годувати, одягати його, няньчитися з ним, як з малою дитиною. В Ярогнева обидві руки були в гіпсі й висіли на перев'язі, тому сам він не міг себе обійти. Правда, він ходив, але каліцтво так на нього вплинуло, що найбільше, на що він зважувався,— це перейти місток через Лютиню, заново збудований Тересем трохи нижче прорваної греблі, і, здершись на крутий берег, підступити до тину, яким була обгороджена вбога Гжесякова садиба. В хату Болька його не пускала, навіть од тину сердито гнала геть, озброївшись довгою хворостиною, яка робила її ще більш схожою на павука чи мурашку. Тоді Яро вертався до старого млина і мовчки вигривався на сонці.

Ельжбета наче аж помолоділа. Вона ні на хвилину не забувала про внука, як колись про маленького Марися. Подумки переносилась навіть у ті далекі часи, коли няньчила крихітну Йоасю, годувала її з ложечки й садвила на горщечок. Ніжність переповнювала стару, коли вона ложечкою клала в рот своєму дорослому внукові компот з отих злощасних вишень. І коли Ярогнев — він через своє каліцтво спочатку дратувався, а потім злагіднів — дивився на бабу, на ложку і компот сумними, прояснілими очима, в Ельжбети солодко стискалося серце.

— Цить, дитинко, цить, моя рибко,— приказувала стара, гладячи внука по волоссі, яке тепер стало м'якше і вже не стирчало задьористим чубком, бо вона щодня пригладжувала його щіткою.

За кілька тижнів зняли гіпс з обох рук, але вони були ще закляклі, неслухняні, і баба, як і раніш, годувала Ярогнева з ложечки. Хлопчина просто зледачів і дозволяв себе панькати; пом'якшав, як і його волосся. Отоді-то мельничку покликали до лікарні, показали, як роблять масаж, і загадали масувати онукові зап'ястки тричі на день по двадцять хвилин. Ці хвилини були для Ельжбети найщасливіші.

Францішек вертався з лісу чорний як ніч і голодний як вовк. Сердився, побачивши, що жінка пестливо гладить онукові руки. Роздратований, сів до столу.

— Чого ти все треш йому лапи? — кидав невдоволено.— Дуже це pomoже.

— Так у лікарні казали,— відповідала Ельжбета.

— А ліки якісь йому дають? — питався дід.

— Навіщо ж йому ліки? Таж хлопчина здоровий, як борсук,— з усмішкою дивлячись на Ярогнева, відказувала стара.— Може б, ти щось іззів, онучку? — питала ласкаво.

— Можна,— лагідно озивався Ярогнев і теж усміхався.

Це була мила, чарівна усмішка, зовсім не схожа на ту, цинічну й зневажливу, що так часто з'являлася на його вустах узимку. Губи злегка розтягалися, з-під них показувались гострі, дуже білі зуби, а на щоках робилися дві ямочки. Ельжбета дивувалася, чого це старий, побачивши оту чарівливу усмішку, щоразу кривився і так покwapно підносив до рота ложку, що дуже опікався.

Якось увечері, коли Ярогнев у довгій білій сорочці, яку на нього наділа баба, вже спав у своєму ліжку, мельничка спитала чоловіка:

— Старий, чого це ти такий недобрий до нашого онука? Що тобі лізе в голову, коли ти дивишся на нього?

— Нічого,— похмуро відповів Дурчок. Він сидів край відчиненого вікна, за яким заходила літня ніч, і, спершись на руку, дрімав.— Не вірю я йому, як тому вовкові, хоч він і всміхається.

— Але ж хлопець зовсім змінився! — гаряче боронила внука Ельжбета.

— Овва! — буркнув Францішек, знизавши плечима.

Під час масажу, щоб Ярогнев не нудився, нерухомо сидячи на місці, баба розповідала йому довгі історії. Розповідаючи, дивилась онукові в очі, а хлопець мрійливо слухав, часом навіть засинав, або ж раптом жвавішав і починав розпитувати про се та про те. Історії були різні, але в них завжди йшлося про добре йому знані місця й справи. Ельжбета розказала, як вони колись жили в сторожці, де тепер мешкає Гжесяк, як приїздив до них поміщик з Гілярова, як згодом перебрались до млина, і тут його мати виросла такою гожою дівчиною...

— Мама була гарна? — спитав Ярогнев.

— Найкраща на всю Вільковию. Кращої за неї не було навіть у Вроцлаві. (Для Ельжбети Вроцлав був столицею, і все гарне вона завжди порівнювала з тамтешнім).

— А тато?

— Як тобі сказати... Ми не раді були, що вона вишла за цього Шульца: хоропитий він був, через нього і Йоася занедужала. Але поляк був добрий...

Ярогнев пасунився, але промовчав.

Масуючи внукові руки, Ельжбета навчала його молитов. Власне, не навчала, а нагадувала, бо він колись знав їх напам'ять. Заколисаний бабиним монотонним голосом і пестливими дотиками, хлопець іноді вправся й не хотів повторювати за нею молитви.

— Ну, кажи, кажи, хлопчику,— наполягала стара,— кажи: «Вірую в бога-отця всемогутнього і Ісуса Христа, сина його єдиного...»

— Рожденного пресвятою дівою Марією,— сонно й неохоче проказував далі Ярогнєв, заплющуючи очі.

Ельжбета знов:

— Кажи, кажи, синку: «Перша заповідь: хай не буде в тебе богів інших перед моїм лицем... Четверта: шануй батька свого й матір свою...»

— Шануй батька свого й матір свою...— мляво повторив Ярогнєв і раптом стрепенувся: — А що значить: шануй батька свого?

Ельжбета замовкла на півслові й замислилась.

— Це значить, що завжди мусиш думати так, як твій батько: батько твій був поляк, і ти будеш поляк...

Ярогнєв, не розплющуючи очей, знов насупився. Ельжбета розуміла, що в ньому точиться якась тяжка боротьба, в муках народжується якась ще невловна думка. Такий самий вираз вона бачила на обличчях породіль, до яких її кликано.

— Так, синку,— сказала вона,— ти будеш поляк.

— Може, й буду,— через силу вимовив він.

Та як тільки руки в Ярогнєва зрослися і він почав сам їсти, а бабин масаж став не потрібний, той зв'язок між ними, що робив Ельжбету щасливою, враз порвався. Знов хлопця цілими днями не було вдома. У Вільковию, в дім гітлерівської молоді, де сталися великі зміни, він ще не ходив, а блукав у лісі або крутився коло Гжесякової хатини, від якої Болька даремно його проганяла.

Так минуло це літо, коротке й жарке. Настала осінь. У Больки були причини відганяти Ярогнєва від сторожки. Щойно хлопця одвезли до лікарні, ксьондз Ріба повернувся до Гжесяка. Тут він почував себе найкраще — в Гілярові було надто людно. Там нишпорили жандарми, заходили в хати. І хоч ксьондз вигля-

дав тепер достоту, як наймит,— у Гілярові він годував свиней і закладав сіно коровам,— проте не любив потрапляти на очі чужим. А в селі всі добре його знали, і він щохвилини наражався на небезпеку. Тому він знову сховався на горищі у Гжесяка і вже зовсім не виходив з хати, хіба тільки зрідка, темної ночі; навіть унизу, у двох лісникових кімнатках, ніколи не показувався, тож навряд чи хто міг його побачити. Але що рішучіше Болька проганяла Ярогнева, то настирливішим він робився. Уперто в'язнув до неї і вже не раз заводив з дівчиною довгі розмови, стоячи по той бік низенького тину; Болька поралася в городі, і її босі ноги ховалися в рідкому бадиллі зачучверілої картоплі, поміж якою на високих кривих тичках виляся пожовкла квасоля.

— Болько, а ти підеш за мене заміж, коли я виросту? — спитав якимось Ярогнев.

— Цур тобі, телепню! — замахнулась на нього дрючком.— Я за німця не піду.

— Підеш, підеш, бо німці візьмуть гору,— спроквола проказав Яро.

— Не діждеш!

Дівчина насварилась на сопливого жениха кулаком, неначе прив'язаним до тонкої довгої руки, люто блимнула на нього своїми величезними гарними очима і втекла. Бігла городом, широко розставляючи ноги і високо підкидаючи зігнуті лікті й коліна.

Яро зблід і міцно стулив губи. Вираз його вуст знову став жорстким. Усмішка, що осявала це вродливе обличчя в ті дні, коли руки в хлопця були поламані, зникла без сліду. Ще хвилину він стояв як укопаний, тоді крутнувся й побіг до млина.

До лісної хатини Яро знову прийшов лише за кілька днів, і то пізно ввечері.

Осінь була вже в розповні — рання осінь перед другою воєнною зимою, майже такою ж лютою, як і перша.

Пішли дощі, листя передчасно пожовкло, навіть гілочки модрин край лісу стали схожі на руді щітки. Дні покоротшали, а вечори, повиті набряклими вологою хмарами, які вітер швидко гнав по небу, були чорні, мов сажа. Ярогнев підкрався до сторожки пізно ввечері, коли дід і баба вже повкладалися спати.

Дорогу він знав так добре, що навпомацки зійшов до річки; навкарачки перебрався через кладку; посеред кладки на хвилю спинився й нахилився вниз. Деся там, під ним, плюскотіла невидима вода. І враз йому згадався Марись. Ярогнев здригнувся і хутко рушив далі. Видряпавшись на стрімкий берег, поміж молодими деревицями підібрався до тину. Поночі все здавалось інакшим, міняло форму і розмір; в одному вікні сторожки світилося, і на його тлі виступали обриси тичок. Стручки квасолі на них ворушилися, мов пальці.

Ярогнев переліз через тин і, чіпляючись за тички, спотикаючись на картоплищі, підкрався до освітленого вікна. Маленька карбідна лампочка на столі горіла нерівним полум'ям; воно то пригасало, то знов спалахувало, ясно освітлюючи невеличку кімнату. Хлопець не зразу розгледів людей, які були в хаті. Лише через хвилину помітив, що біля столу за лампою сидить Гжесяк; лісник, певне, наморений за день, куняв. Коли-не-коли він струшував лампу, і тоді полум'я розгорялося дужче. Коло печі сидів русявий наймит у білій сорочці. Червоні відблиски вогню падали на його обличчя, освітлювали горбоватий ніс і вуса. Ярогнев майже зразу впізнав у ньому ксьондза Рыбу і стиха присвиснув.

Одна ксьондзова рука лежала на голові Больки, друга безвладно звисала додолу. Він щось говорив, повільно, безушино, а інші його слухали. Дівчина на мить підняла до нього лице, і червоне світло з печі відбилося в білках її очей. Монотонний, поважний голос ксьондза був ледве чутний. Слів Ярогнев спочатку не

міг розібрати. Тільки коли він обережно припав обличчям до вікна, до нього почали долітати окремі слова, вимовлені голосніше чи виразніше від інших.

Одне з цих слів вразило Ярогнева: «Поляки... Поляки...» А потім: «Німці...» І знов: «Поляки... Німці...»

Він напружив слух, але більш нічого не розчув. Ксьондз усе говорив, але що саме — невідомо. А може, Ярогнев просто не розумів? Він почував, як у нього потроху холонуть руки й ноги і як його охоплює давня зненависть до ксьондза й до всього, що той казав. У Больчиних очах, на мить освітлених огнем, він вловив захват, і цього було досить. Кулаки в нього судорожно стиснулись, серце болісно занило. І раптом, несподівано для самого себе, він загрюкотів кулаками в раму, а потім кинувся навтіки. Устиг тільки помітити, як усі в кімнаті рвучко обернулись до вікна, і побачив обличчя Больки, біле, велике, її роздертий криком рот. Ярогнев упав на пухкому картоплищі, подряпав руки, перелезачи через тин, і нарешті прожогом збіг до річки.

Тепер він переходив по дошках на другий берег, завмираючи зі страху. Над його головою шуміли під поривами вітру тополі-велетні, що здіймалися над млином, і в цьому шумі неначе тонули голоси лісу й води. Він знову подумав про Марися, а потім перед очима йому стояло вже тільки обличчя Больки, її роздертий криком рот. Переляк дівчини розпалював у ньому недобрі інстинкти. Переступаючи поріг темного, холодного мельникового дому, Ярогнев зловтішно повторював:

— Постривай! Ти ще в мене закричиш!

Другого дня він уперше після довгої перерви знов пішов у Вільковию на зборисько німецької молоді.

Минуло кілька днів. Якось із самого ранку зірвався страшний вітер, але надвечір ущух. Ярогнев прийшов додому пізенько, коли дід і баба вже вечеряли. Наївся

картоплі і спокійно ліг спати. Старі, як звичайно, сиділи за столом мовчки. Ельжбета сперлася підборіддям на руку, Францішек обважніло зліг на лаву в кутку між двома вікнами. Вони могли годинами так сидіти, не кажучи ані слова і дивлячись кудись у простір. Тільки вряди-годи мельничка тяжко зітхала. Та коли внук уклався на своєму ліжку і одвернувся до стіни, стара порушила мовчання.

— Щось він наче змарнів,— обізвалась вона.

— Видко, не йде йому на користь німецький хліб,— пробурчав мельник.

— Переведуть мені хлібця.— Ельжбета скрушно похитала головою.

— Чекай, чекай, виросте з нього великий фірер, гудуватиме тебе швабською ковбасою.

Ельжбета з жахом подивилась на чоловіка. Останнім часом вона вже зовсім не розуміла, про що говорить старий, її лякали не тільки його слова, а й потаємні думки. Старалася догодити йому їжею, але їсти було майже нічого, та Францішек і не помічав, що їсть. Уставав ще вдосвіта, коли тільки-тільки починало сірिति, і йшов у ліс. Затужавіла від перших приморозків земля скрипіла в нього під ногами.

Францішек підвівся з лави, перехрестився, пішов за завіску й почав роздягатися. Та раптом повернув голову і прислухався.

— Стара,— озвався за хвилю,— послухай-но. Щось кричить.

Ельжбета наставила вухо.

— Ет, причулося.

— А я кажу — кричить! Ходім надвір!

Мельник знов надяг ватянку, яку щойно був скинув, і потягнув жінку до дверей. Виходячи з хати, спостеріг, що Ярогнєв неспокійно заворушився на ліжку і, підвівши голову з подушки, теж почав прислухатися. Старі зійшли з ганку. Темна осіння ніч якусь хвилю

була німотна, на тополях біля млина стиха ворушилось ріденьке засохле листя. Підмерзало.

Раптом на тім боці Лютині розлігся несамовитий жіночий крик, здійнявся угору і нараз урвався, наче здушений.

— Рятуйте, люди! Рятуйте! — кричав хтось.

— Це Болька,— затремтівши, прошепотіла Ельжбета.

— Треба туди піти! — рвонувся мельник.

Жінка вчепилася йому в рукав.

— Не йди! Це німці!

— Німці? — здивувався старий.— Звідки ти знаєш?

— Це німці,— повторила мельничка.

Крик знову розітнув морозне повітря і, здавалося, захитав деревами: вони зашелестіли дужче, тривожніше.

— О-о! О-о! — розлягались ритмічні зойки.

— Її б'ють,— пошепки сказав Францішек.

— Рятуйте, люди! Рятуйте! — Больчин голос чувся так виразно, наче дівчина була за кілька кроків од них.

Мельник озирнувся на хату і побачив у нещільно причинених дверях Ярогнева в довгій білій сорочці. Той стояв на порозі і, виставивши голову з-за дверей, слухав. Дід, ніби не помітивши його, ступив крок у пільму, в тому напрямі, звідки долинав крик:

— Рятуйте! Рятуйте!

— Я піду,— сказав Дурчок.

— Не йди! — знов скрикнула Ельжбета.

Але в цю мить вона помітила внука, на якого падало з кімнати тьмяне світло лампи. Стара випустила чоловіків рукав і скочила до хлопця.

— А тобі чого тут треба? Чого з-за дверей підглядаєш? Знов застудишся. Ану, зараз мені марш під перину!

Ярогнев позадкував і причинив за собою двері, але Францішек тим часом уже зник у темряві. Ельжбета

зосталася сама перед будинком. Ніч обступила її з усіх боків, темна, непроглядна. Здалека, від Гжесякової хатини, долинали ще якісь невиразні звуки, і Ельжбета не знала, що їй робити. З цього мороку, з шелесту тополь над зруйнованим млином на неї насувалося щось страшне і неблаганне, щоб її поглинути. Що це — ніч? Чи смерть? Чи щось іще жахливіше? Стара цього не усвідомлювала. Вона ступила кілька кроків уперед і вп'ялася очима в густу пітьму, неначе силкуючись щось там розгледіти, а руки її шарпали чотки, які висіли в неї при поясі.

— Ісусе-Маріє,— повторювала безупинно.

Вдивляючись у темряву, вона про все догадалась. Тому їй не здивувалася, коли зненацька, гупаючи чобітьми, з темряви виринув Францішек, підтримуючи плачущу, але вже притихлу Больку.

— Що там? — пошепки спитала Ельжбета.

— Забрали, обох забрали,— буркнув Дурчок, швидко проходячи повз неї,— і ксьондза, і Гжесяка. А її побили.

— Ісусе-Маріє,— знов повторила мельничка і кинулася слідом за ними в хату.

Болька стояла, обіруч спираючись на стіл. На ній була тільки спідниця й сорочка. Подерта одежа висіла клантями, а крізь біле полотно сорочки смугами проступала кров. Скуйовджені коси звисали на страшенно опухле, синє лице. Тільки білки очей блискали з-під розкошланої гриви. Вона нагадувала якусь дику тварину. Кілька хвилин у хаті панувало мовчання. Ельжбета побачила, як Ярогнев раптом швидко натяг перину на голову і скорчився, непаче хтось ударив його ногою в живіт. Мовчання було таке гнітюче, що мельничка подумала: «Краще б уже вона кричала, як раніш».

Болька їй справді знов залементувала:

— Забрали! Забрали і ксьондза, й дядька! О боже! О боже! О боже!

Останнє «о боже!» вона викрикнула особливо пронизливо і замовкла. Кров з розбитої губи капала на стіл, над яким схилилась дівчина.

— Сідай же, Болько,— сказала Ельжбета, аби тільки не мовчати.

Дівчина сердито зиркнула на неї.

— Не можу,— шепнула з-під кіс.

Францішек заметушився.

— Тра дати їй води,— сказав пошепки.

Ельжбета подала Больці глиняного кухля, але та не могла доторкнутись до нього розпухлими губами.

— Поклади її в ліжко,— звелів Францішек.— Аби лиш вони сюди не прийшли.

— Сюди не прийдуть,— несподівано з якоюсь зловтіхою озвалася Болька.— Сюди не прийдуть, у вас є заступник — оцей ваш мазій.

Ельжбета, що саме стелила ліжко для Больки, стала як укопана з периною в руках і глянула на чоловіка. Францішек стояв навпроти дівчини, так само спершись на стіл, і, мов закам'янілий, невідривно дивився їй у вічі. Болька довго витримувала його погляд, а потім почала хитатись, наче п'яна, все ще спираючись на свої довжелезні руки. Рукава сорочки були роздерті, і на передпліччі щодалі виразніше проступали поперечні басамани.

— Що ти верзеш! — різко кинув крізь зуби Францішек — так наче вицлюнув через силу ці слова.

— Сюди не прийдуть. У вас є заступник.

Ельжбета впустила перину і піднесла обидві руки, ніби благаючи Больку замовкнути.

— Хто? Цей шмаркач?

Болька несподівано відірвала руки від столу і випросталась. Однією рукою відгорнула коси з лоба, а другою показала на перину, під якою, скулившись, лежав Ярогнев.

— Це він! — промовила хрипко й невиразно.

Дівчина була б упала, але старі підбігли з двох боків і підхопили її попід руки. Потім роздягли і поклали в ліжку.

Другого дня світило бліде осіннє сонце. Але над зруйнованим млином неначе нависла чорна хмара — так там було пусто й темно. Болька лежала в ліжку. Старий мельник у ліс не пішов, а з самого ранку вибрався до Гілярова. Вернувшись звідти, нікому нічого не сказав. Болька стиха стогнала за переділкою. Яро сидів з Тересем у млині. Хлопець не хотів іти до хати, поки дід був удома, і тільки по обіді, коли старий подався в бік Вільковиї, він прийшов попоїсти. Баба мовчки поставила перед ним тарілку галушок. Тересь теж зайшов у хату і скоса позирав у той бік, де лежала Болька.

— Отаке-то робиться! — проказав він значливо.

Ельжбета глянула на нього так, ніби він лягнув щось дуже непристойне. Тересь одразу замовк; сидів на стільці біля дверей і крутив у руках шапку, ні на кого не дивлячись. А Ярогнев плямавав, уминаючи галушки. Удавав, ніби дивиться в тарілку, але краєчком ока стежив за бабою і зніченим Тересем. На його тонких губах блукав невиразний, напівзадоволений, напівніжковий усміх. Та ось, коли Болька застогнала дужче, а Ельжбета, почувши цей стогін, махнула рукою перед очима, ніби відганяючи набридливу муху, хлопець усміхнувся, вже не криючись. Ця тріумфальна усмішка остаточно витіснила кам'яний вираз з його худого похмурого обличчя. Тересь здивовано глянув на хлопця.

— А де ж хазяїн? — спитав.

— Пішов, а куди — не знаю, — відповіла Ельжбета. — Вранці був у Гілярові. Звідти приїдуть по неї... — показала рукою на завіску. — Йй тут не можна довго залишатись.

— По Больку приїдуть? — раптом з цікавістю запитав Ярогнев. — А хто?

— А тобі яке діло? — стривожилась Ельжбета. — Їж галушки!

— Та я вже з'їв.

— Хочеш іще?

— Ні.

— Ну то сиди тихо.

Ярогнев з подивом глянув на бабу. В її голосі, звичайно ласкавому, бриніли суворі, докірливі нотки.

— Я ж не галасую, — огризнувся він.

Але Ельжбета вже не звертала на нього уваги. Вона пішла за завіску до Больки.

Тересь так довго дивився на Ярогнева, що той аж знітився під цим поглядом. Потягнувшись через стіл, узяв з полиці під вікном якусь свою німецьку книжечку і почав її гортати, зиркаючи спідлоба на старого наймита, що сидів коло дверей.

— Сором, Ярогнєве, — через силу вимовив Тересь. — Сором!

— Овва! — Ярогнев знизав плечима.

— Навіщо ти це зробив? — спитав Тересь уже голосніше.

Ярогнев стиснув кулаки і так міцно вперся ними в книжку, що сторінки зібгались.

— Всі ви згинете, проклятуці поляки, — просичав він.

Виходячи від Больки, Ельжбета почула ці слова. Вона швидко підійшла до столу, вихопила книжку внукові з-під рук і пожбурила її в піч. Потім, показуючи на двері, крикнула:

— Геть!

Ярогнев спочатку не зрозумів у чім річ. Але бабин палець, що показував на двері, не опускався доти, поки хлопець не встав і не попрямував до виходу. Підвівся й Тересь.

— Забери його звідси, — сказала Тересеві мельничка. — Хай сидить у млині. А сюди щоб і не потикався.

Стара стояла і дивилась, аж поки двері за ними не

зачинилися. Ще побачила, як вони, пройшовши кілька кроків, зникли в темній пащі зруйнованого млина. І тоді перед нею виріс мов живий маленький Марись: вона бачила його білий ґартушок, його усміхнене личко, чула тоненький голосочок: «Ти в Ліллі була?»

Ельжбета затулила обличчя руками.

Надвечір прибула підвода з Гілярова. По Больжу приїхала тітка з двома кремезними синами. Дівчину покладали на воза, і коні рушили нагору. Осиротілу сторожку німці опечатали. Тільки Больчин кіт сидів на підвіконні в порожній хатині і, дивлячись на людей, жалібно нявчав, широко роззявляючи пащу. Ельжбета провела підводу за сторожку, а тоді вернулась додому. Ярогнев уже лежав у ліжку, з головою укрившись периною. Францішека ще не було.

Він прийшов тільки пізно ввечері. Ельжбета чекала на нього, сидючи за столом. Вона просиділа так кілька годин, але навіть не помічала, як лине час. Немов уві сні, миготіли спогади, перед нею пройшло все її життя — хоч і не дуже-то щасливе, вопо, одначе, промайнуло швидко. І не зогляділася, а вже в неї й онуки. Вже й смерть за плечима. Вже й вечір. А здавалося, допіру був ранок. І стара, ніби увіч, побачила свою струнку красуню дочку: Йоася, пригнувшись, переступила поріг, стала біля дверей і, сумно дивлячись на матір, приклала палець до вуст, ніби наказуючи їй мовчати.

З цього півсну її збудив прихід Францішека. Він був трохи підхмелений і сам на себе не схожий. Ельжбета відразу зауважила на чоловіковім обличчі якусь тінь, що робила його нерухожим, як у мерця. Ставши посеред хати, старий мовчки скинув шапку, ватянку і довгий синій шарф, що розмотувався так помалу, неначе прилип до його негнучої шиї. Ельжбета все сиділа за столом, поклавши перед собою руки. Слова завмерли їй на язичі, коли вона глянула чоловікові в лице,— воно було аж чорне.

— Тепер я знаю,— промовив раптом Дурчок і ступив крок до жінки,— це він зробив.

— Звідки ти знаєш? — через силу видушила з себе Ельжбета.

— Од людей. Люди знають. Війт мені сказав. Їх уже повезли до міста.

— Господи, змилуйся над нами.

— Виказав людей. На смерть послав.

Тут груди в старого мельника заходили ходором, щось у них заклекотіло й забулькало, неначе вода в казані. Але він, ухопившись обіруч за груди, переборвав себе. Клекотіння стихло. Ще раз глянув на жінку, і їй привиділися в цьому погляді протест і благання, як в очах у бичка, котрого ведуть на заріз. Вона хотіла щось сказати, але він пройшов повз неї за завіску.

— А її вже нема? — спитав звідти.

— Сулейка забрала до Гілярова.

— Це добре,— буркнув Дурчок і, не скидаючи чобіт, повалився на ліжко.

Ельжбета лягла на друге. Вона то засинала, то прокидалась. Карбідна лампочка догоріла і згасла. А Францішек не спав цілу ніч. Стара чула, як він крутився, кречав, тяжко зітхав.

На світанку встав, підійшов до онукового ліжка і стягнув з хлопця перину.

— Вставай,— сказав.— Підеш зі мною в ліс.

Почувши ці слова, Ельжбета сіла в постелі. Серце їй гупало як молотом.

— Вставай зараз же! — повторив мельник.

Ярогнів здивувався і водночас злякався. Він не поспішав уставати, але дід оперіщив його мотузком, який тримав у руці. Хлопець мовчки почав одягатись. Дід звелів йому надягти форму гітлерюгенду — коричневу сорочку із свастикою на рукаві.

Коли вони вийшли надвір, було ще зовсім темно. Морозець узяв добрий, калюжі перед будинком поза-

мерзали. Тоненький крихкий льодок під ногами в Ярогнева дзвінко хруснув і розтріскався. Хлопцеві це сподобалось, і він почав навмисне ступати на тонкий склистий лід. Високо в небі ще сяяли зорі, навколо панувала тиша, безмірний спокій, як звичайно перед світанням. Зненацька в комірчині у мельнички, збудившись, тричі проспівав півень. Ярогнев здригнувся. Цей голосний крик сповнив його серце тривою. Вони вже сходили до Лютині, до того місця, де Марися забрала вода. Ярогнев оглянувся і побачив на тлі холодного зоряного неба зубчасті контури двох велетенських тополь, дах занедбаного млина, а над ним високий стовп зовсім білого диму, що рівно здіймався вгору. Певне, як тільки вони пішли, Ельжбета затопила в печі.

Перейшли через кладку, і враз усе зникло. Тепер було видно тільки ближчі стовбури дерев та вкриті інеєм голі куці, що білили в темряві. Дід ішов твердою, швидкою ходою, і хлопець ледве поспівав за ним. Здершись на крутий берег, вони наблизилися до лісничкової садиби. Перелізли через тин у тому самому місці, де звичайно пробирався Ярогнев, коли хотів побачити Больку. Потім, обминувши сторожку, вийшли на стежину, що вела від ганку до лісу. У хаті ще й досі несамовито нявчав кіт. Дурчок нахилився, підняв камінь і кинув. Камінь описав плавну дугу на тлі всіяного зорями неба, попав у вікно і розбив шибку. Дзенькіт розбитого скла на мить злякав kota, але потім він побачив, що камінь визволив його, і плигнув крізь вибиту шибку. Майнув білою тінню у вікні, потім на тину — і зник.

Дід з онуком ішли далі. Вибойста, перетята корінням дерев лісова дорога підіймалася вгору. Ярогнев добре знав її. Праворуч лишивсь ялиновий бір, страшенно густий і ще темніший, ніж ця ніч. Потім уступили в ту частину лісу, яку оточували високі модрини. Тиша

стояла така, що їхні кроки лунко розлягалися межи дерев. Не ворушилась жодна гілочка, не шелестів жоден листочок, хоч на деревах було ще чимало прибитого морозом листя. Вряди-годи зводячи очі вгору, Ярогнев бачив, що зорі вже бліднуть. Холод ставав чимдалі дошкульнішим. То були єдині ознаки близького ранку.

Вони йшли хвилини із двадцять, а може, й більше. Піднялися на пагорб, потім спустилися з нього і нарешті вступили в густу дубину. За дубиною починався молодий сосняк, що півколом оточував невеличку улоговинку, звану урочищем. Тут старий мельник спинився. Поруч став і Ярогнев.

Дурчок кілька разів глибоко вдихнув, ніби хотів набрати повні груди цього терпкого, холодного повітря. Потім обернувся до внука.

— Помолися,— сказав.

Ярогнев не зрозумів. Він здивовано підвів очі на діда, і, якби в цю хвилину було видно, можна було б побачити, яка зневажлива, повна ненависті усмішка торкнула його тонкі вуста, оголивши гострі білі зуби.

— Помолися,— повторив дід.— Прокажуй молитву: «Отче наш...»

Ярогнев байдужно скорився. Півголосом почав проказувати «Отче наш». Дурчок і собі повторював слова молитви.

— А тепер — «Богородицю»,— скомандував старий. Проказали й цю.

— Десять заповідей.

Ярогнев почав одну по одній вичитувати заповіді.

— «...Шануй батька свого й матір свою...»

У цю мить дід схопив його за руки, викрутив їх назад і зв'язав мотузком. Ярогнев замовк.

— Дідусю, що ти робиш? — спитав він.

— Шануй батька свого й матір свою, розумієш? — гаркнув у темряві дід.

Ярогнев одчув на шиї зашморг — і зрозумів усе. Скрикнув одчайдушно:

— Дідусю! — і заборсався в дужих дідових руках.

Але старий швидко перекинув кінець мотузка через задалегідь вибрану гілляку на сосні, щосили шарпнув його донизу й обкрутив круг сучка при самій землі. Худе тіло хлопця трохи піднялось над землею, здушений крик урвався, ноги смикнулись раз, другий — і він повис, безвладний, занімілий.

Дурчок ще раз сильно потяг хлопця за коліна і, упевнившись, що той не ворухнеться, повернувся й рівною ходою попростував назад у бік Лютині.

Ельжбета ні про що не спитала, коли старий повернувся без внука. А Францішек зразу ліг у ліжко й кілька днів не вставав. Труп Ярогнева знайшли за який тиждень. А оскільки подумали, що це робота жандармів, то поховали нишком в урочищі серед лісу, на місці страти. Старі ніколи не заводили мови про внука.

А незадовго до різдва Дурчок заслаб і на весну вже ледве дихав.

Жінка дбайливо його доглядала, не відходила ні на крок. І тільки раз, тижнів за два до його смерті, коли блакитний березневий присмерк огортав покинутий млин, будинок мельника і дві великі тополі над ним, Ельжбета, сидючи біля постелі хворого, мовила, відвівши очі:

— Зоставив нас господь самих на світі, Францішеку.

Дурчок раптом підвівся на ліжку і сказав:

— Слухай, Ельжбето! Йося була моя дочка?

Стара зчудовано подивилась на нього:

— Що? Чого це ти?

Францішек безсило впав на подушки.

— Ну, того що отой... повішений... схожий був на поміщика з Гілярова. Виходить, мати його була не моя дочка?

— Дурний ти,— відповіла Ельжбета.— То Ярогнев був син гілярівського пана. Пан ще до мене їздив... А потім до Йоасі... Такі, як він, довго на це годящі.

Дурчок остовпів. Потім навпомацки знайшов у темряві жінчину руку.

— Що ж, Ельжбето,— мовив,— зостанешся ти сама-самісінька.

— Атож, зостануся,— шепнула стара.— І так, і так — все одно ніч. Так уже судилося людині. Але навіщо ти це зробив?

— Мусив. Коли господь бог не чинить суду правого, то людина мусить сама його вчинити. Отак-то.

Січень, 1946

ВТЕЧА ФЕЛЕКА ОКОНЯ

Уперше Фелек посварився з Франеком ще восени. Вони тоді виходили з кіно, вихід був яскраво освітлений, і Фелека розсердило, що Франек одразу взяв Юльцю під руку й почав щось говорити їй на вухо. Юльця крутила головою, мов голубка, що готується до сну, ніби зручніше вмощуючи її в хутрянному комірі, й задоволено всміхалась. Фелек глянув на вистріпані рукава свого пальта, і чомусь і Франек, і Юлька раптом видалися йому страшенно дурними.

Картина, яку вони дивились, не дуже сподобалася Фелекові. Взагалі він любив щось веселе або ж таке, як «Перші дні», щось із захоплюючим сюжетом: боротьба з бандитами — ото штука. А це був фільм без сюжету, чи, певніше, з сюжетом, побудованим за іншим принципом,— фільм про Варшаву з документальними кадрами часів війни, німецької окупації, повстання¹. Це було цікаво, бо нагадувало про минуле, доповнювало спогади. Та під кінець Фелек все ж почав нудитись.

Але коли шуряк, нахилившись до вуха сестри, почав висміювати і кінець фільму, і деякі епізоди, Фелек скипів.

— Тобі добре казати,— обізвався він вже на розі Маршалковської,— ти всю війну відсиджувавсь в Краківі і гендлював з німцями... з рук у руки...

---

¹ Варшавське повстання проти фашистських окупантів у 1944 р.

Франек спинився, притримавши Юлю за рукав, і грізно глянув на шуряка.

— Заткни пельку,— сказав спокійно.

— Вальдемаре,— ця дурепа називала Франека Вальдемаром,— заспокойся!

Фелек згадав ту сцену з фільму, де гітлерівці відбирають пояси в польських солдатів, і на очі йому навернулися сльози. Він одчув, що червоніє. Ненависть до Франека сповнювала йому серце, розпирала груди.

— Хто тебе знає, може, ти і фольксдойчем був. Я твоєї особової справи не перевіряв...

Вони все стояли, хоч періщив дощ. Юльця зненацька стрепенулася, рвучко вхопила брата за вилоги зношеного пальта.

— Чого ти чіпляєшся до Вальдемара? — заверещала пискляво.— Тобі ця картина сподобалась, а нам ні. Пхе, велике діло! Берута не бачили...

Фелек відштовхнув Юльчину руку, обтягнуту сірою рукавичкою.

— Дурна ти,— сказав він.— Не про кіно мова.

— А про що? — буркнув Вальдемар.

Не знаючи, що відповісти, Фелек повернувся до них спиною.

— Ідіть ви к бісу,— кинув через плече і замішався в натовп на Маршалковській.

Почув тільки, як Юльця навздогін йому засичала, мов гуска на майдані «під голубником»:

— Шмаркач!

Фелек і сам не знав, чому ця дрібна сутичка дійняла його до живого. Він так розлютився, що в нього пропала охота йти додому. Тоді вони з матір'ю жили ще коло Млинарської, в єдиному будинку, який стирчав на зруйнованій і ще не відбудованій вулиці. Фелек знав, що мати жде його й буде розпитувати про кіно, про Юльцю та Вальдемара.

«Цей пройдисвіт запевняє, що то була його кличка

в АЛ¹. Він цю АЛ так бачив, як власні вуха без люстра».

Поряд на розі містився поганенький ресторанчик. А що була субота, Фелек мав у кишені трохи грошей; він стягався на нові черевики, та цур їм, тим черевикам. Фелек так шарпнув двері, що рука йому спорснула і він мало не вибив шибки. Шибка задеренчала, водночас над входом теленькнув дзвоник. Зал був залитий світлом, довгі яскраві лампи осявали неймовірно брудні столики та підлогу. Ресторанчик був останнім залишком «приватної ініціативи» в цьому районі. Його власник, передчуваючи близьку ліквідацію свого закладу, безсоромно обдирав відвідувачів.

Але цього разу за майже непрозорим од брудного скляним шинквасом стояла хазяїнова дочка, сонна, пухка Єва, що зустрічала кожного безтямним усміхом. Фелек поводився так, наче вже був п'яний. Нахабна Франекова посмішка весь час стояла йому перед очима.

— Євусю,— сказав він, кладучи кепку на табурет біля шинкваса,— налий-но мені одну глибоку...

— Дві, дві,— почувся ззаду голос.

За ним стояв високий чолов'яга в намоклій картатій куртці й синьому кашкеті, з шарфом на шиї. Таких типів Фелек бачив тільки в кіно. Певне, подумавши, що хлопець добре підхмелений, чолов'яга лягнув його по плечі й фамільярним тоном сказав:

— Вищиймо.

Фелек, все ще удаючи п'яного, спробував одкараскатись від нього:

— Відчепись, я сам знаю, чого мені треба,— і хотів його відшхнути ліктем.

Але Єва засміялася.

— Ви знов частуєте, пане Збишек? — спитала високого чолов'ягу.

¹ Армія Людова (Народна Армія), підпільна армія польських трудящих, що боролася з гітлерівцями.

Мабуть, таки справді Фелекові паморочилося в голові, якщо вже після першої чарки він похитнувся, сідаючи з новим знайомим за столик. А після третьої «глибокої» вони стали такими друзями, що й водою не розілляти.

— Повіриш,— белькотів Фелек,— цей гад сміявся. Тут Варшаву палять, а він сміється. Ти розумієш? — повторював без упину.— Варшаву палять, а йому смішки. Тут оті гицелі гітлеряки знімають пояси з польських солдатів, а він, так його й перетак, регоче. Здурів, чи що?

Новий знайомий теж щось белькотів, але в нього все виходило якось до ладу. Фелек навіть трохи прочумався, почувши, що той каже. Адже насправді він не сп'янів, голова в нього міцна. Щоб його розібрало від якихось трьох чарчин? Він почав прислухатись.

— Таки гад,— притакував новий знайомий, хоч Франека ніколи й на очі не бачив.

Фелек помітив, що той в усьому з ним згоджується, і спалахнув. Він і тверезий легко вибухав гнівом, а сп'яна — і поготів. Очі в нього палали, він нагадував щеня, яке, розгулявшись, може зненацька вкусити посправжньому.

— Ти мені баки не забивай,— сказав новому приятелеві.

Та відразу схаменувся, ніби протверезівши, і вирішив з ним не сперечатись. Покірливо піддався дії трьох «глибоких» і вже не заперечував, хоч що вже там казав картатий. А той почав на все нарікати і передовсім на трудове змагання. Тепер уже Фелек притакував йому.

— Бачте, пане,— говорив картатий, який, на відміну од Фелека, п'яніючи, рибився дедалі церемоннішим: спочатку називав Фелека на ім'я, потім поступово переходив до щораз шанобливіших форм, кілька разів кинув навіть «як ви вважаєте, Феліксе», а тепер уже казав на нього тільки «пан». — Бачте, пане, от вони

кажуть: «експлуатація людини людиною». А хіба може бути гірша експлуатація, ніж тепер? Ви тяжко працюєте по дванадцять годин...

Фелек спробував заперечити.

— Дванадцять не дванадцять...— докинув він.

Але той не слухав. Все молот і молот. Врешті з'ясувалося, що картатий має в Шклярській Порембі знайомих контрабандистів і йому потрібен чоловік, який привозив би звідти панчохи. Фелек остовпів, почувши таку пропозицію, але картатий пообіцяв йому на місяць дві-три тисячі чистого прибутку.

— Ну, а як мене злапають? — спитав Фелек.

— Не злапають,— запевнив його новий приятель.— Нема за що. А коли й злапають, то трохи посидиш, а потім тебе випустять. Ти ж сам не перевозитимеш панчіх через кордон.

І от Фелек повернувся додому пізно ввечері з клаптиком паперу, на якому записав адресу картатого, що мешкав десь під Опачем, або, як той сказав, «під Опачею». Перспектива легкого заробітку була вельми споклиса; Фелек знов почав розглядати вистріпані рукава свого осіннього пальта. В ньому вже соромно ходити по місту.

Мати не спала. Сиділа на ліжку і при світлі лампи латала подерті Фелекові труси. Вона нічого не сказала, тільки глянула на нього спідлоба. Це не віщувало нічого доброго. На столі стояв чайник, горщикок, де ще лишалося трохи смальцю, лежав хліб, а поряд — червоне яблуко.

Фелек одразу вгородив у нього зуби.

— Це Юльця тобі лишила,— озвалася мати.

— Приходила? — спитав Фелек.

— Еге. Казала, що ти їм нагрубів.

— Диви, яка делікатна.

— Ти ж її знаєш.

— Ще б пак.

— А коли знаєш, які вони,— сказала мати, підводячись і згортаючи шитво,— то нащо з ними зв'язуєшся?

На стіну лягла материна тінь з гострим мишачим носиком. Юльцю мати любила, звісно — дочка, а Франека не полюбляла.

— Дати тобі чаю? — спитала.

— Сам наллю,— відповів Фелек. Наливаючи, він упустив покришку.

Мати, що стелила ліжко, обернулася.

— Випив,— мовила спокійно.

— Еге ж, випив,— задирливо відказав Фелек.

— Гроші твої, можеш їх пропивати,— зітхнула мати.

— Звісно, можу.

Фелек важко опустився на стілець, широко розставив ноги й почав гучно сьорбати чай із кухля. Всім — і своїм виглядом, і поведінкою — він виказував непокору перед матір'ю. Але вона не звертала на нього уваги.

— Лягай,— сказала, розпростуючи спину.

— Зараз, зараз,— буркнув Фелек.— Завтра ж педіля.

Він витяг із блокнота папірець і поклав його перед собою на стіл. Врешті не витерпів:

— Слухай, мати,— сказав він,— мені пропонують одне дільце.

— Ох, оті вже пропозиції. Не за своє діло не берися.

— Але це зовсім легке.

— Легка робота — найгірша.

— Та воно навіть і не робота.

— Як це — не робота? А що?

— Пропонують панчохи возити.

Мати, виявляється, була в курсі справи.

— З Чехословаччини? — спитала.

— Ні. Від кордону.

Стара знизала плечима.

— Що ти з того матимеш? — сказала вона і знов сіла, тепер уже до столу, навпроти сина.

— Як що? Гроші.

— Не хотіла б я їсти хліб, куплений за ці гроші...

— Ти, мамо, просто недотепа.

— І я недотепа, і батько твій був такий недотепа. Я думаю, що й ти теж недотепа,— засміялася вона.— Ет, обличчя,— і махнула рукою.

Фелек одчував, що всі його надії на гроші за панчохи розвіюються. Мати завжди так — ніби нічого й не скаже, а все виходить, як вона хоче. І він одразу відігнав од себе цю спокусу й згадав зовсім інші справи.

— Знаєш, мати,— озвався трохи згодом,— намовляють мене пристати до трійки мулярів.

— А до кого? — запитала стара.

— До Зелінського,— похмуро буркнув Фелек.— Старий муляр.

Мати обурилася.

— Чого ж ти комизитися? Зелінський добрий чоловік. Підеш до нього?

— Та я б пішов. Тільки не хочеться до інших підлащуватись. Не звик я до цього. Сьогодні на Марієнштаті спробували, то я ніяк не міг укластися в норму. То дуже розженуся, то відстану. Зелінський то підганяв мене, то казав: «Фелеку, помалу, Фелеку, саме враз, чекай...» Хай йому всячина.

— Ну то й що? — спитала мати.— Дурниці верзеш, ти ж під чаркою,— додала байдужним тоном.

— Мабуть, таки пристану до них, другим підручним там Юзек.

— Який Юзек?

— А такий чорнявий, з бригади Кубіша. Ти його не знаєш.

Все це Фелек згадує, лежачи в ліжку. Після тієї розмови минуло вже кілька місяців, у його житті все змінилось, а цей день нагадував сон. Відбулося відкриття площі Конституції, зібралася сила-силенна молоді, і його фотографували з усіх боків, а ввечері він

виступав по радіо як передовик праці з найкращої у Варшаві трійки мулярів. Завтра, сказав редактор «Жиця Варшави», його портрети з'являться в газетах, і взагалі все складалося чудово. Він танцював з Казею, яка торгує в пивному ларку, і з Крисею із споживчої кооперації, і голова в нього досі йшла обертом.

Там, на площі Конституції, йому здалося, що в натовпі майнув отой картатий. Але, мабуть, він помилився, адже з тої осені сталося стільки подій, що він уже забув його обличчя. До ресторану Євиного батька Фелек теж не ходив. Узимку раз заглянув був туди на хвилинку, але ні Єви, ані отого випадкового знайомого не було, а в березні ресторанчик закрили.

Бачив він на площі Конституції — і це вже напевно — сестру з шуряком. Вичепурені й начебто веселі, вони, дивлячись на нього, глузливо всміхалися.

З подружжям, на жаль, він зустрічався частенько, і щоразу його брала така лють, що він ледве стримувався, щоб не кинутись на шуряка з кулаками. Він сам не розумів причин цієї злості, але його дратувало в них геть усе: і те, що синка свого вони назвали Ярогневом, і навіть те, як Юльця крутила головою в хутрянному комірі, немов пригвинчуючи її до шиї.

Юльця часто забігала до матері, коли та приходила з контори, де працювала кур'єром, і щоразу засипала її порадами та повчаннями, не кажучи вже про погані вісті, яких у неї завжди був невичерпний запас. То з завтрашнього дня не стане сірників, то знов буде обмін грошей, то позавтра почнеться «страйк і нова революція». Юльця була така дурна, що не могла втямити, що це значить. Але вона запевняла, що «так кажуть чоловіки», і цього їй було досить. «Чоловіки» — це, напевно, приятелі Франека, підрядчика, що якимись невідомими шляхами добував матеріали для підозрілих забудовників, котрі споруджували заміські вілли в Подкові Лесній, Коморові чи Аніні. Фелек усіма спо-

собами уникав цих зустрічей, а проте іноді таки здібався з найближчими родичами. Мати його розуміла, але на неприязні стосунки між братом і сестрою дивилася скорше з гумором.

— Дай Юльці спокій,— казала стара.— Вона дурна, зате щаслива.

— Не хотів би я такого щастя,— бурчав Фелек.

У травні в Юльці й Франека народилася дочка. Вони попросили Фелека бути хрещеним батьком і навіть дали їй ім'я Феліція. Фелек догадувався, що піддобрюються до нього з якоюсь таємною метою, і страшенно лютився. Але відмовити їм не міг. На хрестинах обидва, і він, і Франек, повпивались і посварились на смерть. Франек узивав його більшовиком і хапав різні важкі предмети, щоб пожбурити ними на шуряка, а тепер вже й кума. Відтоді Фелек вирішив брати з собою ніж, як колись, зараз після окупації. Ще при німцях, коли крав вугілля на залізниці, і згодом, коли, наслідуючи заведеному на Волі¹ моду, носив чоботи, він стромляв за халяву складану фінку в шкіряному футлярі. Певне, то був ще батьків ніж, Фелек якось знайшов його в материнім комоді під білизною.

Він мав тоді тринадцять літ і страшенно радів зі своєї знахідки.

Фелек лежав на своєму тапчані й ніяк не міг заснути. Мати тихенько сопла, одвернувшись до стіни. Сьогодні вона була щаслива і спокійна. Але Фелек не знав ні спокою, ні радості. Раз у раз вертався думкою до Франека.

— Як тебе тільки варшавська земля носить! — він брутально вилаявся і спересердя вдарив рукою по ковдрі.

Заснув він дуже пізно, і до самого ранку йому снилися нові будинки на Маршалковській, Вальдемар і —

---

¹ Робітничий район Варшави.

ото чудасія! — пухка Єва з картагим типом. А потім на величезнім білім транспаранті він виписував адресу: Опач, вулиця За ставом, у пана Козловського.

II

З 22 липня, коли розхвильований Фелек так довго не міг заснути, минуло вже тижнів зо три. Був недільний ранок. Мати прибрала в кімнаті й сіла коло вікна перепочити. На підвіконні достигали помідори. Надворі сяяло сонце. З гучномовців на вулиці линули народні мелодії.

Почувся стук у двері. Ввійшов Зелінський, майстер з тієї трійки, в якій робив Фелек, його товариш і вчитель. Старий вже не раз бував у них і звичайно заставав Фелека вдома. Тож спитався, де він.

Оконьова підвелася:

— Нема його, кудись вийшов, але, мабуть, скоро вернеться. Сідайте.

— Нічого, люба пані Оконьова, я можу й постояти,— відказав Зелінський, проте почепив кашкета на вішалку й сів. Стара повернулася на своє місце під вікном.

— Гарна випала неділя,— помовчавши трохи, сказав Зелінський.— Сонечко гріє.

— Звісно, на те воно й літо,— засміялась Оконьова.— Влітку жарко, а взимку холодно!

— А що, ви б хотіли, щоб узимку було тепло, а влітку холодно? Яка ж різниця?

— Та ні, пане майстер, я такого не казала. Літо є літо, зима є зима — в усьому має бути порядок! Ви тепер і так уже цей порядок поламали. Та чи хто коли чув, щоб узимку стіни мурувати...

Зелінський засміявся.

— Таки справді. Новий порядок, новий...— лягнув рукою по столі.

А проте видно було, що він не в гуморі. Оконьова

вже досить добре знала старого майстра, щоб догадатися, що він прийшов сюди не задля жартів.

Знов запала мовчанка; Зелінський зосереджено розглядав нерівну, покопирсану стільницю. Оконьова навіть подумала: «Стіл як стіл. Що він у ньому знайшов? Стіл старий, його ще батько-небіжчик змайстрував...»

Зелінський підвів голову:

— Щось вашого сина не видно.

— Атож, не видно,— підтакнула мати.

— Де ж це він забарився? — допитувався майстер, не звертаючи уваги на її стриманий тон.

— А хто його знає? — Оконьова здвинула плечима, але з її інтонації навіть зовсім недосвідчена й легко-вірна людина відразу зрозуміла б, що їй дуже добре відомо, де зараз її синок.

— Дівчина в нього є? — спитав Зелінський.

— Є, є,— засміялася мати, встаючи і виймаючи з шафи пляшку та чарку.— Щомісяця нова. Хвалити бога, женитися ще не думає... Вип'єте чарочку?

— Ні, ні, пані Оконьова. Я, власне, з приводу цієї самої горілки...

— Якої горілки? — стара зупинилася посеред кімнати з чаркою в руці.

— Тут, бачте, таке діло. Мене викликав секретар і сказав, щоб я, значиться, наглядав за Фелеком.

— А я за ним, думаєте, не наглядаю?

Оконьова так сердито поставила чарку на стіл, що Зелінський здивовано глянув на неї.

— Материнське око поблажливе,— мовив поважно.

— Мені ви цього не кажіть,— Оконьова присіла до столу.— Я не така мати, як інші. Все погане в своїх дітях одразу помічаю. Я йому ніколи не потурала. Та хіба ж я не бачу, що в нього все не так, як треба?

— Що ви бачите? — Зелінський присунув до неї свій стілець.— Скажіть мені.

— Що бачу, те бачу, не варт про це балакати.

— Він хлопець хороший, роботящий,— визнав майстер.

— Непоганий, нічого не скажеш,— розважно мовила стара,— тільки непосидючий — страх. Із самого малечку такий. Було, кажу йому: «Фелюсю, вгамуйся, посидь хвилинку...» Ще як мій старий жив.

— То Фелек був ще малий, коли помер ваш чоловік?

— Йому тільки десятий рік ішов. Отож, було, кажу,— повторила вона,— «Фелюсю, вгамуйся, посидь хвилинку, книжку почитай...» Та де там! Усе він десь ганяв. І то не з товаришами, такими самими шибениками,— ні, одинцем... За окупації часом зі Стефеком тягав вугілля з вагонів. От тоді Стефека й підстрелили баншуци...¹

— То у вас був ще один син? — Зелінський догадався про це з її тремтячого голосу.

— Два,— через силу вимовила Оконьова.— Тадек загинув, як був у партизанах. В АЛ. А Стефека саме тоді підстрелили... шість тижнів промучився та й одійшов.

— То Фелек найменший?

— Еге ж, найменший.

— Ганяв, кажете?

— Та все його десь носило. А хлопець він хороший, це правда. І дров нарубає, і води принесе, і вугілля з підвалу чи ще чого... Просити його не треба, сам геть-чисто все поробить.

— Але ви сказали, що в нього не все так, як треба. А що саме?

— Та якби ж він так ганяв з товаришами. Або за дівчатами бігав. Стефан з тринадцяти років за ними вганяти почав. Жити без них не міг. А Фелек — той ні. У тім-то й лихо, пане Зелінський. Він завжди сам-один. Це недобре.

— Атож, атож!..— майстер присунувся ще ближче.—

---

¹ Залізнична охорона (від нім. Bahnschutz).

Ми це теж помітили. От секретар і каже: «Здається мені, в нього щось не гаразд, а що — не знаю. Підіть-но, Зелінський, і довідайтесь...» От я і прийшов... А горілку він п'є?

— Та п'є. Хто ж її не п'є? Але щоб багато, не скажу. Голова в нього міцна. Та інколи знати, що випив...

— Сам п'є?

— І сам, і з товаришами. Я казала, що колись він сам ганяв, і тепер самотою ходить... Але ж зовсім без компанії не можна... Є і в нього товариші, часом із котримсь кудись піде. Якби ж хоч дочка моя була розумніша. Але вона дурна.

— А що таке?

— Та іноді витягне Фелека в кіно. А він Франека, шурика свого, значиться, страх не любить. Як підуть кудись гуртом, так і посваряться...

— А за що ж Фелек так не любить шурика?

— Ну, бо, по правді кажучи, то дурень. Розумієте, пане Зелінський,— не наш чоловік. Такий якийсь — ні се ні те. Каже, що був в АЛ, під кличкою Вальдемар. Моя Юльця його тільки так і називає. А сам ходить у дорогій шубі. Кажу вам, не наш чоловік, зовсім чужий. Наче буржуй, тільки грошей не має.

— Неприємна особа.

— Так, неприємна. Фелек його не зносить. Тільки побачить, одразу весь почервоніє і за ніж хапається.

— За ніж? Який ніж, пані Оконьова? Невже тут і досі з ножами ходять?

— Не вдавайте з себе простачка, пане Зелінський. Ви давно на Муранів перебралися? Мабуть, ще й року нема?

— Ні, в серпні якраз рік минув.

— І ви так скоро забули? Тут усі ще ножі носять. Як не за халявою, то в кишені.

Зелінський почухав потилицю:

— Чи ти ба. А я думав, що тепер...

— Такі вже наші хлопці. Не так-то легко відучити їх од давніх звичок.

— До бійки охочі?

— Фелек якраз ні. Але й у нього є ніж. Лежить у шухлядці під дзеркалом.

— Це до добра не доведе,— тихо промовив майстер. Стара нахилилася до нього, зараз вони сиділи зовсім близько.

— Я йому й кажу...— почала Оконьова.

Але в цю мить на сходах почувлися швидкі кроки. Фелек розчахнув двері й, побачивши Зелінського, спинився на порозі. Повагавшись хвилю, ввійшов до кімнати і, не обізвавшись ні словом, почав нишпорити в шафці над своїм тапчаном. Обличчя в нього було бліде, руки тремтіли. Старі дивились на нього, зацікавлені з подиву.

— Що ти шукаєш? — спитала врешті мати.

— Так, нічого,— буркнув невиразно Фелек.

— Ну? — вже суворіше сказала вона.

Фелек не відповів. Віп тремтячими руками з гарячковим поспіхом перекидав речі в шафці. Нарешті знайшов торішній календарик і поклав його в кишеню. Лише тепер обернувся до матері:

— Мати, в тебе є гроші?

— Ні...— непевно відповіла стривожена Оконьова.

— Мені не до жартів,— сказав Фелек, і спазма здушила йому горло.— Дай, скільки є.

Стара мовчки підійшла до столика під вікном і дістала з шухлядки сто злотих.

— Оце все, що я маю,— мовила вона, віддаючи синові рожеву банкноту.

Фелек мовчки взяв гроші й попрямував до дверей. Та раптом вернувся, обійняв матір і поцілував у плече. Не встигла Оконьова опам'ятатись, як зі сходів донісся частий, мов автоматна черга, стукіт його підборів і за мить стих унизу. Стара підійшла до столу, сперлася на

нього обома руками й пильно подивилась на Зелінського.

— Ви що-небудь розумієте? — чомусь пошепки спитала вона.

Майстер знизав плечима.

— Ні! Нічого не розумію,— сказав він.— Це як при німцях.

— Щось скоїлося,— занепокоєно мовила мати, безвладно опускаючись на стілець.— Але що?

— Може, кудись збігати? — спитав Зелінський.

— Е, якщо це біда, ходити по неї не треба, сама дорогу знайде,— махнула рукою стара.— А це таки біда, чує моє серце.

— Та ні, йому гроші були потрібні,— заспокоював її Зелінський,— видно, прикрутило!

— Усе забрав! — похопилась Оконьова.— Що ж я тепер робитиму?

Зненацька на сходах розлігся нестямний лемент, і в кімнату, мов навіжена, вбігла Юльця. Літне пальто, яке вона не знати навіть нап'яла поверх сукні, було розхристане й подерте, пасма скуйовдженого волосся спадали на розчервоніле лице.

— Ось тобі, мамо, твій мазунчик! — крикнула вона ще з порога, а потім підбігла до столу й замолотила по ньому кулаками.— Ось тобі, тішся! Я ж казала, я ж казала, що до цього дійде! У трійку йому заманулось. Передовик! Бандюга він, а не передовик! Казна з ким водився...

Зелінський мовчки підвівся й попрямував до дверей.

Юля спинила його.

— Зачекайте! — гукнула.— Скажете де слід, щоб це за птиця. А поліції,— так вона за давньою звичкою називала міліцію,— тут ще не було?

Зелінський здвигнув плечима, але спинився біля дверей.

Мати розвела руками.

— Не дурій, Юлю,— мовила суворо.— Що сталося?

— А те сталося,— заголосила Юльця,— що твій Фелек шпирнув ножем мого Франека. На смерть забив! — вереснула дико.— Нема на нього погібелі...

Стара зблідла і схопилася з місця. Простягла вперед руку.

— А де ж Франек?

— Швидка допомога повезла в лікарню,— заридала Юлька.

Зелінський підійшов до жінок.

— Ви не жартуєте? — спитав у Юлі.— Ви це самі бачили?

— Ой Франек! — скрикнула раптом та.— Може, він вже помер? Скільки крові було, вся земля залита.

— Крові?.. А де це трапилось? — запитав старий робітник.

— Та «під голубником»!

Мати мовчки запнула хустиною, нервово обсмикнула її над чолом.

— Франека забрали в лікарню, а ти тут сидиш? — спитала дочку.

— Я хотіла застукати Фелека.

Мати схопилася, щоб бігти до лікарні, та нараз спинилась і глянула на Зелінського. Очі їхні зустрілися.

— Бачте, я ж казала — якась біда,— мовила вона і попросила: — Ходімо з нами до лікарні.

Зелінський мовчки надів кашкета. Вони вийшли на вулицю, не замкнувши квартири: все одно її незабаром відчинять.

— Куди одвезли Франека? — спитала мати.

— В лікарню «Святого духа», а то куди ж? — хлипаючи, простогнала Юльця.

Жінки так гнали, що старий майстер аж засапався. Кілька разів він пробував притримати Фелекову матір за рукав, але та виривалась і бігла далі, поправляючи хустину, що зсувалася з голови. Коли, долаючи опір

сторожа, вони входили у ворота лікарні, їх наздогнав маленький Ігнась, сусідчин синок. У брудній руці хлопчина тримав невеличкий клаптик паперу. Нічого не сказавши, тицьнув його в руку Оконьовій.

— Що це? Від кого? — спитала вона розгублено.

— Читай, мамо,— сказала Юльця; вона спробувала видерти в матері папірець, але та не дала. Зупинилася посеред дороги і, тримаючи записку в простягненій далеко вперед руці, прочитала:

— «Мати, я виїжджаю. Лебонь, уже не вирнуся тобі й собі на сором.

Фелек»

Оконьова раптом зігнулася, неначе її хто стусонув ногою в живіт, але відразу випросталась і сухими, з гарячковим блиском очима подивилася на дочку. Та немовби знітилась. Юлька не знала, що було в записці, але здогадалася, що вона від брата.

— Це від Фелека? — спитала в матері.

Стара не відповіла. Сховала папірець за пазуху і знизала плечима.

— Оце так вибрала собі чоловіка,— пробуркотіла,— кращого на всій Волі не знайшлося.

Юлька спинилась як укопана. Із злістю та страхом глянула на матір і знов хлигнула.

— Знайшла час...— промовила вона. А потім, побачивши, що мати, не кажучи ані слова, рішучою ходою попрямувала до приймальні, додала: — Звісно, у тебе винний буде Вальдемар, а Фелюньо — святий та божий...

Зелінський нарешті не витерпів:

— Ще невідомо, хто з них більш винен. А ви не заводьтеся з матір'ю, у неї й так горя доволі.

Саме настала пора, коли до лікарні посунули відвідувачі,— чисте лихо. Розмаїтий натовп заповняв приймальню. Хворі, покладені на обстеження, та одужуючі, у блакитних лікарняних халатах, сиділи впереміж із відвідувачами на небагатих лавах. Поява Оконьової,

Юлі та Зелінського затьмарила святковий, безтурботний настрій приймальні. Родичі напівжартома, напівсерйозно розповідали хворим родинні новини, а тут раптом справжня драма. Драм у лікарні не бракувало, але ж то на горішніх поверхах, у палатах. Юльця, як дружина пораненого, переступила неприступний поріг. Мати, лишившись з Зелінським, сухими, запаленими очима розглядала вдягнених по-літньому відвідувачів. Діти їли тістечка, жінки тримали в руках квіти.

— Ваша правда,— мовила вона, не дивлячись на Зелінського,— не догледіла я.

— Хіба ж за таким здоровилом угледити? — відказав старий робітник, але в тоні його чулося: «Можна було угледіти».

Мати вхопилася за голову:

— Третій син!

Зелінський помітив вільне місце на лаві в кутку біля вікна і, протиснувшись крізь гомінливий натовп, посадив Оконьову.

— Третій син...— повторила вона.

— Ще нічого не відомо,— непевно озвався Зелінський.

Він стояв поруч і крутив у руках кашкета, уникаючи погляду старої. Дивився або на свої руки, або у відчинене вікно над її головою. Суворі складки залягли в кутиках його рота; видно, він зціпив зуби з гніву й розчарування.

— Він мав ножа,— зойкнула зненацька мати, наче її щось шнигнуло.

— А я так на нього покладався,— ніби сам до себе промовив Зелінський,— адже на нього можна було покластися. Він був хлопець певний.

— Мабуть, він уже щось замишляв,— зауважила стара,— коли взяв із собою ножа, ідучи «під голубник». Горілку пив.

— Пив, думаєте?

- Мабуть, пив. Тверезий такого б не зробив.
  - Авжеж.
  - Все тягло його кудись, пане Зелінський, все кудись тягло. Треба було його стримувати, а я не зуміла.
  - Дружина зуміла б.
  - Може. Але йому з дівчатами не везло. Тільки яку вподобав, а вона вже й заміж іде.
  - Було б його оженили.
  - А хіба йому при мені погано?
- Хвилинку помовчали. Гомін навколо став чутніший. Мати підвела очі на Зелінського. Той дивився вбік.
- Куди ж це він міг утекти? Як ви гадаєте?
  - Хіба я знаю? — знизав плечима майстер.
  - Мабуть, думає, що вбив Франека,— з жахом прошепотіла стара.
  - Мабуть. Тому й тікає.
  - До лісу втече?
  - В лісі не сховаєшся. А він мусить зникнути.
  - І його не знайдуть?
  - Звідки я можу знати, папі Оконьова...
  - Так, так. Людина з горя розуму збувається.— Оконьова навіть спробувала всміхнутись.— А як це можна зникнути?
  - Та звідки мені знати? Чесний робітник такими речами не цікавиться.
  - Так, звісно... А як Франек помре,— знов не втерпіла стара,— тоді що? Фелека засудять?
  - Авжеж, засудять. Він же убивця...
  - Убивця,— з жахом повторила мати.
- Знов запала мовчанка.
- Отаке-то. Крав вугілля, бачив, як убивають, брати загинули, він бігав по вулицях, і перед очима в нього людей стріляли, наче галок. І от маєш — такий він і виріс, ножа носив за халявою.
  - Я йому не казав з ножем ходити,— трохи роздратовано зауважив Зелінський.

— Певно,— зітхнула стара.

— Він мав усе! — раптом вибухнув гнівом майстер.— Товаришів, роботу, нагороду... Подумайте лишень, мати,— він нахилився до неї і зашепотів: — Подумайте лишень, мати,— це ж ганьба для нас усіх: шуряка на той світ загнав. Він, передовик... Я, мабуть, на будову завтра не піду. Соромно буде.

Оконьова піднесла руки до вух, немов боронячись од цих слів:

— Нащо ви таке кажете? «Соромно», «соромно»... Та він же ще хлопчисько. То туди кинеться, то сюди... сам не знав, що робить.

— Повинен був знати,— випроставшись, суворо мовив Зелінецький.— Щоб такий муляр та не знав? Мусить знати...

Мати затулила обличчя руками.

— Господи,— простогнала вона,— а вже було так добре.— Потім відняла руки від сухих очей і знов сердито буркнула: — Це все через те, що Юлька вибрала собі чоловіка з панськими замашками. Тим-то й біда.

— А що він був за чоловік, отой Франек? — спитав Зелінецький.

— Чому був? Як це — був? — обурилася стара.— Таж він ще не покійник.

В цю мить у глибині коридора з'явилась Юлька. Вона вела за собою високого молодого лікаря в довгому білому халаті.

— Лікар скаже тобі, мамо, лікар скаже...— говорила Юлька.

На симпатичному гостроносому обличчі білявого лікаря з'явився співчутливий вираз, мабуть, він гадав, що стара — мати пораненого. Не звертаючи уваги на людей, які, побачивши чергового лікаря, відразу стовпились навколо нього, він нахилився до Оконьової.

— Не хвилюйтесь,— сказав лагідно приємним голо-
сом,— дрібниця, нічого страшного... ніж ковзнув по

ребрах.— І, випростуючись, усміхнувся до Юльці широко, простодушною усмішкою сільського парубка.— А скільки з нього крові витекло! Наче з кабана!

Мати рвучко підвелася з місця. Насупила брови.

— Так,— мовила вона,— йому нічого. А син мій утік! Мій син утік, пане доктор! Останній син, передовик праці...

І, приклавши до очей хустину, підтримувана під руку Зелінським, не оглядаючись, протиснулася крізь натовп відвідувачів на подвір'я. За нею йшла зла, роздратована цією сценою Юльця і, як голубка в гнізді, весь час поводила головою, немов припасовуючи її до білого коміра гарної літньої сукні.

III

Погожий літній день уже перейшов у жовтогаряче надвечір'я, коли Фелек кружною дорогою добрався до станції приміської електрички — ця станція раніш звалася «Межа міста». Всю другу половину дня він проблукав і сам не пам'ятав де — деє між Колом та Жолібожем — і нарешті вирішив розшукати того типа, який колись причепився до нього в Євиному ресторані і адреса якого була записана в старому календаріку. Голова йому гула мов дзвін, у скронях ломило, як завжди після вишивки; тиняючись вулицями, він то йшов своєю звичайною швидкою ходою, то плентався нога за ногою. Майже зразу Фелек упевнився, що ніхто за ним не слідкує,— мабуть, міліції ще нічого не відомо про його злочин. Він не пам'ятав, як вихопив з кишені ніж, але добре знав, що Франек упав навзнік, мов смертельно поранений, і на його білій сорочці проти серця почала швидко розпливатися кривава пляма. Більш Фелекові нічого не запам'яталось. Його уяву заповнив Франек, простягнений на безлюдному майдані «під голубником». Фелек не міг пригадати

жодної подробиці, перед очима йому невідступно стояла вся картина: гладкий шуряк, розпростертий у пилюці, як заколотий кабан, заціпенілий, з міцно стуленими, враз посинілими губами. Він не мав анінайменшого сумніву, що вбив Франека на місці.

Того літнього дня Варшава жила своїм звичайним життям. Улітку вбратися неважко, тож жінки були ошатні й веселі, хлопчачки у світлих сорочках з короткими або заковченими рукавами котили перед собою візки з рожевими бантами. Дітей було сила. Всі вони їли яблука, сливи або ж помідори. На садових ділянках поралися напівголі, засмаглі садівники з поливальницями та секаторами в руках.

Якась усміхнена, весела дівчина, з білим як льон волоссям, що йшла поїдруку зі струнким чорнявцем, задирливо підморгнула Фелекові. Його понурій, стурбований вигляд здався їй таким недоречним цього догідного дня, коли небо сяяло блакиттю й цеглисті дахи жаріли проти сонця, що вона зареготалася, схиливши кучеряву голову на плече своєму супутникові. Фелек раптом захвилювався, йому видалось, що він звідкись знає цього стрункого чорнявця і той теж міг його впізнати. Але «під голубником» тоді людей було небагато, тож навряд щоб хтось його впізнав. І взагалі ніхто нічого не знає, заспокоював себе Фелек. А проте після зустрічі з цією парою звернув у перший провулок.

Над вулицями між Волею та Охотою стояла в повітрі густа пилюка. За кожною автомашиною тягся білястий хвіст. По той бік залізниці клубочились важкі хмари; вони не осідали й затьмарювали сонце, яке ставало щодали червонішим. Фелек у таку погоду був у літньому пальті, і це всіх дивувало. Перехожі оглядалися на нього. Він зняв пальто й перекинув через плече. На ньому був празниковий темно-синій костюм. На голову він нап'яв світлу кепку. Але й без пальта Фелек

все одно мав чудний вигляд, і люди так само на нього озирались. Та причиною, мабуть, був все-таки не одяг, а дивний вираз його обличчя. Хлопець відчував це, проте нічого не міг із собою вдіяти. Зрештою, він перестав про це думати.

Так Фелек добрів до «Межі міста».

Адреса картатого була не тільки занотована в записнику, а й укарбована в пам'яті. Адже той колись був йому приснився. Видко, недарма. В цьому напрямі Фелек ніколи не їздив, але знав, що на Опач треба сідати тут. Усі, хто сьогодні збирався за місто, виїхали ще вранці, і поїзд прийшов із середмістя майже порожній. У першому вагоні, для некурців, сиділо кілька літніх подружніх пар. Вікна були повідчинювані з обох боків, і, коли поїзд рушив, Фелека обвіяв прохолодний струмінь повітря. Цей свіжий вітер збадьорив його, отверезив. Випита з самого ранку горілка вивітриувалась. Думки ніби прояснились, але від цього на серці легше не стало.

— Хай йому біс,— повторював він,— оце так ускочив.

Фелек усвідомлював, що становище його безнадійне, але далі цього не йшов. Поїздка до Опача була для нього немовби інстинктивною спробою врятуватися, тим ривком, що виштовхує потопаючого з глибини на поверхню.

У Щенслівіцах у вагон сів якийсь парубійко, далеко молодший за Фелека, років вісімнадцяти. Розкудланий чуб звисав йому на очі, посоловілі й сльозаві од пияцтва. Парубійко поведився зухвало, розвалився на лаві, розставивши довгі засмаглі руки, і закурив цигарку. Літній чоловік у солом'яному брилі, що сидів спиною до нього і тому не бачив, в якому він стані, обернувся й жартівливим тоном сказав:

— Юначе, це вагон для некурців.

Хлопець чвиркнув у вікно і, не повертаючи голови, відповів:

— Який я тобі юнак? Я з тобою свиней не пас.
Добродій у брилі почервонів.

— Та і я з тобою теж, бачиться,— буркнув він.
Лише тепер молокосос оглянувся:

— Капелюха нап'яв і думає, що він велике цабе.
Ми з капелюхами давно покінчили.

Супутниця добродія в брилі обурилась.

— Ви могли б бути ввічливіші,— сказала вона хлопцеві.

— А ти мене не вчи,— огризнувся той і, стромляючи цигарку до рота, ніби ненароком штурхнув ліктем обурену пасажирку.

— Не штовхайтесь! — крикнула вона.

— Схочу, то й штовхатимусь,— п'яним голосом пробелькотів нахаба.— Що ви мені зробіте? Інтелігенція задрипана...— Він знов плюнув, тепер уже на підлогу.

— А ти хто? — спитав котрийсь із пасажирів.

— Відомо, робітник,— сказав знахабнілий грубіян і плюнув,— передовий клас...

Тут Фелек не витримав. Знов усе попливло йому перед очима.

— Ей ти! — гукнув він п'яному через увесь вагон.— Заткни пельку. Пригни свого язика...

Той глянув на Фелека і ніби трохи присмирнів. Очевидно, цей грізний окрик на нього вплинув.

— І не смій паплюжити робітничий клас! — додав Фелек.

Та парубійко не вгамувався. Несподівано з його вуст ринув потік брудної лайки на адресу Фелека, що закінчився двома епітетами:

— Виродок! Фашист!

Фелекові урвався терпець. Від підскочив до молокососа. Той зірвався з місця, не дуже твердо тримаючись на ногах. Фелек ухопив його за розхристану сорочку і кілька разів трусонув. Отетерілий хуліган не боро-

нівся. Сорочка тріснула і роздерлась посередині, оголивши смагли запалі груди й живіт.

— Ану, спокійно, хлопці!

Контролер, несподівано з'явившись у вагоні, поклав руку Фелекові на плече.

— Пустіть його, він п'яний.

— То п'яному можна лаятись? Фашистом узивати? Мене, передовика праці?

Фелек хотів ще раз трусонутися худого шмаркача, але сорочка геть розлізлася йому в руках. Парубійко раптом змінив тон.

— Сорочку подер, падлюка. Хто мені її зашиє? — вигукнув плачливим голосом, ховаючись за могутню постать контролера і прикриваючи руками голе тіло.

— Так тобі й треба, — Фелек ще тремтів з люті.

В цю мить кондукторка оголосила:

— Опач!

Фелек враз опам'ятався — йому ж тут виходити — і протиснувся між людьми, що стовпились на площадці вагона. Він зіскочив уже на ходу.

Парубійко, вихилившись із вікна, насварявся на Фелека кулаком. Після того, як на ньому подерли сорочку, він розкис. В очах йому стояли сльози, а вуха горіли.

— Яке ти маєш право! Яке ти маєш право!

Електричка промиготіла і зникла з очей, а з нею й засмагле обличчя хулігана в подертій блакитній сорочці. Фелек оглядівся і з острахом побачив, що кондукторка помилилася, оголосивши: «Опач». Він зійшов у Саломеї!

Фелек сів на лавочці між двома декоративними дубами з різьбленим листям. Він не знав, що робити: чекати наступного поїзда чи йти до Опача пішки. Раптом у голові промайнуло: «Пішки пройтись, мабуть, краще. У вагоні подумали, що я їхав до Саломеї».

Проте Фелек не зрушив з місця. Він і сам не зміг би

сказати чому. Усміхнувся, згадавши п'яного лобуряку, й машинально повторив його останні слова:

— Яке ти маєш право! — На хвилино замислився. — Яке ти маєш право? — І ще раз повторив сам собі: — Яке ти маєш право? Яке ти маєш право захищати добре ім'я робітництва? Як смієш картати цього стилягу? А що було сьогодні вранці? Хіба сам ти не впився? Те, чого ти накоїв, куди гірше, ніж смалити цигарку у вагоні для некурців. — Фелек обіруч схопився за голову, кепка впала на землю, але він не підняв її. — Ти ж убивця! — процідив кризь зціплені зуби.

Він зірвався з місця і наосліп погнав уперед. Та незабаром опам'ятавсь, вернувся по кепку і рушив понад колією в бік Опача. Сонце стояло ще високо, але в тихому повітрі й звислому, нерухомому листі вже відчувалося наближення вечора. Швидко простуючи стежкою вздовж колії, Фелек потроху заспокоювався. Він утішав себе:

— Я ж не хотів. Усе буде гаразд.

В міру того, як він наближався до Опача, образ ресторанного приятеля, з яким Фелек пробув лише один вечір, переростав у символ порятунку.

— Цей усе може! — сказав хлопець.

І наддав ходи, з досадою обминаючи перешкоди. А їх було чимало, стежкою йшло багато людей. Якась жінка пасла на узбіччі козу, бородата скотиняка заступила дорогу і не хотіла посторонитись. Тільки коли Фелек тупнув на неї, коза відійшла вбік, велично похитуючи головою. В іншому місці шлях безцеремонно перегородили волейболісти. Сітка, щоправда, була натягнута не впоперек стежки, але так близько від неї, що замислений Фелек незчувсь, як опинився серед розпалених напівголих гравців.

— Ей ви, не плутайтесь по майданчику! — загукали на нього.

— По якому майданчику? Це ж стежка! — почав був

сперечатися Фелек, одначе хутко прослизнув між гравцями, боячись, щоб йому, бува, не дали часу.— Знов задираєшся! — дорікнув собі.— Знов...

Уже на станції в Опачі його наздогнала електричка. З неї висипали недільні пасажири. Фелек спитав одного з них, літнього чоловіка, де вулиця За ставом. Той звів брови, глянув на молодого робітника і сказав:

— Там тільки один будинок.

— Добре, добре,— мовив Фелек,— там я вже знайду.
А де ця вулиця?

Чоловік здвигнув плечима й показав напрямом.

Справді, вулиця За ставом не відзначалася ні довжиною, ані красою. За маленьким озерцем чи глинищем пролягала роз'їжджена дорога. З одного боку до неї підступала ржава дротяна сітка, що в промінні призахідного сонця здавалася червоною. За сіткою видніли густо й недбало посаджені яблуні, рясно вкриті плямистими від хвороби плодами. Ще не дійшовши до хвіртки, Фелек побачив під яблунями веселу компанію — трьох жінок і чотирьох чоловіків, що порозлягалися на розстеленій ковдрі; покладена поряд гармонія свідчила про те, що тут недавно лунала музика. Блищали проти сонця пляшки та склянки — отже, товариство не цуралося й інших утіх. Настрій у всіх був чудовий. Фелек зупинився біля сітки, щоб викликати картого, але не впізнав його серед присутніх. Якійсь високий худий чоловік у білій сорочці встав і підійшов до Фелека по той бік огорожі.

— Здоров, Казику,— мовив він,— давненько я тебе не бачив. Ну заходь же, заходь!

Фелек здивувався.

— За кого ви мене маєте? — спитав він.

— Я знав, що ти прийдеш,— провадив далі той, підступаючи так близько, що на Фелека війнуло густим горілчаным духом.— Заходь, старий, я зараз відчиню хвіртку.

Фелек ступив кілька кроків. На подив йому, хвіртка відмикалася ключем, що стримів у масивному замку. П'яний довго возився з замком, поки відімкнув його. Фелек терпляче ждав. Упоравшись нарешті з хвірткою, високий чолов'яга стиснув Фелека в обіймах, поцілував його й потяг за руку до компанії, що розташувалася під яблунями. За деревами було видно великий жовтий дерев'яний будинок, трохи схожий на шопу.

Без сумніву, п'яний мав Фелека за когось іншого.

— Мій друг Казімеж,— відрекомендував його гостям і почав плести якісь нісенітниці про свої зустрічі з ним та про їхню дружбу.

Фелек сів на ріжку розстеленої ковдри; він був такий розгублений, що не наслідювався навіть придивитись до присутніх. Випив одну чарку, потім другу.

Чолов'яга — Фелек парешті впізнав у ньому свого картатого, хоч той дуже змінився,— однією рукою обіймав його за шию, а другою вимахував у повітрі і, не дивлячись на Фелека, без упину белькотів щось п'яним голосом.

— Вищий, Казіку,— сказав він раптом,— вищий, друже, з моєї чарки.

Фелек відмагався.

— Пий, кажу! — гаркнув грізно п'яний і повернувся до Фелека з чаркою, щоб силою влити йому в рот горілку. І нараз у його отуманілій голові почало прояснюватись, він наблизив свою пику до Фелекового обличчя.

— Ти ж не Казік,— мовив картатий.— Чому ж ти мовчиш? Чуєш, чому ти не сказав?

Уся компанія вибухла нестримним реготом.

— Ти хто? — запитав п'яний суворо.

— Я — Фелек, Фелек Окоп. Ми з вами зустрічались у Бвусі.

П'яний зняв руку з Фелекової шиї, враз утративши до нього всякий інтерес.

— Мало хто буває в Євусі! Я впустив чужого чоловіка,— сказав він, звертаючись до своєї компанії, і пирхнув.

Всі знов засміялись.

— Та він начебто свій хлопець,— зауважив один із гостей.

— Хто його знає...— похмуро і ніби з сумнівом у голосі озвався господар.— А може, треба його витурити? Звідки він тут узявся?

— Я прийшов до вас...— почав Фелек, якому розпач додав сміливості,— я прийшов просити поради.

— Ха-ха-ха, поради? А чому ж ти гадаєш, що я тобі щось пораджу?

Фелек скипів:

— Звісно, в такому стані нічого не порадиш. Надудлився, що й язиком не повернеш.

П'яний трохи знітився.

Фелек оглянув товариство.

Окрім зачмеленого господаря, в садку сиділи ще троє чоловіків та три жінки: дві молоді, а третя літня, гладка і облеслива. Ця реготала голосніше за всіх. Молоді жінки були досить непоказні. Один із чоловіків, теж підстаркуватий, череватий, з масними губами, їв сардельки, огидно обгризаючи шкурку. Два інших були молодші. Один схожий на робітника, можливо, садівник, із чорною пов'язкою на оці; другий — красень років десь під тридцять, з невеличкими білими як льон вусиками. Довгий рівний ніс надавав його вродливому обличчю пташиного виразу. Фелек помітив, що цей чоловік, якого всі називали Романом, пильно придивляється до нього. Це його трохи збентежило, та водночас і зацікавило.

Оглянувши компанію, Фелек втупився в землю. Те, що картатий, якого всі кликали «Збишек», був п'яний як чіп, зруйнувало його старанно обмислені плани. З ним не можна було не те що порадитися, а й навіть просто побалакати.

На мить серце Фелекові стислося зі страху й розпачу. Він підвівся.

— Ну то я піду,— мовив безпорадно.

Цього разу від горілки він якось розм'як, де й поділася його вранішня сміливість. Невдача не розсердила Фелека, а тільки сповнила тривогою. Він не знав, де доведеться ночувати.

Фелек уклонився товариству, нікому не подаючи руки. Збишек жартував з однією із молодих жінок і навіть не помітив, як він пішов.

— Треба йому відчинити хвіртку,— сказала товстуля.

— Я відчиню,— підвівся Роман.

Вони мовчки дійшли до хвіртки. Де не взялася здоровенна вівчарка, але Роман її відігнав. Коли хитромудрий замок було вже відімкнено, Роман, пропускаючи Фелека, притримав його за рукав.

— Почекайте трохи поблизу станції,— мовив він,— я скоро прийду. Почекайте біля канави... ну, з годинку.

Фелек подумав, що втрачати йому все одно нічого, і прошепотів:

— Звичайно. Почекаю.

Від горілки в голові йому трохи шуміло. Він пішов у бік ставу й сів над канавою при дорозі. Фелек не знав, що робити. Не уявляв собі, чи треба поспішати, чи міліція вже натрапила на його слід. З тієї хвилини, коли опам'ятався, він думав лише про одне: тікати, тікати! Та натомість без пуття блукав по місту, а оце зараз сидить склавши руки край канави. Чекав він дуже довго, вже почало сутеніти. Нарешті, зморений горілкою, втомою і нервовою напругою, Фелек задрімав.

Прокинувся він од чийогось дотику. Зірвавсь на рівні ноги, та дужа рука лягла йому на плече. Почувся тихий, але владний голос:

— Сидіть. Я сяду поруч. Так буде краще.

День згасав. На заході з'явилася велика синя хмара і поглинула півнеба разом із сонцем. Тінь від неї впала

на землю, і стало темно, наче вже був пізній вечір. Роман сів поряд Фелєка і якийсь час мовчав. Видно, хотів дати йому змогу очуматись після сну.

— Чого ви хотіли від цього п'яниці? — врешті спитав він.

Фелєк не знав, що відповісти. Не міг же він звіритися зовсім незнайомій людині, тому мовчав. Роман трошки почекав.

— Не розумію, — мовив нарешті. — Ви мені не довіряєте. А йому довіряли? — Він засміявся. — Я, напевне, більш заслуговую на довіру, ніж Збишек.

Фелєк глянув на нього. На тлі темної хмари ясніла Романова голова, неначе осяяна зсередини. Тільки тепер Фелєк зрозумів, що надворі ще білий день і світло на Романове обличчя падає з чистої половини неба. Ніякого сьйва голова його не випромінювала.

Роман узяв Фелєка за руку. Нахилився до нього.

— Ну, то як же? — спитав лагідно.

Фелєк похнюпивсь і втупив погляд у канаву, над якою вони сиділи. А втім, на дні її не було нічого цікавого. Він думав про те, щб з ним буде. Все пропало.

Романа не збептежило його мовчання. Несподівано він перейшов на «ви»:

— Ви не можете більш витримати?

Фелєк не зрозумів, кого стосується оте «ви», — особисто його чи багатьох. І знову промовчав.

— Вам тяжко, я розумію, — провадив далі Роман, — але ж Збишек вам не допоможе. Контрабанда — це єдине, що він уміє... І більш нічого.

Фелєк нарешті заговорив, не дивлячись на співрозмовника:

— А мені більш нічого й не треба. Я хочу тікати.

Роман пустив Фелєкову руку і допитливо глянув на нього. Той знову втупився в канаву.

— Уже тікати? — спроквола мовив Роман. — На це ще треба заслужити.

Він говорив якимось байдужим тоном, як про питання суто теоретичне. Фелек знов не зрозумів, але від самого цього тону мороз пройшов йому поза шкірою. А проте він почував, що тут є ще якась надія.

— Я мушу вшиватися,— сказав він, переходячи раптом на вуличний жаргон.

— Де ви працюєте? — уже діловим тоном спитав Роман.

— Муляром, на Марієнштаті.

— Муляром,— повторив той розчаровано.— А вигляд у вас інтелігентніший,— додав по довгій паузі.

Фелек відчув, що остання надія на порятунок розвіюється. Роман неначе відгороджувався якимось щитом, танув у вечірніх сутінках. Фелек підвів голову і глянув на нього, аби впевнитися, що він ще сидить поруч.

— Чому ти хочеш ушиватися? — суворо запитав Роман.

Фелек гарячково захопився за це питання.

— Треба вшиватись, а то заберуть. З дому я втік, але мене знайдуть. Заберуть...

— Що сталося? Чого ти накоїв? — допитувався Роман.

— Штрикнув ножом шуряка. Убив...— признався Фелек і враз відчув полегкість.

Уперше він сказав комусь про те, що так довго гнітило його. Він гадав, що цим признанням змусить Романа допомогти йому. Однак той начебто враз збайдужів. Фелекові навіть здалося, що він трохи відсунувся. У всякому разі, коли Роман обізвався, в голосі його чулося відчуження і нехтіть:

— Он воно що! А чим же я тобі можу допомогти, голубчику?

Фелек увесь наїжився. На нього ніби війнуло холодом од тієї хмари, що посувалася до середини неба.

— Мені треба тікати. Скажіть, може, ви знаєте, як звідси втекти?

Роман знизав плечима:

— Звідки мені знати? А куди ти хочеш?

Фелек знов подивився на Романа. Обличчя його, окрите тінню, згасло, нахмурилось, тільки біляві вусики ясніли над верхньою губою, мов промінці світла.

— Хіба ж я можу вибирати? — відказав Фелек.

— У Берлін?

— Можна і в Берлін. Хіба я знаю? Я тюрми боюся.

— Було б не шпиряти шуряка.— В Романовім голосі бриніла насмішка. Він хотів підвестись, але Фелек спинив його, поклавши руку йому на коліно.

— Не думайте, що мені аби з Польщі. Просто неохота сидіти за ґратами.

— Атож,— пирхнув Роман,— тобі і в теперішній Польщі добре.

— Добре чи ні,— зітхнув Фелек, раптом уявивши собі, яка сумна доля жде вигнанця,— а все-таки серед своїх.— І за хвилино додав: — Хай йому грець. Ну й наварив я каші.

Роман озвався ніби знехотя:

— Наварив, то сам і їж...

Блукання по місту, сон над канавою, горілка, випита вранці й оце недавно, геть зморили Фелікса. Пригадалася сварка з парубійком в електричці, і він подумав, що нещаснішої за нього людини нема на світі. Йому стало жаль себе.

— Від того, що я сам винен, мені не легше,— буркнув він.

— Не треба було лізти з ножем.

— Не треба, не треба... Тепер кожний буде повчати, а помогти нема кому.

Він одвернувся від Романа й глянув у бік станції. Освітлені вагони електрички мчали до Варшави. Він віддав би все на світі, щоб поїхати зараз, як усі люди, до міста і вернутися додому. Радо побачився б навіть з цією дурепою Юлькою. А з матір'ю й поготів.

— Помогти нема кому,— повторив Фелек.

Роман, здавалось, замислився. Якийсь час він мовчки копірився прутиком у траві. Знов глянувши на Романа, Фелек помітив, що зуби в нього зціплені, а на вилицях ходять жовна. В очах його палала ненависть.

«Викаже мене, пропав...» — промайнуло в голові у Фелека.

Він увесь напружився, щоб зірватись на ноги і дати дьору.

Але Роман заговорив, ніби через силу переборюючи злість і ненависть:

— Ну і тікай під три чорти, коли ти такий йолоп. Навіть не знаєш, як це робиться. Мабуть, через гори хотів? А в Чехословаччину, думаєш, легко? З шуряком, бач, різався, краще було когось із органів безпеки вколотшати. Ушивайся, сволото, тут такі не потрібні. Спочатку владі гузно лиже, а тільки щось трапиться — зараз навтіки. Ти, може, ще й передовик?

Фелек мовчки кивнув.

— Із трійки мулярів?

— Звідки ви знаєте?

— По пиці видно, шмаркачу.

— Як же мені втекти?

— Тікай, як хочеш.

Роман зненацька встав і, перше ніж Фелек устиг його спинити, перескочив канаву, над якою вони сиділи. Він стояв тепер навпроти Фелека, на другому її боці. Фелекові здалося, що Роман зараз вистрелить у нього. Він зіщулився і не знати навіщо скинув кепку.

— Тікай, сучий сину,— сказав Роман, ще трохи постояв і пішов геть.

Було майже зовсім темно. Фелек подумав, що йти йому зараз нікуди, хіба що вернутися додому, де на нього чекає міліція. Ніщо вже його не врятує, ради нема. Він затулив очі руками і так сидів, охоплений безмежним розпачем.

Аж ось почув кроки, вопи все наближалися. Роман зпову стояв перед ним по той бік канави.

— Ей, ти, телепню, їдь у Щецін,— почув Фелек,— сам до цього не додумався? Адже у Щеціні ти вже будеш за Одрою! Підеш на вулицю Кшиштофа Варшевіцького, запам'ятай: будинок номер два, третій поверх, праворуч,— і скажеш, що Крук звелів тебе переправити. А як не вийде, сам переберешся. Крути мозком. Там це неважко. Поки що. І не думай, що це заради тебе, поганцю, головорізе. Я люблю підвезти візка нашим дорогим властям. Нехай у них на одного лизуна поменшає. Тварюки.

Фелек відчув, як у серці його оживає надія, а разом з нею сміливість.

— Такий пристойний пан і так лається,— кинув він навздогін Романові,— оце номер.

— Цить,— долинуло до нього сичання з темряви,— і дякуй богові, що я з тобою не поговорив інакше.

Кроки даленіли. Роман ступав так важко, неначе був у чоботях.

Фелек посидів ще трохи, так само скулений. Він збирав сили для нового стрибка. Ну от, усе владналося. Тут, біля канави в Опачі, перехід через кордон, через усю Німеччину й Берлін, видавався йому зовсім легким ділом.

— Дрібниця,— сказав він сам собі.

І тривогу, розпач, що гнітили його цілий день, почали витісняти зовсім інші почуття. Йому вже подобалася ця пригода. Перед ним відкривався таємничий, складний, але такий привабливий світ.

IV

Поїзд до Щеціна відходив о двадцять третій двадцять, Фелек мало не спізвився на нього, забарившись в Опачі. Він із жахом побачив, що грошей, які мав

при собі, разом із сотнею, взятою в матері, ледве вистачає на квиток. Фелек був голодний, купив у вокзальному буфеті булку з шинкою, і на завтра грошей майже не лишилось. Та про це він не думав. Аби лиш далі від Варшави.

У вагоні знайшов собі зручне місце в кутку закритого купе. Коли поїзд рушив, заплющив очі і спробував заснути, але сон його не брав. Як тільки він спокійно всівся, знаючи, що сидітиме так багато годин, всі події цієї неділі з різкою виразністю постали йому перед очима. А потім знов і знов мигтіли, мов у калейдоскопі, від самого початку аж до кінця, до розмови над канавою з отим огидним Романом.

Сьогодні він устав пізенько і так довго голився та чепурився, що мати почала бурчати на нього. Одягався старанно, хоч вибирати їй не було з чого: сорочку надяг ту, яку мати випрала, празниковий костюм мав один, темно-синій у смужку, а з двох краваток зав'язав яснішу, бо з самого ранку сяяло сонце й голубіло небо — день був погожий, справді серпневий.

Прибіг сусідчин синок Ігнась і переказав, що Фелека кличуть «під голубник». Мати на те похитала головою, та й сам Фелек тільки знизав плечима. Він зовсім не збирався «під голубник». Що йому там робити? Одноока Кундзя приходила туди зі своїм переносним баром,— у кошику в неї було все потрібне, а робітники, сидячи на траві, читали газети, грали в карти. Тут збиралися переважно ті, хто не міг усидіти вдома,— чи тому, що мав купу дітей, чи через жінку або тещу. Фелекові ж не кортіло вимкнутися з дому; у квартирі було затишно й тихо, мати і поприбирала, і попрадала, і їсти наварила. Навіщо ж тікати, коли вдома добре?

Фелек на мить розплющив очі: вже Лович, це швидкий поїзд, тому й квиток такий дорогий. Повторив у думці: «Навіщо ж тікати, коли вдома добре?» А проте він тікає і, мабуть, падовго. Як могло до цього дійти?

Матері Фелек сказав, що домовився провести день з Ясем Мазуром. Вони зустрінуться на Марієнштаті і разом підуть у зоопарк. Близько одинадцятої години Фелек ще голився старою батьковою бритвою перед невеличким дзеркалом у зеленій рамці, що стояло на комоді. Потім витер бритву рушником, склав і сховав у маленьку шухлядку піддзеркальника. При цьому він стиха насвистував, як завжди, коли був у доброму гуморі. І нараз машинально вийняв із шухлядки, де лежала бритва, фінку у шкіряних піхвах і поклав у кишеню. Цього ножа Фелек не брав до рук уже кілька років. Він носив його з собою ще за окупації. Якийсь час то була його єдина зброя. Але ж зараз ніж йому ні до чого. Нащо його брати на зустріч з Ясем та Юзкою? Чи на екскурсію до зоопарку? Він і сам не знав, навіщо вийняв фінку зі схованки. З дому Фелек вийшов, перескакуючи через два східці і голосно висвистуючи. Але біля виходу стояв малий Ігнась, мов песик, що чигає над кролячою норою. Йому було доручено припровадити Фелека «під голубник».

Друзів Фелек мав небагато, але сусіди його любили, часом він згадував з хлопцями давні часи, коли вони ганяли голубів і крали вугілля з вагонів, прослизавши під носом у вартових. Фелек подумав, що, може, «під голубником» на нього чекає хтось із тих давніх товаришів. Махнув рукою і подався за Ігнасем. Ясьо почекає-почекає та й піде собі, зрештою, Юзка його втішить. А може, Фелек ще їх наздожене. Тільки на хвилинку заскочить «під голубник».

Майдан «під голубником» являв собою велике пустирище, відведене під забудову. Певне, колись тут був якийсь замський сад. Від нього лишилися посеред пустирища два високі, страшенно закіптюжені горіхи. Поміж деревами, на невеличкій відстані від них, стояв ветхий голубник. Він уже давно був би завалився під натиском західних вітрів, що вільно гуляли тут восени,

коли б не дбайливі руки завсідників цього клубу, які вряди-годи підпирали його стовпцями або підставляли під саму хатку довгі жердини. Бо чого був би вартий цей майдан без голубника? У ньому гніздилися нічії голуби, часом він стояв порожній, а найчастіше горобці, здавалося, такі ж закіптюжені, як і горіхи, обирали його місцем бійок, трапез та любовців.

Під цими двома деревами та старим голубником збиралися, само собою зрозуміло, околишні мешканці. Інколи приходили сюди і жителі дальніх вулиць, приваблені славою цього місця, пересувним баром «сліпої Кундзі» (насправді вона звалася Станіслава Кавалець), можливістю згуляти в карти або просто побалакати про високу політику. Якось вже так виходило, що про політику розводились найбільше, причому погляди були різні. Жінки тут звичайно не бували, окрім сліпої Кундзі, тільки коли-не-коли котра загляне. Дітлахи боялися цього місця як вогню, бо дорослі, поважні дядьки проганяли їх, сердито насваряючись кулаками, і лихо було малому шибеникові, який попадався їм до рук. І в будень «під голубником» можна було стріти людей, що проводили тут свою відпустку — чи мали відгул, а про неділі годі й казати. Чоловіки збиралися великими гуртами й просиджували цілі дні в пилюці, на осонні, під цигикання гармоній, і їх не вдалося б вшманити звідти, навіть якби їх спокушали найчарівнішими краєвидами та прогулянками на свіжому повітрі. Такі дивацтва частенько можна спостерігати по містах — натура людська химерна.

Ігнась пройшов з Фелеком кількасот кроків до майдану «під голубником», а потім обачно звернув у бік форту й вольського кладовища, цього улюбленого парку всіх дітлахів Волі. А Фелек уже сам ступив на терен цього своєрідного бару просто неба. Було ще досить рано, і людей зійшлося небагато. З-під одного горіха його покликали:

— Фелеку, Фелеку!

Він з подивом побачив там свого шуряка Вальдемара, розхристаного і вже трохи підпилого. Його оточував гурт товаришів по чарці, якихось досить жалогідних суб'єктів, котрі, очевидно, поспішали скористатися з того, що Вальдемар частує.

— Ну, йди ж сюди, мамуло, хильни чарочку.

Коли Фелек підійшов ближче, Франек додав:

— Підкріпися заради неділі, передовик, бо як сьогодні не вип'єш, то завтра не здужатимеш квацяти зі старим Зелінським у тій вашій задрипаній трійці.

Це Фелекові вже не сподобалося. Біля Франека сидів якийсь «пристойний» чолов'яга в закордонній шовковій сорочці і синій краватці, на якій був намальований рожевий корабель. Цього типа Фелек не знав.

Він хотів був піти й обвів очима інші гуртки людей, шукаючи знайомих, але нікого не побачив, а Франек наполягав:

— Ну, сідай, сідай, шуряче, побалакаємо про діло!

— Це ти посилав Ігнася? — спитав Фелек, сідаючи.

— А то хто ж? Дільце є до тебе.

— З горілочкою й закускою, — додав чолов'яга в краватці з кораблем.

— Атож, з горілочкою й закускою, — ствердив Вальдемар, — але ми з шуряком порозуміємось і без горілки. Ми ж із ним друзяки. Правда ж, Фелеку?

Фелек глянув на нього, зчудований. Він не розумів, чого хоче шуряк і взагалі що все це значить. Непевно всміхаючись, позирав то на Франека, то на незнайомця.

— Налийте йому, та повніше, — сказав один із гурту, що сидів позаду Фелека, — нехай нас доганяє.

Фелекові подали склянку, на три чверті наповнену смердючою горілкою.

— З самого ранку? — пробував він боронитись.

— Пий, пий! — загукали з усіх боків.

Він випив.

— За здоров'я нашого передовика! — проголосив Франек і, звертаючись до незнайомця, додав: — А яку йому квартирку дали, якби ви бачили. Недарма в середовищах ходять! Кімната, кухня, ванна, центральне опалення, газ. Матері тепер не доводиться годинами вистоявати біля печі. Такій квартирі ціни не складеш!»

— Не складеш, не складеш,— злісно передражнив незнайомиць, роззявляючи рота, мов ворона,— гріш їй ціна. Самі знаєте, як тепер будують.

— Це недалечко звідси, на Лешні. Може, й справді бозна-як збудовано. Старі будинки куди добротніші. От їм таки нема ціни, бо їх лишилось зовсім мало.

— Правда, правда,— притакували інші.

Поруч Фелека сидів літній чоловік з бабським лицем, що не відводив пожадливого погляду від блакитної склянки. Біля нього на газеті лежали булка й ковбаса. Поряд на папері — кілька помідорів та свіжих огірків.

Фелек моривався йти.

— Чого тобі треба? — спитав шуряка.

— Зараз, зараз, хвилинку,— спинив його Франек,— не поспішай. Вищий ще.

— Не хочеться, я мушу йти! — відмагався Фелек.

— Зараз підеш, тільки вищий! Якщо ти мені брат.

— Який я тобі брат,— відрубав Фелек і відчув, як у серці закипає глуха ненависть.

— Те-е! Не кажи такого, братику,— Франек приклав пальця до губів з такою міною, що Фелек подумав: «Уже готовий».

Але то була тільки гра. Франек ні на мить не забував, навіщо заманив шуряка «під голубник», і прикидався п'яним лише для того, щоб Фелек подумав: «Що у тверезого на умі, те в п'яного на язиці» — і розм'як од цих проявів братньої любові. Тим часом Фелек пив уже без примусу, а Франек, підливаючи, пильнував, щоб шуряк не перебрав міри, бо йому потрібна була Фелекова згода в одній важливій справі.

«Дурень я, ну й дурень,— у півсні лайв себе Фелек, їдучи в вагоні, коли перед очима йому вже втретє чи вчетверте проходили події вчорашнього ранку, мов набридлий, крикливий фільм.— Нащо я туди пішов, нащо підсів до Франека? Я ж знав, що пиятика в такій компанії до добра не доведе».

Невдовзі з'ясувалося, що то була за справа. Франек хотів, щоб Фелек з матір'ю відступили йому свою квартиру!

— Навіщо тобі моя квартира? Ти ж маєш дві кімнати з кухнею, ще й фіктивних квартирантів приписав. Ну й комбінатор! Що, тісно стало в своїй квартирі?

— Не тісно, а надто просторо. А приятелеві якраз потрібні дві кімнати, то я б віддав свої. Мені в тебе прописатися легко: найближча рідня...

— Ну, а як же я? — спитав Фелек.

— Оцей пан, мій приятель,— белькотів Франек, і важко було розібрати, чи він справді такий п'яний, чи тільки прикидається,— оцей пан має одну кімнатку, в акурат для тебе з матір'ю. Нащо тобі більша? А твоя квартира якраз для мене. Моя трішечки завелика, можуть причепитись... Обміняйся, Фелеку.

Фелек відчув, що в нього починають пашіти щоки. Ще й зараз, у вагоні, на саму згадку про шурякове нахабство серце в нього заколотилося.

— Цей бовдур, спекулянт, колорадський жук,— бурмотів він у півсні,— посмів мені таке пропонувати!

Поїзд зупинився в Кутно.

Фелек розбуркався і вийшов у коридор освіжитись; ніч була холодна. В коридорі стояли вродлива молода дівчина і високий хлопець. Вони сподобались Фелекові. Дівчина відчинила вікно й визирнула на перон. З розмови Фелек зрозумів, що їдуть вони до Коніна. «Люди їдуть собі кудись,— подумав з гіркотою,— у всіх є своя домівка, своя оселя».

Фелек вернувся в купе і знов прихилив голову до

твердої дошки, сховавшись за почепленим пальтом. Тільки-но він заплющив очі, перед ним знов постала ота компанія під запорошеним горіхом. Він бачив усі обличчя, краватку того типа, що зазіхав на Франекову квартиру, бачив навіть зелені горіхи над їхніми головами. Чолов'яга з бабським лицем умовляв:

— Згоджуйтеся, пане Фелек. Вам дадуть за цю квартиру купу грошей.

— Хапайте щастя в обидві жмені,— докинув другий.

Цей товстун у витертому костюмі найбільше розсердив Фелека.

— Аякже, так зразу й віддам йому свою квартиру. Квартиру робітника — такому паразиту...

Слово «паразит» особливо розлютило Франека.

— Що-о? — протяг він і підсів ближче до шуряка. — Що ти сказав, братику? — А що Фелек уперто мовчав, тамуючи лоть, яка скипала в ньому, Франек перепитав: — Що ти сказав? Ану, повтори!

Фелек відсунувся від шуряка, який напирив на нього.

— Те, що чув,— відповів.

— Не смій узивати мене паразитом, ти, передовик паршивий,— Франек присунувся ще ближче, зненацька схопив Фелека за руки й притис їх до землі.—Ну, кажи, чортяко, віддаєш квартиру чи ні?

Обурившись, Фелек силкувався вирватись:

— Не ти давав мені квартиру, паразит, не тобі її й віддам.

— Що ти сказав? Повтори, повтори!

Чолов'яга у краватці занепокоївся.

— Панове, панове,— він спробував їх розборонити, але не подужав розігнути бодай один Франеків палець.

Товстун з бабським лицем заскімлив, як пес:

— Франеку, облич. Не займай його, він же молодший.

Франек опам'ятався, пустив Фелекові руки і відхилився вбік. Одначе не переставав ляяти шуряка:

— Ах ти, паскуда, шмаркач, щеня шолудиве, мамій, мрзенна твоя пика, сподобалось тобі в передовиках ходити? Попрацював би, як я до війни...

Товстун махнув рукою:

— Попрацював! Добре було б, якби працював. А то ми всі безробітні,— зайшовся тонким жіночим сміхом.

Інші теж засміялися. Фелек уже негямився з люті. Він аж задихався:

— Молокосос, за мамусину пелену держитесь, квартира, бач, йому потрібна, кімната й ліжко, хоч він тільки спати на ньому і вміє...

— Цить! — крикнув Фелек.

— Народна Республіка! — глузував Вальдемар.— Народній Республіці потрібні такі сини... такі сучі сини...

Фелек зірвався з місця. Хотів ударити Франека, але відчайдушним зусиллям стримався. Сунув руку в кишеню й намацав ніж. Але, напруживши всю свою волю, розтулив пальці, що стискали шкіряні піхви, і мовчки пішов геть. Тільки вставши з землі, Фелек одчув, який він п'яний: у голові шуміло, він не тямив, куди йде. Перед очима мигтіли чорні метелики. Проте він одійшов далеченько від компанії.

Та ось до нього долинули вигуки: «Вернися, Фелеку, вернися, пошкодуеш!» Він оглянувся: всі гукали йому навздогінці, певне, кожен з них заробив би на цій комбінації з квартирою. Франек силкувався звестися на ноги. Тип у краватці помагав йому скільки було сили. Нарешті Франек устав, покликав: «Фелеку!» — і, ступаючи цілком твердо, наздогнав шуряка. І знов Фелекові здалося, що він не такий вже й наліганий.

— Стій, Фелеку! — волав Вальдемар, а як підійшов ближче, сказав: — Не будь дитиною, відступи квартиру. Це — велике цабе, у нього грошей, хоч лопатою горни.

І ось тепер, коли Франек говорив з ним спокійно і начебто розсудливо, Фелек не витримав. Хміль, злість,

огида, давно тамована ненависть нараз ударили йому в голову. Він швидко вихопив ножа з піхов і вгородив його шурякові в груди, проти серця. Відчув, як ніж подолав якусь перепону і ввійшов кудись углиб. Франек захитався і grimнувся навznak, як падають смертельно поранені. За хвилину він перевернувся на бік.

Фелек з ножом у руці якусь мить стояв, схилившись над шуряком. Отоді йому і впали в око сині Франекові губи, що потім раз у раз зринали в пам'яті. Ось і зараз він бачить ці губи, вони наближаються, от-от упруться в нього, мов клішні рака.

Фелек скрикнув: «Мамо!» — і збудився. Навпроти себе побачив стурбоване обличчя дівчини, що їхала до Коніна. Її супутник стояв у коридорі.

— Що з вами? — прошепотіла дівчина. — Вам недобре?

— Нічого, нічого, — Фелек махав рукою, відганяючи спомини і привиддя, немов здирав наліпшу на обличчя павутину, — спасибі, нічого.

Дівчина всміхнулася:

— Ви кликали маму, як маленький хлопчик.

Але Фелек не відповів усмішкою на її усмішку, і вона враз споважніла, удаючи, ніби не бачить його насуплених брів, обернулася до свого супутника й почала робити йому якісь знаки.

Той зазирнув у купе.

— Ходім, Басю, — сказав він, — зараз буде Конін.

Коли поїзд зупинився, ніч уже кінчалась. Маленька станція, оповита блакитним серпанком, потопала в квітах. Вже було видно, що вони червоні. Юнак з дівчиною зійшли на перон. Фелек вийшов слідом за ними в коридор, опустил вікно і дивився, як вони переходять через другу колію; з поїзда повисідало багато людей, але він легко розрізняв у натовпі своїх супутників. Вони увійшли в низькі півкруглі двері станційного будинку, над якими світив тьмянний ліхтар і виднів чорний напис: «Конін».

Фелекові схотілось податися за ними, вступити до їхньої простої, затишної оселі. Разом сісти до столу снідати. Голова йому розвалювалась, неначе хтось довбав її долотом. Поїзд рушив. Фелек повернувся до свого купе, накрив голову пальтом і заснув так міцно, що проспав навіть Познань. Прокинувся, коли до Щеціна лишалося кілька зупинок.

І от серед білого дня Фелек опинився на вулиці незнайомого міста з порожніми руками. І, що найгірше,— з порожньою кишенею. Біля самого вокзалу побачив якийсь канал, вулиця підіймалася вгору. Перед самим Щеціном переїхали міст через Одру, отже, він був уже на тому боці річки.

Фелек з жахом упевнився, що забув адресу, яку йому дав Роман. Назва вулиці була якась надто складна. Варшавська, чи що? Перед цим словом було ще якесь. Будинок номер два, це він пам'ятав, але більш нічого. Запитав, де Варшавська вулиця, йому відразу пояснили, але туди треба було їхати трамваєм. Третій поверх праворуч — це теж пам'ятав; але Варшавська вулиця видалася йому не такою, як він собі уявляв. Проте Фелек відшукав будинок номер два і піднявся на третій поверх. На дверях праворуч видніла записка: «Прийду о другій». А зараз був полудень, щойно вибило дванадцятую, і з відчинених вікон линули звуки трансльованого по радіо краківського гейналу¹. Фелек спустився по сходах і став тинятись по місту.

«Місто як місто»,— думав він.

Фелек блукав старими й новими вулицями, серед руїн воєнного часу і новобудов, нарешті зупинився біля якогось величезного червоного будинку і, повернувшись до нього спиною, раптом побачив воду. Перед ним простяглася Щецінська затока, широка, спокійна,

---

¹ Мелодія, щогодини виконувана на сурмі з вежі Маріацького костьолу в Кракові.

блакитна, тільки вздовж берега, біля порту і молу облямована білою смужкою піни.

Фелек трохи розгубився. За своє коротке життя йому ще не доводилось бачити такого простору. І тепер увесь його захват вилився в короткому вигуку:

— Ух, чорт!

Далечінь, яка відкрилася перед ним, і яскраво-блакитна вода так захопили його, що він подумав: «За це варт було битися...»

І пожалкував, що в сорок п'ятому році був ще хлопчиком і не міг брати участі в походах ні на Берлін, ні на Гданськ чи Колобжег. Тепер він з більшим правом сказав би собі: «Там моє море».

— Моє? — повторив непевно й задивився, роззявивши рота, на блакитний простір, що зливався з морем.— Але ж я збираюсь його покинути... Тоді всі моря будуть мої,— спробував утішити себе, але одразу відчув, що «всі» — це дуже мало, а оце «тільки одне» — дуже багато.

— Чого очі витріщив? — штовхнув Фелека якийсь моряк, проходячи повз нього.— Моря не бачив, чи що?

Фелек засміявся.

— Звісно, не бачив,— відповів він.— За дурня мене маєш? Це ж не море, а річка така широчезна.

Але моряк уже пішов, він поспішав до червоного будинку.

Годинник вибив пів на другу. Фелек подався в бік Варшавської вулиці. Він знов не міг її знайти, і коли нарешті опинився перед дверима на третьому поверсі, була вже друга з гаком. Записка з дверей зникла. Фелек подзвонив.

Двері відчинив низенький лисий чоловік в окулярах, і в цю мить до свідомості Фелека дійшло, що вулиця, на яку його справив Роман, звалась не Варшавська, а зовсім інакше, назва її складалася з двох слів — імення й прізвища, отже, він переплутав адресу. Але

спинитись Фелек уже не міг і машинально, за інерцією, вимовив приготовлену фразу:

— Я прийшов од пана Крука.

Старий відступив на крок і глянув на Фелека великими блакитними очима; в цьому погляді було здивування й обурення.

— В чім річ? — спитав він. — Чого ви прийшли?

Податись було нікуди. Фелек мусив якось виплутуватися.

— Я від Крука, — зовсім тихо повторив він.

— Не знаю ніякого Крука, — відказав лисий. — І взагалі, чого ви сюди прийшли? Я чекаю студента на екзамен, а ви мені морочите голову якимось Круком.

— Вибачте, будь ласка, — пробелькотів Фелек, — я, видно, помилився.

— То помиляйтеся деінде і не заважайте мені працювати, — відрізав господар.

Фелека взяла злість. Замість поступитися, він сягнув уперед, до цього чоловічка, що, як маленький півник, стояв посеред просторого передпокою, і закричав:

— Так, я вам заважаю. А ви подумали про те, як мені в Щеціні? Я тільки сьогодні приїхав з Варшави, міста зовсім не знаю... — Тут він замовк, подумавши, що забагато сказав. Як спалахнув, так і згас і, збираючись іти, додав стиха: — Вибачте, що потурбував.

— То ви з Варшави? — поспитав лисий, ідучи за ним.

— З Варшави, — відповів Фелек.

— Ну, і як там Вісла? Дуже обміліла за літо?

Фелек згадав, що вчора мав піти з Ясем до зоопарку; тоді побачив би Віслу; але з того нічого не вийшло.

— Не знаю, давно там не був.

— Так, так, ви, варшав'яни, на цю річку й не дивитесь. Не знаєте навіть, яка вона.

— Я живу далеко, на Муранові, — виправдувався Фелек.

— А працюєте де? — напосідав господар.

— На Марієнштаті,— відповів Фелек.

— То ви з Марієнштату Вісли не бачите? Таж мілини видно здалеку, вони як лисини. Так?

— Видно. Звичайно, видно.

— Отож-бо і є! Велика ріка,— Фелека дивувало, що господар так затує розмову,— велика ріка. Мілини по ній, як чиряки, а регулювання не провадилося. Іди сюди, любий, подивися! Он як воно має бути! — І, взявши Фелека за руку, він потяг його в глиб квартири.

У просторій кімнаті стояв величезний стіл, завалений рулонами паперу, а на стінах висіли карти, плани, креслення. Лисий чоловічок підвів Фелека до великого аркуша картону, на якому синьою фарбою було намальоване велике витягнуте кільце, і сказав:

— Ось дивися. Хіба ж не можна було цього давно зробити? Кажуть, коштів не було. А на все інше були! Це ж схоже на історію з людиною, яка вбирається в оксамит, а коли в неї, даруйте на слові, запертя, то шкодує грошей на проносне. Бачите — оце Вісла, вона тече посеред країни. А ми її з'єднаємо з Одрою — тут і отут,— він показав дві точки на кресленні.— У нас є бюро регулювання Одри. І коли ми все це здійснимо, буде повний порядок.

Фелек не дуже-то уважно розглядав карту, хоча тепер, коли господар пояснив, уже знав, що на ній зображені Вісла й Одра, з'єднані каналами. На кресленнях він розумівся, тож розібрався і в цьому. Хлопець більше дивився на інженера. Той підскакував, наче півень, і, розповідаючи про регулювання Вісли, робився весь червоний. Він нагадував Фелекові одного інженера-будівельника з Варшави, який приходив до них на збори, пояснював, що вони будують, і так страшенно зрадив, коли їхня трійка випередила інші, уклавши найбільше цегли. Щоправда, той був молодий, чорнявий і високий, а цей старий, лисий і низенький, але чимось вони скидались один на одного.

— Ну що, голубе, ясно? — спитав господар Фелека. — Розумієш, як це виглядатиме? Електростанції, штучні озера — чого там тільки не буде! І все це для твоїх дітей і внуків. Та хто знає, може, і для тебе самого. Ти на байдарці плаваєш?

Фелек гмукнув заперчливо.

— Жаль, жаль! Тепер доводиться через оті мілини по піску човни перетягати, а згодом можна буде одним махом — із озера в канал, із каналу в річку, а на річці теж штучне озеро... Понад берегом — пристані. Ось поглянь, тут один хлопчина, як оце ти, намалював таку пристань...

Старий схопив зі столу один рулон і розгорнув його. Фелек побачив маленьку світлу будівлю, що відбивалася в розмашисто розлитій голубій акварелі.

— Ось бачиш, любий, — ні Фелек, ані сам господар не помітили, коли старий ентузіаст перейшов на «ти», — бачиш, над чим ми працюємо? Скільки тут роботи! О-хо-хо, коли ще вона скінчиться... але ми вже почали, почали... А ти ж знаєш, як у нас усе робиться. Раз, два — і вже готово. — Раптом господар перепинив себе: — А ти що? Тікати намірився?

Фелек спустив очі.

— Але чому? А втім, тікай собі, коли хочеш. Через Пруське Передмістя! Чого ж? Тікай. Але ти побачиш, побачиш...

Од цього «побачиш», вимовленого крижаним, зловісним тоном, Фелека пройняв холодний піт. Як він догадався? Але інженер на нього не дивився. Хоч різко змінився і його тон, і сама тема розмови, він не переставав пестливо гладити прикріплений до білої стіни план водяного кільця.

— Ти побачиш страшний світ. Там уже не буде до кого звернутись... Усе холодне, мов колючий дріт... Брр! — він говорив уже не до Фелека, а сам до себе.

В передпокої почувися кроки. Ввійшов той студент,

що мав складати екзамен. Про це свідчив його розгублений вигляд і почервонілі вуха. Він несміливо вклонився.

— А, це ви? — мовив викладач, повертаючись до нього.

А потім подав Фелекові руку.

— Що ж, тут я вам нічим допомогти не можу,— сказав він,— але якщо ви залишитесь у Щеціні,— ласкаво прошу. В мене для всіх знайдеться робота. А ви варшавський робітник...

— З Волі...— додав з гордістю Фелек і раптом широко всміхнувся, блиснувши зубами.

— Для вас у мене завжди буде місце. Хлопець ви порядний — я по очах бачу. Ви вмієте всміхатись,— і він потис Фелекові руку.— Ну, до побачення. А на Віслу дивіться частіш і спостерігайте, які на ній будуть зміни.

Фелек вискочив од інженера як опечений.

— На Віслу дивись,— повторив сам собі.— А я ж її більш не побачу!

Він хотів був повернутися на вокзал і купити квиток назад до Варшави, але згадав, що в нього не вистачить грошей. Тоді сів на лаву біля одного з невеличких круглих майдапчиків, котрих ніяк не міг запам'ятати — стільки їх було. І на кожному трохи зелені.

Міліціонер повів заарештованого — на вигляд хулігана, які трапляються в поїздах. Фелек згадав учоращнього парубійка, що кричав йому: «Яке ти маєш право?» Він схопився з лави і спитав першого-ліпшого перехожого, як дістатися до Пруського Передмістя. Той назвав номер трамвая. Фелек увійшов до якоїсь забігайлівки і на останні гроші взяв порцію ковбаси з капустою та чарку горілки.

Він ішов цілу ніч і на ранок був уже далеченько від Щеціна. З незвички все тіло боліло від ходьби, після неспокійної ночі в вагоні хилило на сон, а тут ще

й другу ніч довелося провести на ногах. Тепер Фелек уже ні за чим не жалкував і не оглядався назад, вороття не було. Аби тільки не попастися десь по дорозі! Він обминав села й тихцем прокрадався через заснулі містечка. Гавкання собак у селянських дворах сповнювало його серце нудьгою і смутком. Він намагався не думати про матір, про Муранів, про щепінського інженера. Дуже тяжко йому було, а коли робилося вже зовсім тоскно, він надавав ходи, щоб утома притлимила сумні думки.

Над ранок Фелек минув сонне село. Відмахав кілометрів із сорок. Ноги йому аж гули. Вже розвиднялося. Він зійшов зі шляху на невеличкий положистий лужок.

«Такий самий, як у нас»,— подумав.

Край лужка росло кілька вільх та стіною стояв високий пірчастий очерет. Води тут не було, певно, висохла.

Фелек забрався в очерет, розглядився довкола, вибрав собі в гущавині затишну місцину і, скинувши пальто, загорнувся в нього. Під голови поклав кепку, і, коли так уместивсь, йому здалося, що тут дуже зручно. Фелек багато б дав, щоб день не наставав зовсім. Про домівку він не думав, йому привиділася тільки канава й білі Романові вусики.

— Проклятий Крук,— пробурмотів.

А потім заснув мертвим сном, поринув у морок ночі, хоч уже сходило, віщуючи погожий день, червоне сонце.

V

Коли Фелек прокинувся у своїй схованці в очереті, вже смеркало. Спадав вечір, які бувають на зламі літа й осені,— голубий і туманний. Сонце стояло низько над лісом, жовте й кругле, мов надута гумова куля, і на нього можна було дивитись голим оком, а повітря зро-

билося жовтаве, неначе його змішали з білим вином. Всі ці тонкі переливи світла Фелек оцінив досить своєрідно:

— Кат його забирай, вночі буде дощ!

Йому дошкуляв голод і холод. Усі кістки, а надто стегна й коліна, боліли від спання на голій сирій землі, і все ж йому було хороше в очереті. Тут можна було ні про що не думати, нічого не боятись. Він потягся так, що аж суглоби хруснули, і гучно позіхнув. Раптом у лузі почулася важка ступа. Безжурний настрої умент розвіявся. Фелек причаївся і глянув крізь зарості.

За очеретом простягся лужок, яким він прийшов сюди вранці. Далі стелилося поле; будівель, скільки сягало око, не було видно, та, певно, вони ховалися десь за горбом, бо здалеку долинав завзятий гавкіт собаки.

Лужком, обережно ступаючи, ішла чорно-біла корова. Опустивши голову, вона повільно брела вперед, жадібно хапаючи губами зелену осоку. Жерла так хтиво, наче цілий день не їла, хоч боки в неї аж здулися.

— Корови не можуть допильнувати, розтелепи! — буркнув Фелек і, вже сміливіше підвівши голову, зиркнув на вим'я.

— Подоїти? Можна, але в що? Просто в рот? Брр...— він терпіти не міг молока з-під корови.

Та в цю мить розлігся швидкий тупіт людських ніг, і молода жінка з лозиною в руці з'явилась неподалік, неначе вродившись із блакитного вечорового світла.

— Du,— гукнула вона,— du blinde Kuh! Na, wo schleppst du dich...¹

Корова занепокоїлась, як і Фелек. Ще швидше почала скубти вершечки трави, поспішаючи напхатися пашею, поки жінка не погнала її до обори.

Зрештою, Фелек уже не стежив за наполоханою коро-

---

¹ Ти, сліпе стерво! Гей, де тебе носить... (Нім.)

вою, а, припавши головою до землі, думав тільки про одне: «Аби лиш ця баба мене не вгледіла!»

І серце йому знов заколотилося зі страху.

Аж тут, коли жінка наздогнала корову й оперіщила її лозиною, а скотина кинулася вбік, до Фелека долинули слова, вимовлені з чистісіньким варшавським акцентом:

— Куди тебе понесло, хоробо! Агей!

На мить Фелек заціпенів. Поки він розмірковував, жінка, вимахуючи лозиною й сердито покрикуючи, завернула корову й погнала до поля. Фелек вискочив з очерету на твердий ґрунт, ноги в нього підломлювались од знесилення. Стиха окликнув жінку:

— Ей, почекайте!

Але вона погейкувала на корову і не почула. Фелек підбіг кілька кроків і гукнув голосніше:

— Заждіть, тітко!

Тепер молодиця почула. Рвучко обернулася, забувши про корову, і, ніби захищаючись, підняла свою тонку лозину. Фелек побіг швидше і спинився вже так близько, що бачив її широко розплющені очі.

— Ой порятуй мене, сам бог послав тебе з цією коровою...— швидко й безладно заговорив він.

Жінка поволі опустила руку з лозиною й мовила стиха:

— О! Звідки ти тут узявся?

— Ох, потім розкажу, я голодний — страх. Принесіть мені чого-небудь, бо я боюся йти в село.

— Ти втік? — спитала вона.

— Та ніби...

— Звідки?

— Ет, довго розказувати. Я хочу в Берлін, але не знаю, як туди дістатись. Поможи мені. Ти в бауера робиш?

Мологиця знизала плечима.

— Я сама хазяйка,— сказала не без гордості,— ми

живемо он там, за горою.— І показала рукою на зовсім рівне поле за лісом, звідки долинав гавкіт собаки.

— Як же це ти глядиш корову, що вона серед ночі на болото залізла? — сказав Фелек.

— Це кара божа, а не скотина,— молодиця знов замахнулася прутом на вперту худобину,— виривається й тікає, ніби за цілий день не нажерлася. Доїти пора, а її нема.

— Одна вона у вас?

— Де там. Шестеро, цілісінький божий день порасш-ся коло хазяйства!

— А свині є?

— Чого це ти такий цікавий? — насторожилася молодиця.

— Ковбаси хочеться.

— Ти ба... чого захотілось...— співчутливо мовила вона.— Почекай тут, я зажену корову і щось для тебе придумаю. Але навіщо ж ти ховашся, тут гестапо немає. Вже давно, хвалити бога... Ходім зі мною в село.

— Я краще почекаю.

— Як хочеш...

Фелек уже не став ховатися в очереті. Сів під вільхою край луку, між моріжком і щойно зраною ріллею, і дивився, як визорює небо. Швидко темніло, і зорі тонули в тумані, мов у вогкій ваті.

«Завтра безпремінно дощ буде»,— подумав Фелек.

Окрім цієї, в голові не було жодної думки, у вухах дзвеніло, він вже нічого не пам'ятав і не згадував. Навіть про матір. Хоч Фелек цілий день проспав в очереті, його змагав сон. Він раз у раз позіхав і нарешті заснув. Прокинувся від того, що хтось торкнув його за плече.

— Що, спиш? — почувся жіночий голос.

У руці в Фелека опинився теплий кухоль.

— Молоко? — спитав нерішуче.

— Кава,— відповіла жінка.

Вона сіла поруч і теж прихилилася до вільхи. Фелек сьорбнув з кухля. Кава була ще зовсім тепла.

— То ви живете недалеко? — спитав він.

— Кілька кроків звідси.

Молодиця тицьнула йому в руку шматок хліба.

— Помастити не було чим,— зітхнула.

— Бідусте? — спитав Фелек.

— Яка ж біда, серденько,— відказала квапливо,— коли шестеро корів!

— І масла немає?

— Ключ від комори в чоловіка.

— Ага,— промурмотів Фелек. Кава йому дуже смакувала, а хліб був такий запашний. Та входити в родинні справи незнайомки він не мав часу.— А ти звідки? — спитав.

— Відомо, звідки — з Варшави. Мене сюди привезли в сорок третьому.

— То це вже мало не десять років.

— Еге, моему Гутті вже вісім.

— В тебе є син?

— Так, син. Німець,— з якоюсь гіркотою сказала жінка.

— А хіба не все одно? Син є син.

— Звісно. Тутешні німці тепер стали інакші.

— Вони теж люди.

— Авжеж.

Фелек несміливо, скорше для годиться, обняв за стан жінку, що сиділа поруч. Вона не опиралася. Навпаки, за хвилину притулилася щокую до його плеча.

— Як тебе звати? — спитав Фелек.

— Ядвіга,— відповіла вона ніби в задумі.

— Моя мати теж Ядвіга,— сказав Фелек. Він і сам не знав, навіщо збрехав,— його мати звалася Станіслава.

— А де твоя мати?

— У Варшаві. Де ж їй бути!

— Чого ти втік?
— Ач яка цікава. Треба було.
— А що ж тепер?
— Та хочу в Берлін.
— У Західний?
— Атож.
— Думаєш, там краще?
— Сам знаю, що думаю. Треба, і все.
— Треба? Ти політичний?
— Е, ні. Бійка була...
— І це через бійку?
— Ох, яка цікава. Гляди, Ядвіго, багато знатимеш — скоро постарієш.

— Ти молоденький, шкода тебе.
— Мені двадцять два.
— Отож-бо.

Хоч уже спочило, він спробував зазирнути їй в очі. Йому видалося, що вони глибокі, темно-блакитні. І ніч була блакитна.

— Що ти вигадуєш?.. Це син твого чоловіка. Де ж би в тебе взявся восьмирічний син? Ти ще молода.

Він пригорнув її міцніше.

— Ох, молода! Що то за молодість, гарую в бауера — отака в мене молодість.

— Так це ж у своєму хазяйстві.

— Воно ніби й моє, а все-таки чуже. У Варшаві...

— Що у Варшаві? — стривожився Фелек.

— Так, нічого!.. Скажи, як тепер у Варшаві?

— Ну що ж. Будують.

— Що будують? — спитала Ядвіга сонно.

Фелек відчув, що вона пригорнулася до нього ще міцніше. Вони зсунулись на землю під вільхою.

— А де ти жила? — спитав він.

— На Кредитовій, біля самого майдану.

— На Кредитовій? — здивувався Фелек. — А що робив твій батько?

— Сторожував. На Кредитовій. Нас було шестеро, четверо спали в підвалі, а двоє в сторожці, з батьками. Я гралася на майдані...— додала пошепки.

Трохи помовчали.

— Я б хотіла вернутись у Варшаву.

— І я теж,— прошепотів Фелек, ніби сам до себе.

— А проте тікаєш? — стрепенулась Ядвіга.

— Тікаю.

— Погано тобі там було?

— Погано.

— У Варшаві — погано?

— Погано,— повторив Фелек, але відразу схаменувся, що зводить наклеп на рідне місто, і квапливо поправився: — Та ні, добре. Я був передовиком праці.

Його нараз пройняв пекучий жаль. Він опустив руку, якою обіймав Ядвігу, і трохи відсунувся. Вона не зрозуміла, чому він це зробив.

— Що тобі? — спитала.

— Нічого.

Фелек вимовив це слово з удаваною байдужістю, але в голосі його бринів такий глибокий сум, що Ядвіга враз усе збагнула. Тепер уже сама присунулася до хлопця й обняла його за плечі. Вона була зворушена.

— Ти навіть не сказав, як тебе звуть. Молоденький ще,— докинула, вдивляючись зблизька йому в лице,— мабуть, вигадуєш, що тобі двадцять два. Дев'ятнадцять — не більше.

Ядвіга ближче прихилила обличчя. Фелек бачив, як блищать її блакитні очі. Він зовсім розм'як. Одвернувся вбік і задивився в густіючу синю млу. Якесь сльиво розливалося в цій імлі.

— Тепер ночі місячні? — спитав з тривогою.

— Ти хочеш уночі йти? — стурбувалась Ядвіга.

— Доведеться.

— Нема грошей на квиток?

— Єге.

— Я дам,— з раптовою рішучістю мовила вона.

Фелек усміхнувся в темряві.

— Сама кажеш, що ключ у твого старого,— сказав він.

— Під подушкою,— тихенько прошепотіла Ядзя, ніби боячись, що її хтось почує.— Коли він засне...

Фелек мало не засміявся вголос:

— Для такого, як я, не варто.

— У кожного своє горе,— озвалася вона вже голосніше,— мені всіх жаль.

— А батько тебе лущував? — ні сіло ні впало спитав Фелек.

— Ще й як! Але недовго, мене незабаром німці вивезли.

— А мене мати ніколи не била,— сказав Фелек.

— Ось тепер і має втіху,— глузливо засміялась Ядвіга, і Фелек не став заперечувати, навпаки, покірно згодився:

— Що правда, то правда.

— Ну, признайся, чому втік? — запитала Ядвіга, відсуваючись трохи від хлопця. Тон у неї був діловитий, але Фелек, хоч йому й дуже кортіло все їй розказати, ухилився од відповіді:

— Ет, нащо пусті балачки розводити.

— Я допитуватись не буду,— байдужно мовила Ядвіга і знов трохи відсунулась,— не моє діло. Убив когось?

— Еге!

— Гм! Незумисне?

— Незумисне. А хіба можна вбити умисне?

— Інколи треба,— прошепотіла Ядвіга, і в голосі її забриніла якась грізна нотка.— Інколи треба,— повторила ледве чутно.

— Ще невідомо,— з сумнівом мовив Фелек.

— Що невідомо? — спитала Ядвіга.

— Невідомо, чи вбив. Штрикнув наосліп, бо він мені допік до живих печінок, паскуда. Я його ніколи терпі-

ти не міг. А тоді п'яний був,— додав, ніби виправдуючись.

— Тюрми злякався,— зробила висновок Ядвіга.

— Може, він і не помер, отой Вальдемар.

— Мені треба йти, а то вдома похлопляться, де це я поділась.

— Що ти сказала?

— Ну, корови ж досі нема, я нібито шукаю її,— засміялась Ядвіга.

— А як заглянуть до обори?

— Скажу, що сама прийшла. Я її навмисно не прив'язала...

— Ну й хитра ж ти.

— Атож, хитра. Навчена.

— Не любиш свого бауера?

— Та що там! Він чоловік непоганий. Тільки скуний.

— Кооперативу тут у вас нема?

— Це такий, де всі гуртом господарюють? Є.

— То запишися.

— Чоловік не хоче. Ой, як він за свою землю держиться.

— А ти?

— А мені байдуже.

— Справді?

— А що ж! Я бувала в бувальцях. Ну, а як у Польщі?

— По селах заводять кооперативи. Сама розумієш, більший лан — вищий урожай.

— Це правда. Я б записалася.

— У Польщі краще...— почав був Фелек, але враз замовк, згадавши, що прямує зовсім в інший бік і до Польщі ніколи не вернеться. Потім спитав Ядвігу: — Ну, а ти що-небудь знаєш? Як там? — він махнув рукою кудись на захід.

— Там? Теж люди живуть...

Вона раптом замовкла, немов замкнувшись у собі. Здивований Фелек трохи почекав.

— Чого мовчиш? — спитав за хвилину.

— Та думаю, який ти дурний. Там мати, Варшава, друзі, а тебе кудись несе. Світ за очі. Чого, навіщо? Був передовиком, місто будував, молодий, женитись пора... А ти?

Слухаючи Ядвігу, Фелек щодалі більше хнюпився, зіщулювався і нарешті вдарив себе кулаком по голові.

— Йолоп я,— визнав із скрухою.

— Тюрми злякався? Іноді краще вдома в тюрмі сидіти, аніж їсти хліб на чужині, хоч би й медом помащений.

— Іч, яка розумна,— несподівано розсердився Фелек.— Сама нічого не знаєш, нічого не чула, не бачила, а берешся вчити. Напучує, чортяка.

Та Ядвіга не образилась на нього за ці грубі слова — в голосі хлопця не було певності.

Вона затулила йому рота долонею:

— Цить, цить, дуренький.

Тоді Фелек обіруч відірвав її долоню від своїх уст, міцно вхопив Ядвігу за руку і, шарпнувши до себе, повалив на землю. Він давно вже знудьгувався за жіночою ласкою і тепер скорше ніжно, аніж палко обіймав міцне тіло селянки. Потім простягся горілиць, поклавши голову на руку Ядвізі. Широко розплющив очі і, як завжди буває, коли недавнє збудження починає спадати, вловив запах серпневої ночі, почув сухе тиркання цвіркунів у лузі. Блакитний туман розвіявся, і в небі над ними сяяли яскраві, неначе начищені крейдю, зорі. Пахло димом і полином.

— Ядзю...— стиха мовив Фелек.

— Що?

— Можна в тебе переночувати? Спати хочеться...

— Можна...

— Де?

— У шопі. На сні.

— Вже можна йти?

— Зачекай, нехай поснуть.

Ядвіга в темряві пахилилась над ним і ніжно поцілувала Фелека в уста. Потім почала поволі водити губами по його довгому скуйовдженому волоссі.

— А ти знаєш, куди треба йти в Берліні?

— Звідки я можу знати? Я не тікала.

— Тікаймо разом,— підвівся він на лікті.

Ядвіга поплескала його по міцному плечі.

— А Гутті?

— Хай його батько виховує.

— Е... небагато буде з того користі.

— Не хочеш? Шкода...— Фелек знов опустився на землю і широко розплющеними очима задивився в небо.— Тоді піду сам!

На Ядвігу хвилиною наринувала ніжність. Вона підклала руку Фелекові під голову і почала обцілювати йому очі й щоки, приказуючи пошепки, ніби несамовита:

— Фелюсь, Фелюсь. Малий Фелюсь піде до Берліна, поїде за море. За морем страшно, на морі страшно, у книжках пишуть, які страшні бурі. Donnerwetter¹, які бурі... а Фелюсь сам, сам-один, без мами, без Ядзі...

Феліке нарешті не витерпів і відмахнувся і від цих обіймів, і від солодких, улесливих слів. Вони були як рій мух, що обсідають коровам морди на пасовищі. Він відсторонив Ядвігу, схрестивши їй руки.

— Не займай, Фелеку,— сказала жінка.

Він одразу пустив її. Тепер Ядвіга сиділа навколішках, спираючись на стовбур вільхи. Фелек притулився лобом до її грудей, потім голова його зсунулася їй на коліна, він зручно розлігся і, взявши її руку, поклав собі на чоло.

Хлопець згадав, що колись лежав отак на колінах у матері, йому стало жаль себе, і він заплакав, мов дитина.

---

¹ Чорт забирай (нім.).

Потім заснув. Розбудив його легкий дотик.

— Вставай,— мовила Ядвіга,— підемо.

Фелек мовчки встав. Його мучив сором. Він соромився своїх звірян, свого пориву, а найбільше — сліз.

— Ходім,— Ядвіга взяла його за руку,— я виведу тебе на стежку.

Очі помалу звикали до темряви. Стежкою, а потім шляхом дійшли аж до села. Діряві Фелекові черевики промокли від роси, і він заспокоївся, подумавши, що завтра дощу не буде. Загавкав собака, Ядвіга його вгамувала. Вони зупинилися біля паркана. Фелек сперся на нього, він був зовсім знеможений.

— Почекай, я зараз прийду.

І пішла. Рипнула хвіртка. Фелекові дуже хотілося, щоб жінка запросила його до хати, але він знав, що це неможливо.

— Волоцюга ти, та й годі,— мовив сам до себе.

По той бік паркана почулося тихе сопіння. Фелек простяг руку: то собака, просунувши між штахетини носа, обнюхував його штани. Потім лизнув йому руку.

Фелекові знов закрутилося в голові, мов у п'яного.

— Собача мордо,— прошепотів він,— навіть у тебе є будка...

Вернулась Ядвіга.

— Усі сплять,— сказала голосно,— іди до шопи.

Вона знов узяла його за руку і, відсунувши засуви та відчинивши рипучі ворота, завела в темне приміщення. Тут стояв такий сильний і густий дух сіна, що Фелекові аж голова запаморочилась.

— Оце так сіно! — мовив він.

Ядвіга потягла його до драбини.

— Лізь, там є ковдра,— шепнула.

Фелек виліз нагору й потемки впав на пухке колюче сіно. Голова йому йшла обертом.

— Тут є електрика,— почувся поруч голос Ядвіги,— але я не хочу засвічувати. Ще хтось побачить.

— Добре, добре,— швидко сказав Фелек і скрутився калачиком на ковдрі. Він одразу пірнув у сіно, аж душно стало. Десь поряд шелестіла Ядвіга. Фелек уже засинав, аж раптом одчув, як з нього знімають пальто, піджак, сорочку; машинально підніс руки, коли Ядвіга стягала рукава. Відчув дотик її тіла — вона теж була роздягнена. Заснув він умент, неначе провалився в чорну ніч небуття.

Хтось торкнувся його повік, потім поторсав за плече. Фелек прокинувся зразу, але очей не розплющував. Він ніяк не міг звикнути до запаху сіна, від нього весь час паморочилося в голові. Голі Фелекові плечі були прикриті ковдрою.

— Одягайся і злязь, я почекаю біля драбини,— почув він голос Ядвіги.

— Котра година? — спитав за звичкою.

— Світає,— відповіла вона,— скоро виженуть корів.

Крізь щілини блакитними смугами просочувалося світло, але ця блакить була холодна, зовсім не така, як учора. Фелек навпомацки знайшов одягу і вбрався під ковдрою, бо повітря було холодне і стебельця сіна лоскотали йому шкіру. Потім зірвався на поги і вдарився головою об бантину.

— А бодай його, занадто високий виріс,— сказав півголосом.

Ядвіга, що стояла біля драбини, стиха засміялася.

Коли Фелек зліз униз, майже зовсім розвиднілось. У всякому разі, він добре розгледів Ядвігу. Зіскочивши на землю, здивовано втупився в неї. Вона була багато старша, ніж йому здалося вчора, очі мала чорні, а не блакитні, і ріденьке розкуйовджене волосся. Але на вустах її грала незабутня, тепла і щира усмішка.

— Ну, Ядзько? — мовив він.

Ядвіга тримала в руках невеличкого кошика.

— Тут харчі,— сказала вона, віддаючи йому кошика. Фелек намацав щось загорнуте в папір.

— Відімкнула комору? — спитав.

— Еге! — відповіла вона.

Помовчали.

— А це...— ніби через силу промовила Ядвіга,— це сто марок. На квиток до Берліна.

— А ти не їдеш? — для годиться спитав Фелек.

Вона низала плечима.

— Дурний ти,— буркнула.

А потім поклала руку йому на плече, зазирнула в очі.

«Тьху,— мало не вихопилось у Фелека,— які чорні баньки. А я б міг закластися, що вони блакитні!»

— Слухай,— озвалася трохи згодом Ядвіга,— вернися! Вернися до Варшави, до матері, до своєї роботи! Ну, не будь же дурнем... вернися! Я б вернулась, якби моя воля...

Фелек змішався.

— Нічого ти не знаєш,— він одступив на крок і скинув з плеча її долоню.— Нічого не знаєш... а базікаєш...

Ядвіга махнула рукою.

Вони вийшли надвір. Світало. По небу линули густі кучеряві хмарки-баранці. Незабаром мало зійти сонце. В тому місці на небі розлилося білясто-жовте світло, на тлі його сіріла довгаста хмара. Було дуже гарно. Собака лащився до Ядвіги. Фелек старався не дивитись на жінку.

— Підеш праворуч,— сказала Ядвіга, коли вони були вже за ворітьми,— цією дорогою дійдеш до шосе. Там звернеш ліворуч. Звідти два кілометри до залізничної станції Шенгаус-Бреннен. Дочекаєшся поїзда на Берлін...

— А що, як хтось мене спинить?

— Навряд. Про всяк випадок я захопила пасинкову посвідку...

— То в тебе є пасинок?

— Еге. Але він любить довго спати...

— А що?

— Втопив би мене в ложці води!

Ядвіга поклала посвідку в кошик.

— Він її шукатиме.

— Посвідка стара, негодяща. Це так, про всяк випадок.

— Ну, то я піду. Почоломкаймося...

Ядвіга відхилилася:

— Навіщо ж ти так? Я тобі не друзяка.

— Еге! А що?

Ядвіга потягла його в тінь під стодолу, що стояла затилям до вулиці, і раптом обхопила його шию руками. Фелек злякався.

— Побачать,— сказав він.

Але Ядвіга з безмежною ніжністю почала повільно обцілювати його чоло, брови, повіки, щоки. Відриваючи уста від його обличчя, приказувала:

— Мій Фелюсь, мій маленький, мій варшав'янин, в Волі...

Нарешті Фелек розсердивсь і вирвався з її обіймів.

— Та відчепися, бабо,— буркнув, грубістю приховуючи своє зворушення. Лише раз глянув він у старі очі Ядвіги — вони були сповнені невимовної ніжності.— Дурепа,— додав.

Але зненацька нахилився і поцілував її руку, наче матері.

А потім, відкинувши чуба, надів кепку і, не оглядаючись, твердою ногою попрямував до шосе. Знав, що Ядвіга стоїть під стодолюю, проте ні разу не озирнувся.

VI

Близько полудня Фелек уже висів з поїзда на берлінському вокзалі. Їхати було зручно, а проте він почувся дуже стомленим. Ті харчі, що дала Ядвіга, хло-

пець давно поїв. Порожній кошик він тримав у руках, бо шкода було покинути; знав, що виглядає з ним кумедно, але не хотів розставатися з пам'яткою про Ядвігу.

— Може, ще знадобиться,— сказав сам собі.

Фелек розумів, що лише тепер починаються справжні небезпеки. Щохвилини до нього міг підійти міліціонер і спитати, що він тут робить. Одначе Фелек сів на лаву на пероні й підждав, поки порозходилися всі пасажирки. Тепер він був на видноті, і кожен одразу догадався б, звідки прибув цей хлопець, але, на щастя, ніхто не звернув на нього уваги.

А проте не можна сказати, що зовсім ніхто. Не минуло й десяти хвилин, як біля нього спинився невисокий, ще молодий чоловік з довгим носом і випнутим борлаком. На ньому була англійська військова блуза з повідпорюваними напивками. Ріденьке білясте волосся, хоч він його старанно прилизував, уертю розпадалося на злиплі сірі пасма. Цей суб'єкт з хвилину дивився на Фелека, заклавши руки в кишені, а тоді нарешті обізвався. Говорив він чистою польською мовою, але з якимись дивними інтонаціями.

— Ну що, друже? Подобається вам тут?

Фелек з подивом звів на нього очі. Побачив перед собою безбарвне обличчя й дуже рухливі рожеві губи. Попри свою молодість, незнайомиць не мав передніх зубів, тільки двоє ікол білили з обох боків на рожевій заслиненій щелепі. Фелек мовчав.

— Звідки ж ви приїхали? — спитав беззубий, підсідючи на лаву.— З Варшави?

— З Варшави,— признався Фелек.

— О, який гарненький кошик. І це все, що ви з собою привезли?

Фелек знизав плечима.

— Долари є? — безцеремонно спитав незнайомиць.

Фелек тільки засміявся.

— Що, набридлило? Комуністи не подобаються?

Фелек невиразно гмукнув.

— Ну, то як, любчику? Що ж далі?

Тепер вже Фелек не витримував.

— Отож-то,— мовив він,— що ж далі?

— Тільки тут не сидіть, а то згарбають. Ходімо.

— Гаразд, гаразд, а куди ми підемо? — спитав Фелек.

— Це залежить від вас. Шляхів багато. Куди хочете... товаришу.

Останнє слово незнайомиць вимовив з неприхованим глумом. Це прикро вразило Фелека, але що він міг зробити. Вся його надія була на цього незнайомця.

— Придумайте що-небудь,— сказав йому Фелек.

Той свиснув.

— Це не так-то легко. Ну та гайда, поїдемо.

— Куди?

— У той Берлін. Там побалакаємо.

Вони неквапно пішли удвох пероном. При виході Фелек чемно подав контролерові свій квиток. Незнайомиць здивувався.

— З шиком їдеш. Не зайцем? Де ти взяв марки?

— Там...— невиразно відповів Фелек.

— Ти тільки не бреш, — гаркнув незнайомиць, мов пес, навіть голос у нього змінився,— і квиток... і цей кошук... Ти звідки? — спитав з тривогою, коли вони вже вийшли на привокзальний майдан.

— Ти ж сам сказав. З Варшави.

Незнайомиць заспокоївся:

— Як твоє прізвище?

Фелек назвався.

— Ну от. А я Мечислав Бігос. Зви мене Метек.

— Гаразд.

Зійшли в метро. Бігос купив два квитки, і за мить з гуком та скреготом над'їхав поїзд. Фелекові закрутилася голова, але супутник потяг його за рукав. Увійшли до вагона. Фелек не зачинив за собою дверей.

Метек зробив це за нього і трохи відступив убік. Фелек занепокоївся.

— Тільки ти, брате, не здумай дати дьору,— сказав він.— Що я тоді робитиму?

— Не бійсь, я тебе не покину.

Поїзд з гуркотом мчав уперед. Зупинявся на хвилину і гнав далі. Фелекові ввижалося казна-що. В голові йому все змішалось. Його нудило.

— Гуде, наче на заводі,— зауважив він.

На якійсь станції Бігос моргнув йому. Мовляв, треба висідати. Вони вибралися на поверхню. Тут усе мало зовсім інший вигляд, ніж біля вокзалу. Коло самого виходу натрапили на кіоск, геть обвішаний кольоровими журналами. На багатьох обкладинках були фотографії голих жінок. Бігос тицьнув пальцем в одну з них і значливо підморгнув Фелекові. Тому стало соромно, що ці зображення виставлені просто на вулиці. Він аж почервонів. Бігос почав з нього сміятись. Його тонкі рухливі губи розтягувалися від сміху, наче гумові, оголюючи беззубі, заслинені ясна. Фелекові зробилося гидко.

Бігос увійшов у якісь двері. Вони нагадували коловорот, і пройти ними Фелекові було не так-то легко. Він спіткнувся і, щоб приховати ніяковість, усміхнувся до Бігоса. Але помітив у його погляді таку зневагу й неприязнь, що йому аж серце стислося. Фелек одвернувся. Та Бігос поплескав його по плечі.

— Нічого, нічого,— сказав підбадьорливо,— ще встигнеш обтесатись.

Обертів двері вели до кав'ярні.

Вони сіли удвох за невеличкий мармуровий столик. Порожній кошик Фелек поставив долі біля себе.

— Вип'єш пива? — спитав Бігос.

— Краще кави,— відповів Фелек.

Той невдоволено скривився. Видно, йому не сподобалося, що Фелек, який, здавалося б, повинен був почув-

ватись безпорадним у великому місті, так сміливо виявляє свою волю. Проте замовив Фелекові каву, а собі пиво. Фелек сидів з потертою кепкою в руках і дивився крізь вікно на перехожих, на крикучі різнобарвні вивіски, на розкішні лімузини, що мчали повз кав'ярню.

Він чекав, що Бігос почне розмову. Той довго мовчав, сьорбаючи пиво, що виливалося з беззубого рота; нарешті заговорив:

— Ну, ось ти й у вільному Берліні. Перед тобою дорога в широкий світ. Що ти на це скажеш?

— А я знаю? — непевно мовив Оконь.

— Чого це ти такий набурмосений? — дружнім тоном запитав той.

Фелек неухважно дивився йому в обличчя. Воно було рожеве і гладеньке, аж надто гладеньке.

— Стомився,— нехотя відповів Фелек.

— Тікав, чи що? — байдуже спитав Бігос.

— Так, тікав.

Трохи помовчали.

— Ну, а що тепер думаєш робити? — спитав Бігос, ніби між іншим.

— Сам не знаю,— знизав плечима Фелек.— Як тут з роботою?

— Тут? Тобто в Німеччині? Тут тобі не можна лишатись...

— А куди ж мені? В Америку?

— Тут є таке товариство, що виряджає емігрантів. Фелекові було чудно, що він емігрант.

— Там і поляки є,— недбало сказав Метек,— ти міг би записатися. Але я не раджу...

— Ну, а що ж?

— Знаєш,— мовив Бігос таємниче, ніби відкривав якусь нову частину світу,— їдь краще до Канади...

— А яка вона, та Канада?

— Канада — це країна майбутнього,— почав Метек завченим тоном екскурсовода,— країна невичерпних

природних багатств. Поселенці в Канаді швидко наживають великі статки. За гроші, зароблені на вирубуванні лісу, іммігранти купують у держави ділянки землі, які в руках працьовитих господарів за кілька років обертаються на справжні маєтки...

Ошелешений Фелек безтямно дивився на співрозмовця, а той сипав словами, виводячи на столі узори розлятим пивом.

— Що це ти торохтиш, як паламар? — на півслові перебив його Фелек. — До чого ведеш?

Бігос замовк і з хвилину спантеличено лупив очі на Оконя, ніби не знаючи, що відповісти. Нарешті отямився.

— Та це я так... — він усміхнувся, — я хотів сказати, що найкраще тобі поїхати в Канаду.

— А що там робити?

— Ліс рубатимеш. Там ліси страх які великі. Порубаєш місяць-два, заробиш грошей та й почнеш повежиття.

— А де це?

— В самому центрі Канади, щоправда, далеченько, але тебе туди завезуть, не бійся...

— Та ні, я питаю, де та Канада?

Бігос виричив очі.

— Ти не знаєш? — він шепелявив ще більше, ніж звичайно. — В Америці. Тут Сполучені Штати, — виводив пивом на мрамуровому столику, — а отут Канада. Бачиш? Трішечке вище...

— Морем треба їхати?

— Звісно, морем. А то ж як? Як до Америки.

— Як до Америки, зрозуміло, — розсердився Фелек, бо питав не тому, що не знав, а скоріш від розгублення.

Це, мабуть, стривожило Метека, він почав озиратися, шукаючи офіціанта.

— Рахунок, рахунок! — вигукнув німецькою мовою.

- Ти добре говориш по-німецькому? — спитав Фелек.
- Звичайно. Я тут народився.
- Не брешеш? Ти часом розтягуєш слова, як варшав'янин.
- Я бував у Варшаві.
- Коли?
- Коли був, тоді був. Що тобі до того?
- А по-якому говорять у Канаді? — раптом стурбовано запитав Фелек.
- По-англійському.
- А поляків там немає?
- Є. Звісно, є! Де тільки поляків немає!
- А ти й по-англійському вмієш?
- Аякже. Шкварю як по потах. Я тут у них за перекладача...
- У кого? — Фелек стривожився ще дужче.
- Ет...— схаменувся Бігос.— Скоро дізнаєшся.— Та, певно, ці балачки йому набридли, і він нарешті спитав напрямки: — Ну, то їдеш до Канади чи ні?
- Ач, який прудкий. Почекай...
- Чого мені чекати? А в тебе що, гроші є? Що ти їстимеш? Де ночуватимеш? А згодишся — харч дадуть отакий-о...— Він підніс угору великого пальця.— Нащо тобі без пуття вештатись по вулицях? Ще поліція причепиться. З ФБР жарти погані.
- З яким ФБР?
- Побачиш яким. Ну, ходім, поговорим. Згодишся чи ні, а побалакаєш, побачиш, що до чого. Тут є така контора. Два кроки звідси.
- Фелек був наче уві сні. Та що він міг вдіяти? Розплатились, і хлопець мовчки рушив за Бігосом. Той пристав на тротуарі, чекаючи, поки Фелек виплутається з каруселі дверей. Але цим разом Оконь дав собі раду.
- Я ж казав, що обтешешся,— буркнув Бігос.
- Фелек бгав у руках кепку. Він дуже хвилювався.

Почував, що надходить вирішальна хвилина.

— Кинь цей кашкет,— сказав Бігос,— ти в ньому як опудало.

Фелек зашхнув кепку в порожній кошик, і вони ввійшли в якийсь двері. Біля входу в недбалій позі стояв англійський солдат. На вартового він не був схожий. Вони опинилися в якійсь установі. Там було прохолодно й чисто. Фелекові одразу впало в око, що все тут якесь чуже. Все виглядало зовсім інакше, ніж у польських установах. І швейцар, що сидів за столиком, був не такий, і пибки у службових віконцях якісь ніби твердіші й прозоріші. Бігос, як давній знайомий, махнув рукою швейцарові, усміхнувся до старанно виголеного службовця у віконечку, над яким виднів напис «Information»¹ чорними літерами іншого, ніж у Польщі, кшталту, і, відчинивши важкі двері, вступив до залу. На порозі знов наткнулися на якогось цербера, цим разом молодого, в напіввійськовому одязі. Цей теж не зупинив Бігоса, а тим паче не зупинили їх кілька відвідувачів, що скромно сиділи попід стінами. Бігос підвів Фелека до невеличких дверей і відчинив їх, не постукавши. Вони ввійшли до невеличкої, сліпуче білої кімнати. За бездоганно відполірованим письмовим столом непорушно сидів чоловік з відполірованою лисиною. Йому було років із сорок. Він обвів обох холодним і ніби невидючим поглядом сірих очей, схованих за великими окулярами в чорній оправі. Бігос промовив до урядовця кілька слів, і той показав Фелекові на стілець біля письмового стола. Один раз у житті, мавши шістнадцять років, Фелек пішов до зубного лікаря. Мати примусила. І зараз він сів на цей червоний з сірим оббиттям стілець, наче в крісло дантиста, притискаючи до себе поставлений на коліна кошик із кепкою. Бігос став за бильцем.

---

¹ Довідкове (англ.).

Урядовець висунув шухляду, дістав великий розграфлений аркуш паперу і, не підводячи очей, щось буркнув.

Бігос зараз же сказав:

— Прізвище.

Фелек оглянувся на нього.

— Ну, кажи прізвище.

Оглянувшись, Фелек не впізнав свого нового знайомого. Обличчя його виказувало службистську запопадливість, тонкі губи були міцно стулені. Він не зводив очей з урядовця, який сидів за столом, а звертаючись до Оконя, щоразу штурхав його у спину:

— Кажи прізвище, йолопе.

— Оконь,— нарешті відповів Фелек.

— О-к-о-нь,— якомсь дивно, вимовляючи кожну літеру, повторив Бігос позад нього.

Урядовець записав і, не підводячи очей, кинув якесь слово чужою мовою.

— Ім'я,— знов штурхнув Фелека Бігос.

— Фелікс.

— Ну, хоч ім'я людське,— зітхнув службист позад Фелека. Той ще раз обернувся, щоб глянути на рожеве Метекове лице, зосереджене й застигле, та в його вирячені очі, прикипілі до лисого урядовця.

— Де народився? — гаркнув Бігос слідом за урядовцем.

— У Варшаві, вісімнадцятого червня 1930 року,— відповів Фелек, уже не чекаючи другого штурхана.

— Фах?

— Муляр...

І так далі, і таке інше. Одне за одним сипались питання цієї докладної, але трохи дивної анкети. Коли запитали про родичів і Фелек сказав, що Юля заміжня, одразу згадався нещасливий випадок, який привів його сюди. Фелекові довелося відповісти ще й на такі питання: чи не хворів у своєму житті на венеричні хво-

роби та чи не належав коли-небудь до якоїсь «підприємливої організації».

Фелек відповів заперечливо, і тоді вперше холодні сірі очі глянули на нього крізь грубі скельця в чорній оправі. Урядовець із хвилину дивився на нього пильно й допитливо, як розглядають якусь цікаву річ, звіра або комаху. Фелек витримав цей погляд з презирливим усміхом.

— О'кей,— промовив урядовець і одвів очі. З цього моменту аж до кінця розмови він більш ні разу не глянув на Фелека. А питань було ще багато.

Нарешті урядовець взяв прес-пап'є, промокнув аркуш і, не підводячи очей, подав через стіл Фелекові. Той не знав, що з ним робити.

— Підпиши,— штурхнув його ззаду Бігос,— підпиши, шмаркачу...

Фелек іще вагався. Бігос підсунув йому чудову американську авторучку, яку добув з кишені своєї напіввійськової блузи.

— Підпиши.

Фелек узяв ручку. Ще ніколи в житті йому не було так важко підписуватись.

— Може, ти неписьменний? — нахилився до нього Бігос.

Серце Фелекові сповнило пекуча ненависть до цього мерзенного типа. І вся вона відбилась у його погляді. Бігос одсахнувся від нього. Фелек швидко вивів підпис.

— Ну, от і все,— почув над собою глузливий голос.

Нарешті пролунало одне якесь слово, що його Метек почав перекладати дуже докладно:

— Одержуватимеш вісімдесят центів на день, але пам'ятай, що ти підписав контракт на три роки. Житимеш у бараці, за житло й харчування вираховують тридцять центів на день, а решту одержиш по закінченні терміну роботи.

— Як, через три роки? — спитав Фелек.

Метек не звернув уваги на це запитання.

— На куриво п'ятдесят центів... на тиждень. Якщо самовільно покинеш роботу, не одержиш нічого. Сядеш у тюрму. Через три роки дістанеш право шукати роботи в Канаді і навіть можеш подати клопотання про громадянство...

Фелек хотів підвестись, але важка рука лягла йому на плече. Бігос нахилився до нього.

— Ти ж підписав! — просичав він так зловісно, що Фелекові мороз пішов поза шкірою.

Урядовець кивнув Бігосові. Той узяв Фелека за руку, наміряючись вивести його в зал, з якого вони ввійшли, але добродій в окулярах промовив щось і показав на двері за собою. Фелек, підштовхуваний своїм супутником, несподівано опинився у трохи більшій кімнаті, де за маленьким столиком сидів якийсь військовий. Там не було більш нічого. Навіть телефону. Офіцер в американській уніформі зробив знак Бігосові, і той зник. Тоді військовий обернувся до Фелека.

— Ви поляк? — спитав він приємним баритоном.— Підійдіть ближче, будь ласка.

Фелек, приголомшений майже до неприємності, підступив на два кроки.

— Ще, ще ближче,— люб'язно запросив той,— ось стілець. Сідайте.

Фелек сів. Офіцер щось занотовував на клаптику паперу. Фелек розглянувся по кімнаті.

Справді, вона була якась дивна, ніби камера. Позаду офіцера в стіні видніло віконце з фарбованими дверцятами. Оце і вся обстановка.

Офіцер одірвався від паперів; приязно глянув на Фелека і всміхнувся. Той трохи підбадьорився.

— Ви завербувалися в Канаду,— заговорив військовий своїм приємним голосом.— Спочатку буде нелегко. Пароплав відпливає з Гамбурга, здається, наступного понеділка. Робота важка, а контракт на три роки...—

Він весь час усміхався і говорив про ці неприємні речі так, наче маловав йому блискучі перспективи. Фелек мовчав, стискаючи в руках свого кошика.— Так,— провадив далі офіцер,— буде нелегко. Але кожен з вас, молодих людей, мусить бути готовий стати до лав на перший поклик. Ви солдати розкиданої по всьому світі великої польської армії, готової пролити кров у боротьбі з комуністами. Розумієте?

Фелек так подивився на свою кепку, яка стирчала з кошика, ніби побачив щось надзвичайно цікаве. І дурнувато всміхнувся.

— Розумію,— відповів.

— Війна може вибухнути щохвилини.

— Чом ні? — озвався Фелек.

Офіцерові урвався терпець.

— Що значить «чом ні»? Я бачу, ви нічого не розумієте. Війна означає визволення. Визволення від комуністів і їхнього режиму... Розумієш?

— Розумію,— врешті охоче погодився Фелек. Але зараз же бовкнув: — А я не хочу війни. Досить з мене одної.

Військовий уважно подивився на нього і трохи помовчав.

— Ви ж утекли з Польщі? З тої Польщі. Чому?

— Треба було.

— Ага, треба.— Офіцер хвильку подумав.— А вам було добре?

— Якби було добре, я б не тікав,— збрехав Фелек. Він би тепер усе віддав, щоб цей люб'язний вродливий чоловік перестав засипати його питаннями. Мабуть, і тому набрид цей допит, він ніби втратив до Фелека інтерес. Знову погортав папери і щось записав олівцем. На вікнах дзижчали мухи.

— Ви хто за фахом?

— Муляр.

— Ага, муляр.

Офіцер знов замислився, пеуважно дивлячись у вікно своїми великими чорними очима. Потім обернувся до Фелека і з тасмничим виглядом перехилився до нього через стіл.

— А ви не хотіли б вернутися до Польщі з нашими дорученнями?

— Не можу.

Офіцер знов опустився в крісло.

— А... не можете. Ну, гаразд.

І раптом перейшов на ще тепліший, майже ласкавий тон. Знов нахилився до Фелека.

— Бачите, друже,— сказав він,— поки не розпочалася збройна боротьба, ми повинні боротися з пими іншими засобами... за допомогою агітації, всіляких хитрощів... ми повинні добувати відомості.

Фелек одсахнувся на своєму стільці, неначе від цієї гладенько прилизаної, схиленої над столом голови пахло не брильянтином, а чимось гидким. Він старався не дихати. Лише перегода вимовив через силу:

— Я ж нічого не знаю.

Військовий знов відхилився назад, і його оксамитні очі втупились у Фелека з явною ворожістю, ба навіть зневагою. Усмішка на вустах зникла без сліду. Тоненькі кутики губів опустились донизу.

— Я розумію,— мовив він,— ви муляр. У вас немає жодних відомостей, які могли б нас цікавити. Звичайно. Ми від вас нічого не вимагаємо.

Фелек благально глянув на військового. Хотів попросити, щоб той дав йому спокій. Але вродливий офіцер і не дивився на нього. Він розглядав тепер свої білі руки з бездоганно чистими нігтями, простягнувши їх на столику перед собою. Якийсь час він мовчав. Фелек уже збирався встати.

— Але ви можете бути нам корисні,— недбало сказав офіцер,— навіть дуже.

Він швидко окинув очима робітника, що невпевнено

сидів на краєчку стільця, і знов поринув у споглядання своєї руки, якою тепер виводив на столі химерні узор.

Фелек ждав. З нього було вже доволі.

— Ми б хотіли,— офіцер знову мигцем глянув на Фелека,— щоб ви дали нам кілька адрес своїх друзів або товаришів по роботі у Варшаві.

Фелек знизав плечима.

— Немає в мене ніяких друзів,— пробурмотів.

— Як це? Ніяких родичів, товаришів, друзів?.. Нам потрібні такі... не обов'язково муляри, можуть бути і робітники з заводу чи з фабрики. Ви жили на Волі?

— Раніш на Волі, а тепер на Мурашові.

— Ну от... Були ж у вас сусіди, друзі, родичі! І ви не знаєте жодної адреси? Може, вони стали б нам у пригоді. Важко передбачити, які відомості знадобляться. Часом якась дрібниця може стати сенсацією...

Фелек сидів червоний як буряк і ляскав зім'ятою кепкою по коліну. Він не знав, що значить «сенсація», зате решту розумів дуже добре. І з дедалі більшою зневажністю дивився на красунчика, який весь час розглядав свої пальці.

— Найбільш нас цікавлять робітники, що... як би це сказати? Такі, що люблять гуляти, пити, грати в карти... одно слово, ті, що потребують грошей. А таких багато... Правда ж? Не знаєте таких? Назвіть адреси...— Він знов нахилився над столом і втопив у Фелека трохи здивований погляд.

Фелек мовчав.

— Ну що? Не знаєте ніяких адрес?

У що мить Фелек зірвався на рівні ноги і з розмаху шпурнув кошик Ядвіги разом із зім'ятою кепкою в обличчя офіцерові. Не встиг той опам'ятатись, як Фелек підскочив до дверей, розчахнув їх, мов вихор промчав через сусідню кімнату, шарпнув другі двері, двома стрибками перемахнув приймальню, де перед ним промайнуло злякане Бігосове лице, потім коридорчик, де

у віконці з'явилося бліде обличчя урядовця, і парадними дверима вибіг на вулицю. Солдат перед входом на щось задивився і, мабуть, не звернув би уваги на Фелека, якби той не летів щодуху. Вартовий стояв, не знаючи, що робити. А Фелек кинувся навітки.

Добіг до якоїсь вулиці, де шлях йому перепинили поставлені в ряд таксі. Хтось ухопив його за рукав.

То був Бігос. Червоний і розлючений, він смикав Фелека за пальто.

— Куди? Куди в біса? — горлав люто, показуючи двоє ікол та беззубі ясна.— Куди тебе несе? Здурів, чи що? Ти ж підписав контракт...

І вільною рукою робив знаки солдатові, що стояв на варті.

— Пусти,— шарпнувся Фелек.

Але той тримав міцно.

— Куди? Куди, сучий сину? Щоб я через тебе втратив свої два долари? Стерво! Злякався. Ні, братику, тепер не втечеш. Тепер за втечу відсидиш, голубчику... Ну й дурний же ти.

Солдат щось не поспішав на поміч Бігосу. Певне, йому було ніяково гнатися по вулиці за втікачем. Бігос скаженів.

— Сунеться, як корова! Та йди ж, іди, заберемо цього молодця.

Він одвернувся від утікача і дивився на солдата, що йшов не поспішаючи. Скориставшись з цього, Фелек вирвався з агентових рук. Відскочив назад і спинився біля таксі.

— Schnell, schnell, Kamerad,— несподівано почулося позаду,— komm, komm herein...¹

Слова, стільки разів чуті під час окупації і тому добре зрозумілі, в цю хвилину набули для Фелека зовсім іншого значення.

---

¹ Швидше, швидше, товаришу, сідай... (Нім.)

За ним відчинилися дверцята, дужа рука втягла його в машину, дверцята грюкнули — і таксі так стрімко рвонуло з місця, що Фелек ударився потилицею об кузов.

— Wohin? ¹— спитав шофер, повернувши до Фелека смугляве обличчя й показуючи в усмішці всі свої білі, з металевим полиском зуби.

Фелек оглянувся і крізь задню шибку побачив оддалік Бігоса та канадського солдата, які бігли й щось кричали. Він боявся, що його можуть затримати.

— Дивись,— сказав шоферові, показуючи на переслідувачів, од яких вони швидко віддалялись.

— Macht nichts,— мовив таксист і зняв ліву руку з керма.— Wohin fahren? ²

Фелек зрозумів питання.

— Польська місія,— сказав він,— polnisch... polnisch... ³

Шофер теж його зрозумів. Наддав газу. Незабаром машина, розвернувшись, із скреготом загальмувала перед будинком польської місії.

— Я вже не раз чатував біля цієї милої установи,— сказав по-німецькому таксист, знов блискаючи білими зубами,— але це вперше мені пощастило!

Фелек не слухав. Та він все одно нічого б не зрозумів. Мов опечений вискочив з машини, і, коли побачив табличку з білим орлом та польським написом, його раптом кинуло в жар. Як несамовитий, Фелек вбіг у будинок. Назустріч йому підвівся з-за столика старий швейцар.

— Товаришу,— гарячково заговорив Фелек Оконь,— заплатіть за таксі і подякуйте шоферові. Він мене врятував. А то я був би пропав. І відведіть мене до кого-

---

¹ Куди? (Нім.)

² Він нічого не зробить. Куди їхати? (Нім.)

³ Польська... польська... (Нім.)

небудь. Я мушу зараз же вернутись до Польщі, ще сьогодні.

Швейцар подумав, що хлопець збожеволів, але Фелек, збуджений і щасливий, захлинаючись, розповів йому свою історію.

— Краще в тюрмі сидіти... є за що... зате вдома. Аби не з отими,— показав у той бік, звідки його привезло таксі.

Швейцар схвально кивнув головою.

— Звісно, краще.

1953

КВАРТЕТ МЕНДЕЛЬСОНА

Адольфові Рудницькому

В день мого приїзду до Саптяго мене запросили у клуб «Шолом Алейхем» на врочисті збори, присвячені десятим роковинам повстання у Варшавському гетто. Збори відбувалися у віддаленому районі величезного міста, районі, який ще пам'ятав колоніальні часи. Ми приїхали туди імлистого квітневого вечора, вже зовсім пізно. Місяць, пробиваючись крізь туман, який насувався з Андів, що кільцем оточують місто, осявав стару церкву з філігранними, неначе зробленими з цукрової глазури оздобами, такими характерними для португало-іспанського стилю колоніальної епохи. Вздовж вулиці вишикувалися скромні одноповерхові будиночки, тісно притулені один до одного. В кожному такому будиночку посередині містяться двері, а обабіч них — двоє великих вікон, часто теж обрамованих глазурними ліпними оздобами, пофарбованими в шоколадний або кремовий колір. Двері ведуть у просторий передпокій чи навіть в екзотичне патіо, тепер здебільшого занедбане й брудне. Мешканці цього колись заможного району переселилися в чарівні будиночки з садками, де ростуть виноград, фігові, апельсинові та перикові дерева, що тягнуться на північ і на схід од міста аж до самих гір. Тепер тут живуть бідняки і люди середнього достатку, а також прихильники старовини, звичаїв дев'ятнадцятого століття.

В одному з цих будинків містився клуб, до якого ми поспішали; колишнє патіо було переобладнане на лекційний зал.

Ми трохи спізнались. Оплески, якими нас зустріли, перервали виступ молодого кремезного єврея, що неприязно зиркнув на нас. Справді, ми вийшли за межі навіть узвичаєної чилійської неточності — *ога chillena*. Збори почалися без нас. Ми зайняли місця в перших рядах. Молодик провадив далі. Він говорив мовою ідиш, дуже знімченою, так що я розумів кожне слово. Промова його була перейнята ненавистю, але, на жаль, не до організаторів і катів гетто — німецьких фашистів, а до поляків, на чийй землі відбувалася ця бойня. Якщо вірити його словам, то Гітлеру й Гімлеру ніколи б не спало на думку винищувати євреїв, якби не антисемітизм, поширений у польському суспільстві. Мені стало неприємно. На щастя, виступ обмеженого фанатика тривав недовго; він закінчив його кількома гучними фразами.

Після цього на естраду вийшов худорлявий блондин і інтимним тоном, ніби звіряючи таємницю, оголосив, що зараз виступить молодий чилійський поет Антоній Файгенбаум, який прочитає два своїх вірші. Вірші ці, наскільки я міг судити, були зовсім непогані, але і за настроєм, і за змістом дуже похмурі, сповнені безнадії. Високий тендітний юнак співав свої поезії,— там усі їх співають, за прикладом Пабло Неруди,— коли-неколи сумно й зневажливо поглядаючи на публіку ледь зизуватими, темними, блискучими очима крізь скельця великих окулярів у чорній оправі. Він порівнював своїх розкиданих по цілім світі одноплемінників з «бездомними собаками», і цей вислів раз у раз рефреном повторювався в одному вірші:

Perros hambrientes,
Perros errantes...¹

---

¹ Собаки голодні,
Собаки бездомні... (Ісп.)

Я оглянувся. Поета слухали мовчки, уважно. Опа-систа блондинка, що сиділа недалеко від мене, свято-бливо кивала головою. Здавалось, вона притакувала йому, хоч і не була схожа на зголоднілу.

Читання віршів теж тривало недовго. Поета нагородили щедрими оплесками. Потім знову з'явився молодик, який говорив інтимним тоном, і оголосив іспанською, а потім — очевидно, на мою честь, — і польською мовою, що зараз такі-то (він назвав прізвища) виконують квартет Мендельсона «для двох скрипок, альту й віолончелі».

На естраду вийшли чотири музиканти. Перша скрипка — вродливий, елегантний молодик; друга — сухорлявий довгоносий чоловік, чимось схожий на фармацевта; альтист — кременний, брезкий, шпакуватий єврей, типовий різник. Найбільш зацікавив мене віолончеліст. Поки розставляли попітри й розкладали ноти, збігло чимало часу, і я міг як слід його роздивитись. То був уже зовсім старий чоловік, із сивою бородою, в окулярах у золотій оправі, з напрочуд жвавими, проникливими очима; він окинув поглядом спочатку весь зал, потім нас — глядачів, що сиділи в перших рядах, і нарешті своїх товаришів на естраді. Старий швидко за всіх поставив стілець та попітр і розіклав ноти. Відтак усівся, як Баторій під Псковом¹, і весь настроївся на музику. Видно було, що його збуджує святкова атмосфера очікування перед концертом. Він пошепки квапив другу скрипку: музиканта не задовольняла висота попітра, і всі мусили на нього чекати.

Нарешті вони заграли. Проти звичаю, знак починати подала не перша скрипка, а віолончеліст, він же задавав темп, притупуючи ногою і з таким запалом киваючи головою, що сива грива метлялась йому над

---

¹ Йдеться про картину Яна Матейка «Баторій під Псковом».

чолом. Старий вслухався у власну гру, ніжно пестячи струни віолончелі, і невдовзі стало ясно, що він чує внутрішнім слухом якесь інше, ідеальне виконання квартету, на жаль, далеке від того, що чула публіка в цьому залі.

Інші виконавці ледве поспівали за віолончелістом і через те часто збивалися. До того ж молодик, що виконував партію першої скрипки, очевидно, трактував увесь твір по-своєму; він намагався грати «елегантно», відриваючи смичок од струн ефектним, аж надто округлим рухом. Найвиразніше це виявлялося в імітаціях. Фраза починалася в басах, звучала значуще й натхненно, потім її сяк-так повторювали альт та друга скрипка, а в партії першої скрипки вона неначе народжувалася заново і була зовсім інша, претензійна, прискорена й викінчена з віденським шиком, мов пара елегантних черевичків.

Коли дійшли до інтермеццо — адажіо, — віолончеліст зовсім розчулився. Я весь час дивився на нього. Руки старого музиканта водили смичком і торкалися струн так, неначе пестили якусь дорогу йому істоту. Він не дивився в поти, грав напам'ять, заплющивши очі й похитуючи головою. Здавалося, він навіть тихенько наспівував прекрасну мелодію Мендельсона. Коли закінчилось адажіо і настала пауза, під час якої виконавці настроювали інструменти, мій віолончеліст неначе здивився і з ляком подивився просто на мене. З-за окулярів у золотій оправі на мене глянула його очима добра єврейська душа; зляканий вираз тепер заступила щира довірливість. Мабуть, він помітив, що я слухаю квартет з великою приємністю. Та приємність мені справляло не посереднє виконання, а спомини, пов'язані з цим твором, що його колись, давно-давно, я грав у чотири руки зі своєю дружиною.

У фіналі, на жаль, тріумфувала перша скрипка. Не зважаючи на віолончеліста, молодий музикант вирішив

показати себе у найвигіднішому світлі — він поспішав або робив непотрібні фермати, а всі мелодійні фрази виконував з циганським надривом, вельми недоречним у цьому творі. Старий не приховував невдоволення, здвигав плечима, щось бурчав собі під ніс, квапливо доганяв розбуялу першу скрипку і раз навіть зирнув на мене, ніби шукаючи підтримки чи співчуття. Я усміхнувся.

Коли музиканти скінчили, розляглись оплески. Всі виконавці квартету, окрім старого віолончеліста, чемно вклонилися публіці. Старий зневажливо махнув рукою і, поки його колеги дякували слухачам за теплий прийом, зібрався зійти з естради. Молодик, що виконував партію першої скрипки, дуже з себе задоволений, кланявся з невимушеністю досвідченого віртуоза; та хоч як він був захоплений власною персоною, проте помітив, що старий хоче дати драла, вхопив його за руку і змусив уклонитись.

— Панові Фріденсону належить найбільша заслуга в організації квартету,— шепнула мені на вухо моя сусідка.

Програма другої частини урочистого вечора була складніша. Нас запросили за стіл президії, і розпочалися промови та спогади. Це тривало досить довго. Врешті надійшла й моя черга сказати кілька слів. З самого початку я помітив, що старий Фріденсон сидить у залі й уважно слухає мене. Виступ мій був немудрячий. Я розповідав про те, що бачив.

— Я бачив стовпи вогню над будинками... я бачив, як гойдалися завіски у мертвих вікнах... я бачив...

Очі мої мимохіть зверталися до постаті старого єврея з білою бородою. При кожному моїм «я бачив» він неспокійно совався на стільці. Коли, сказавши кілька цих убогих фраз, я замовк, на обличчі віолончеліста відбилося розчарування. Сходячи з трибуни, я побачив, що він знову махнув рукою з досадою і гіркотою,— так

само як після закінчення квартету. Це мене заінтригувало.

Коли урочистість скінчилася, ми пішли за лаштунки, тобто до суміжної тісної кімнатки — поздоровити «артистів» з успіхом. Мій чилійський приятель гірко докоряв молодому поетові за отих «бездомних собак». Фріденсон уважно прислухався до розмови. Я звернувся до нього:

— Пане Фріденсон, ви говорите по-польськи?

— Чому ні? — він пильно глянув на мене.

— Ви давно з Польщі? — спитав я.

— Ну!

Відповідь не захочувала до розмови. Та враз старий неначе переборов себе й обернувся до мене вже з зовсім іншим виразом обличчя.

— Ви письменник, пане Івашкевич? Я б хотів з вами поговорити...

— Добре, з охотою. А коли?

— Коли, коли... Зараз. Завтра мені вже не схочеться говорити.

Я здивувався.

— Але де? Тут?

— Ні, на розі є маленький бар, власне, не бар і не кав'ярня, а щось таке. Ви зробите мені ласку? Приймете моє запрошення?

Я обернувся до своїх супутників.

— Сеньйор Фріденсон мене запрошує,— сказав я їм.— Десять тут є кав'ярня.

— То жахлива діра.

— Діра чи не діра,— докинув по-іспанському Фріденсон,— зате близько.

— Ну, гаразд,— сказав мій приятель,— нас, до речі, забагато, а машина тільки одна. Ми поїдемо і зараз же пришлемо її назад...

— Чудово.

За кілька хвилин ми вже сиділи в кав'ярні; це справ-

ді була огидна діра і, як на такий тихий район, дуже людна. Не кав'ярня і не бар, а звичайна харчівня, де в глиняних мисках подавали національні страви: потрух у чорному соусі, нирки з рисом, а в глечиках каламутну «чічу» — молоде виноградне вино, що добре гамує спрагу після пекучого місцевого перцю, але шибає в голову. Збирання винограду щойно скінчилось.

В харчівні було повно людей, переважно простих; потомлені, зголоднілі, вони пожадливо їли. Вродливий, нахабкуватий чолов'яга в білому, стоячи за шинквасом, з легкою погордою обслуговував відвідувачів. Видно, він знався на людях, бо відразу окинув нас повним цікавості поглядом: такі тут не бували.

Ми з Фріденсоном — його звали Натан — сіли в кутку, за масивною колоною, яка відгороджувала нас від шинкваса та з'юрмлених коло нього молодиків, що були вже добре напідпитку. Ми замовили каву і трохи червоного вина. Фріденсон весь час уникав мого погляду, потирав руки, з цікавістю розглядав узор брудної паперової скатертини. Він нічого не питав і взагалі не розмовляв. Я вже пожалкував, що прийняв його запрошення. Щоб урвати гнітюче мовчання, я сказав:

— Прекрасна річ цей квартет Мендельсона...

Старий глянув на мене допитливо, трохи скося, і з хвилину ніби зважував слова, які збирався сказати. Тоді раптом підніє догори палець і цмокнув губами.

— Який квартет! Ви розумієте, квартет Мендельсона? Що таке квартет Мендельсона? І що вони в цьому тямлять. Оті музики,— додав з презирством.— Ви чули, як цей Кон, перша скрипка, грав фінал? Не розуміє, нічогісінько не розуміє. Знаєте, він грає в оркестрі, в джаз-оркестрі, у готелі «Каррера». Ви ж розумієте, що він грає? Він грає румбу, він грає самбу, він грає «Перський ярмарок»!! Ну, в найкращому разі — угорський танець... То як же він може грати такий квартет? Як це говориться по-польськи? «Вершини музики»?

Справжній цимес, пане Івашкевич. Нічого прекраснішого не може бути... Правда єврейська музика! То як він може її грати, коли він щовечора грає самбу, ще й підспівує своїм нявкучим голосом...

— Але все-таки гарно з його боку, що він взяв участь у квартеті.

— Е, не вірте ви йому,— з серцем сказав Натан,— він тут гратиме, він і там гратиме...

— Що значить «там»?

— Що значить? Ну, там... у сіоністів. Він там теж гратиме. Йому аби показати свій помах смичком. Ви бачили, як він знімає смичок? Ай, яка дивовижа! У Відні в кожній кав'ярні так махають смичком... Велике діло... Кона не чули.

— Але ж у вас все-таки вийшло.

— «Вийшло», «вийшло»... Мендельсон не повинен виходити, його треба грати. Це музика, пане Івашкевич...

— А ви давно граєте? — спитав я, аби щось сказати.

— Що значить давно? Я народився зі скрипкою. А віолончель тато клав у мою колиску.— Він несподівано засміявся, від цього сміху на його обличчі з'явився якийсь дитячий, добрий вираз, воно розгладилося, очі теж сміялись, і старий став майже гарним.— Я тільки кажу так,— провадив далі сміючись,— адже віолончель у колиску не вміститься. Але коли мені було десять років, я спав у футлярі од віолончелі. Сім'я була велика, ліжок не вистачало... Мене ще сам Барцевич слухав, як приїздив до Тарнова. «Ну, Натанчику,— сказав,— з тебе будуть люди!»

— От бачите,— необачно бовкнув я,— і вийшли з вас люди!

Фріденсон пильно й сумовито глянув на мене. Від недавнього сміху на його обличчі не лишилося й сліду, біла борода задерлася вгору — невне, він зціпив зуби. «Боже,— подумав я,— мабуть, я ніколи не навчуся роз-

мовляти з людьми!» Перше ніж відповісти, Фріденсон знову з інтересом почав розглядати узор на паперовій скатертині, потім вузькою, сухою рукою з довгими пальцями змахнув з неї невидимі крихти.

— Ой, ви жартуєте, жартуєте,— нарешті мовив, зітхнувши,— але й жартувати треба якось... якось...— він добирав слово, а мепі мурашки бігали по спині,— інакше. Які з мене люди? Хто я такий? Що від мене лишилось? Ніколи я багато не важив... а тепер?

— Ви самі живете тут, у Саптьяго?

— З ким мені жити? В мене нікого нема...

— А що ви робите? — швидко спитав я. Наша розмова нагадувала прогулянку по просторій залі, де багато дверей. За кожними дверима, які я відчиняв, кімната була вже зайнята, і доводилось їх негайно зачиняти, щоб не ускладнювати справи.

— Одна моя знайома має в пасажі крамничку. Знаєте, таку, де продають браслети. Індіанські, арауканські... Ці арауканські браслети роблять наші євреї... Ну, а я вечорами підраховую виторг. І баланс підбиваю. Я старий бухгалтер, вмю підбити баланс, у мене завжди сходиться тютілька в тютільку!

— Хіба ж може бути, щоб баланс не сходився? — весіхнувся я.

— Правда ваша,— він і собі усміхнувся, показавши довгі жовті зуби,— правда ваша. Але баланс мого життя якось не зійшовся...

— Ви самотні? — спитав я.

— «Самотній», «самотній»,— несподівано спалахнув Фріденсон і з серцем шурнув рукою по столі,— не в тім річ. Тепер самотніх багато. Те, що втратив, я списав у збитки...

— Ви багато втратили?

— Багато? Як для кого. Якщо Рокфеллер утратить мільйон доларів, то для нього це небагато. А якщо я втрачу тисячу песо, то для мене це багато.— Він на

хвилю замислився, а потім додав уже тихше і значно спокійніше: — Я втратив багато: жінку, сина... ну, і там, у печах, усіх...

Старий замовк. Я дивився на нього, спостерігаючи гру почуттів на його обличчі, вираз якого щохвилини мінявся. Невдовзі він знову заговорив:

— Ну що? Пане Івашкевич, я хотів сказати вам і дуже багато, і нічого. От ви кажете, що бачили, як горіло гетто. Ну і який сенс у тому, що воно горіло? Я думаю, майже ніякого.

— Як це, пане Натан? Адже євреї взялися до зброї!

— Їм тільки здалося, що вони мають батьківщину. Знаєте, мій Моріц теж думав, що має батьківщину. Він поїхав воювати в Ізраїль. Колись іще до нас у Тарнів приїздили такі, що збирали гроші на нову батьківщину, на Ізраїль. Мій тато не поїхав до Ізраїлю, він поїхав до Аргентини. І я думав, що маю батьківщину. Мій Моріц ніколи не займався політикою, він не був ні сіоністом, ні комуністом... Але коли він почув, що там точиться війна, то кинув свою скрипку...

— Він грав на скрипці?

— І як грав! Пане Івашкевич, ото була гра... не те що цей шейгец¹ Кон з готелю «Каррера». То він кинув свою скрипку і сказав: «Тате... татуню, там іде війна, я поїду». Ну, і поїхав. І як тільки приїхав, одразу загинув. На єгипетському кордоні... Я вас питаю, нащо він туди поїхав?

— Мабуть, уважав це за свій обов'язок.

— Пане, ми були такі дурні,— вибухнув раптом старий і вдарив обома руками по столі.— Ми були ідіоти! Не тільки він,— я, Натан Фріденсон, вважав це за наш обов'язок. Отут у мене й не зійшовся баланс.

— Як це, пане Натан?

— Батьківщина, батьківщина... кожна людина має

---

¹ Партач (єврейськ.).

батьківщину. Чому ж євреї не мають батьківщини? Ну, скажіть...

— Але ж ви сказали, що вважаєте Ізраїль...

— Ізраїль? — Фріденсон так здивувався, що аж підвівся зі стільця, не зводячи з мене очей. — Ізраїль? — повторив.

Мені стало ніяково. Я повинен був догадатись.

Але Натан вибухнув палкою тирадою:

— Так, ви маєте рацію. Я думав, що це буде наша батьківщина — моя, Моріцова і моєї жінки. Мені не потрібна була батьківщина в Тарнові, мені не потрібна була батьківщина в Сантьяго, бо я мав свою батьківщину. Розумієте? Єврейська держава... єврейська армія, єврейська преса, єврейська школа. Такого навіть сама Еліза Ожешко не могла б придумати. Ну і що з того? Що? Хіба для того в нас батьківщина, щоб плювати на араба? Хіба для того в нас батьківщина, щоб продати її американцям? Хіба для того в нас батьківщина, щоб... ви чули, що вони вигадали вкупі з Аденауером? Заплатити їм! За газ, за попіл, за золоті зуби — заплатити. Чи ви коли чули таке? Ви чули? Я знаю, як це зветься. Тридцять срібників... гроші за кров, де це видано? Брати такі гроші? І в кого? У тих, хто вбивав, хто кидав у печі дітей... Ви чули? Всі мої родичі пішли на смерть, увесь Тарнів пішов. Моя жінка не витримала. Серце... — показав на груди, — раз — і кінець.

Якийсь час Фріденсон дивився на мене, потім перевів погляд на свої руки, що лежали на столі. Старий важко дихав, і я боявся, що він розплачеться. Та ні, він заспокоївся і за кілька хвилин заговорив зовсім іншим тоном.

— Пане Івапкевич, оце і все, що я хотів сказати. Я відразу побачив, що ви чоловік поштивий, це по очах видно, — він, звичайно, вжив слово «поштивий» в розумінні «порядний», — і подумав собі: «Натане, скажи все цьому чоловікові...»

Мене трохи здивувало, що це вже кінець. Але я мовчав.

Старий знов підвів на мене очі:

— Ну, і що мені робити?

Я не зрозумів питання. Старий бездомний чоловік, одною ногою в могилі. Про що він мене питає? Що це означало? Я мовчав.

— Ви здивовані,— сказав раптом Фріденсон, зводячи на мене очі,— ви дуже здивовані. Про що питається такий старий дід? Що йому робити? Йому треба вмирати. Так. Але де вмирати?

— Як де? Ми не вибираємо собі ні місця смерті... ані хвилини смерті...

— Я не про те, пане Івашкевич. На який бік стати перед смертю? З ким іти? Я б хотів умерти спокійно... але, здається, мені це не вдасться.

— На бік правди, пане Фріденсон. Правда — найкраща батьківщина.

— Це трудна батьківщина,— зітхнув старий,— шлях до неї далекий.

— Ба ні...

— Може, не такий далекий, як важкий... Я б хотів умерти в Польщі,— помовчавши, пошепки додав він.— Оце країна!

— Така сама, як інші, пане Фріденсон, всі ми люди.

— Але ви... ви прагнете правди? Еге ж?

— Так, звичайно,— я трохи збентежився.— Але повторюю: всі ми люди. А люди часом можуть помилятися.

— Якби я там був! — зітхнув старий Натан і за хвилину додав: — І нащо Моріц поїхав у Палестину? Було б йому їхати до вас...

Я дивився на нього, зворушений. Ми довго мовчали. Певніше, мовчав тільки я, Натан Фріденсон шепотів щось, ніби сам до себе. Мене це трохи злякало. В харчівні ставало дедалі гамірніше, і шепіт старого губився в загальнім гомоні. Він повторював слова вірша:

Perros hambrientes,
Perros errantes...

Потім замовк.

— Галасують,— непевно кивнув у бік буфету.

Я вважав, що тепер прийшла моя черга. Однак усвідомлював, що все, щб я скажу, буде тільки банальною фразою. Що я міг сказати цьому самотньому, зневіреному старому чоловікові?

— Любий пане Фріденсон,— почав я,— у всіх нас є одна батьківщина — боротьба за мир і поступ. У цій країні всі ми — брати.

На мій подив, пан Натан пожвавішав, почувши цей загальник. Він жадібно ловив кожне слово. Може, тому що прагнув утіхи і ладен був шукати її будь-де, а скорше, тому що фраза, яка мені здавалася заяложеною, для нього була свіжа, повна змісту. Він рідко чув такі слова.

— Ви гадаєте? — питав раз у раз.— Ви гадаєте? — А тоді раптом розвів руками: — То як же з тою боротьбою за мир, пане Івашкевич?

— Ніхто в світі не хоче війни, особливо прості люди. А що вони не хочуть війни, то єднаються. Ну, і стають братами в боротьбі за мир...

Мені було трохи ніяково за ці спрощені пояснення, але старий Фріденсон слухав з задоволенням.

— От-от-от! — притакував він.— І мені б не хотілося бути самому, розумієте, пане Івашкевич. Старий, самотній — це недобре.

— Старість, на жаль, завжди самотня,— відказав я, ледь посміхнувшись.

Фріденсон неспокійно ворухнувся:

— Що ви можете про це знати? Ви поляк, ви з Польщі, у вас там усі розворушилися. Ви не самотні, пане Івашкевич.

— Ви не самотні, пане Фріденсон,— луною озвався я. Старий знов замислився. Але раптом підвів голову

і глянув на мене. Та сама дитяча усмішка знов роз'яснила, розгладила його старече лице. Я б сказав, що якась внутрішня радість змінила вираз його обличчя, він мав вигляд, як перед самим початком квартету.

— Я відразу подумав собі, що ви мене втішите, пане Ярослав,— він уперше назвав мене на ім'я.— Ви розумний чоловік. І ви любите євреїв.

— Я б сказав трохи інакше,— поправив я,— а саме: любите людей.

— З вами приємно розмовляти,— зітхнув Фріденсон і глянув на годинник.

Я теж кинув погляд у бік вікна й побачив, що машина вже чекає на мене.

— Але ви після мого виступу махнули рукою,— сказав я.— Я не сподобався вам точнісінько так само, як Кон в останній частині квартету.

— Ні, це не тому,— задумано мовив Натан.— Я махнув рукою через те, що мене там не було. Мені хотілося б усе це бачити...

— Навіщо? — здивувався я.— Це ж було жахливо!

В цю мить підійшов офіціант. Я хотів оплатити рахунок, зрештою, невеликий, але Фріденсон не дозволив.

— Ви наш гість,— сказав він.

Ми встали й попрямували до виходу, протискуючись поміж густо обліплених людьми столиків. На вулиці нас зустріла цілковита тиша й осіння ніч, як завжди тут, туманна й безвітряна. Фріденсон притримав мене за рукав.

— Пане Івашкевич,— мовив він,— я махнув рукою не тому, що ви погано говорили. Я махнув тому, що мені не довелося це бачити, що я не міг боротися.

Слово «боротися» він вимовив ніби через силу, неохоче, здивовано. Видно було, що це слово для нього незвичне і що він цілком розуміє, як дивно звучить воно в його вустах.

Лише на вулиці я помітив, що Натан Фріденсон на зріст зовсім невисокий, певніше, що він дуже худий і згорблений. Раніш я не звернув на це уваги. Тепер він з зусиллям розпростався і якимось тужно, але zarazом бадьоро подивився в глиб вулиці, де купчився густий білий туман. Крізь туман пробивалося місячне сяйво.

— Тепер кожна чесна людина повинна боротись. Я завжди хотів, але не міг,— почувся біля мене сумний шепіт.— Хто в нас бачив, щоб євреї за щось боровся? Та ще за тих часів! Ось тому я й шкодую, що не бачив того, що ви. Моріц теж хотів воювати. Тільки опинився не на тім боці...

І Натан Фріденсон знов своїм звичаєм махнув рукою. Цим жестом він немовби перекреслював усе своє нікчемне життя, немовби просив пробачення за те, що він такий, який є. Старий знов згорбився.

— Я вас підвезу, пане Фріденсон,— сказав я, підходячи до машини.

— Ні, ні, дякую,— відмовився старий, сумно дивлячись на мене крізь золоті окуляри,— я живу тут недалечко, і мені ще треба забрати з клубу віолончель.

Мабуть, на згадку про інструмент йому сяйнула ще якась думка, бо він схопив мене за руку, коли я вже простяг її до дверцят машини. І, не випускаючи моєї руки, дивлячись мені в очі й знов повеселівши, промовив:

— А дехто, пане Івашкевич, має ще одну батьківщину. Це музика. Знаєте, цей квартет Мендельсона я грав би з ранку до вечора...

Що це так блиснуло — місячне світло? Мабуть, ні. В добрих чорних очах Натана Фріденсона стояли сльози, коли він прощальним жестом підніс руку:

— Прощайте, пане Івашкевич.

Я зачинив дверцята.

ОПОВІДАННЯ ПРО КРАЇНУ ПАПУАСІВ

В цьому оповіданні, крім особистих спогадів, використано праці з антропології Броніслава Малиновського, брошуру Рогінського про Миколу Миколайовича Миклухо-Маклая та ряд репортажів французьких і англійських журналістів.

Останнім часом жодна книжка не справила на мене такого великого враження, не збудила стільки думок і згадок, як «Далекі літа» Костянтина Паустовського,— спогади його молодості, так блискуче перекладені з російської Єнджевичем. І не тільки завдяки довершеності стилю видатного письменника, а ще й тому, що це книжка також і про мою молодість. В одному місті, одного року ми з Паустовським скінчили гімназію, тож він видобуває з безодні забуття ті самі події, що хвилювали всю тогочасну молодь,— як-от смерть Толстого чи вбивство Столипіна,— і навіть змальовує тих самих людей, які стояли біля колиски і його, і моєї творчості. У моїх мемуарах, якщо я їх колись напишу, ці люди посядуть те саме місце, що і в книжці радянського письменника. І лиш з одним у Паустовського я не можу погодитися — з назвою. «Далекі літа»? Дорогий Костянтинне! Та хіба ж це такі вже далекі літа? Молоді літа ніколи не стають далекими, вони завжди з нами, вічно живі. І хоч од тих часів нас відділяють такі грандіозні події, як дві війни і Велика революція в Росії, мені здається, ніби все те, що описує Паустовський, діялося вчора, позавчора, тиждень тому.

От, наприклад, похорон Столипіна. Мов увіч бачу відблиски серпневого сонця на банях Печерської лаври і довгу шеругу учнів, що кілька годин під стінами церкви очікували на жалобну процесію. Паустовський, як я дізнався лиш тепер, майже через сорок років, стояв зі своєю гімпазією коло нас. Усі ми сприйняли вбивство Столипіна як привістку близької грози. Мій товариш Юра, залишений на другий рік у сьомому класі за пропуски уроків, опишався далеченько від мене. Але я пробрався до нього, і ми почали одну з тих нескінченних розмов, що їх провадять тільки з друзями юнацьких літ. Розмова ця упам'ятку мені ще й тому, що тоді Юра вперше заговорив про свого дядька, якого називав «дядя Коля». То був славетний російський мандрівник. Про нього нам випало побалакати трохи згодом.

Як відомо, наша пам'ять зберігає не лише визначні події; інколи в ній закарбовується який-небудь звичайний, буденний день,— і от через багато років не тільки пригадуєш колір неба та дрібні, не варті уваги, події, а й чуєш запах того ранку, дня чи вечора, протягом якого нічого не сталося, але який, одначе, навік запав у серце, може, саме завдяки своїй буденності.

Отак запам'ятавсь мені один звичайний день, субота, коли я поїхав на футбольне поле, аби подивитися гру нашого класу, що мав помірятися силою з восьмим класом кадетського корпусу. День був уже осінній (після похорону Столипіна минуло кілька тижнів), але сповнений тієї весняної сили, весняних барв, котрі іноді надають осіннім дням неповторного чару, якоїсь особливої дзвінкості, що в ній вчувається немовби виклик долі. І сьогодні я міг би намалювати ряд берізок з пожовклим листям, купки дерев, що збігають з пагорбів, як на картинах Нестерова, і строгий силует будинку кадетського корпусу.

Стояла така теплінь, що можна було сидіти на траві.

Ми з Юрою вибрали собі місце збоку, де сітка воріт захищала нас од несподіваних ударів м'яча і гравців, що кидались до нього. Ми не дуже уважно стежили за грою, хоч наші найближчі друзі із шкури пнулися, аби вгатити гол кадетам. Через кілька років вони билися з цими кадетами вже насправжки.

Розмова одразу зайшла про дядю Коло. Легко собі уявити, як цікавила й захоплювала нас в юнацькому віці діяльність великого мандрівника, який багато років провів у Меланезії й ім'ям якого було названо північне узбережжя Нової Гвінеї вздовж затоки Астролябії. Тоді ми сприймали подорожі, здійснювані в другій половині дев'ятнадцятого століття, ще в дусі Жюля Верна, нас вабила пригода сама по собі. Ми не замислювалися над тим, яка Ідея надихала дядю Коло в мандрах по далеких морях Океанії.

Мій друг докладно розповідав про полкування на райських птахів, різні види яких водяться на Новій Гвінеї; декотрих із них без жалю винищують і чорні жителі цих країв, і європейці — постачальники модних магазинів Лондона та Парижа. Зміна моди, коли пера райських птахів раптом вийшли з ужитку, поступившись місцем перед страусовими, зруйнувала не одного такого мисливця. Юра сказав мені, що кілька рідкісних екземплярів з дядькової колекції, майстерно набитих, зберігаються в їхньому маєтку недалеко від Києва, і якщо я хочу побачити маняки, то можу туди приїхати. У мене найближчим часом якраз випадало кілька днів — неділя та якесь католицьке свято, — коли я був звільнений від занять, а Юра взагалі не обтяжував себе такими речами, як регулярне відвідування гімназії, тож ми домовилися, що на ці дні я приїду до нього. В тому одноманітному й тяжкому житті, яке я тоді провадив, навчаючись і заробляючи репетиторством, ця осіння поїздка стала великою подією. Я й тепер можу розповісти про неї з усіма подробицями.

Дім мого товариша був найдивовижнішим сільським домом з усіх, які я бачив на своєму віку. То була озя з надміру високими покоями, широчезними лиштвами на дверях та дебелими віконними рамами і до того зовсім неупоряджена. В їдальні містився величезний, як у середньовічних замках, камін з дашком, стояли стіл і стільці, у вітальні — невеличке піаніно і табурет, а у спальнях — залізні ліжка та звичайні столи, що заміняли письмові. В цій просторій оселі жив мій товариш із двома братами, старшим і меншим. Вони давно осиротіли, і їхніми майновими та всіма домашніми справами орудувала велична стара няня Дарія Михайлівна, яка тепер посідала в родинній ієрархії дуже високе становище. Хлопці боялись її як огню, а огрядна й владна Дарія Михайлівна не вельми прихильно ставилася до людей, що з'являлися в господі, де вона поряdkувала. На щастя, моя мовчазність і скромність припали їй до вподоби, і вона не тільки не стала заперечувати проти мого перебування у відданих під її опіку хлопців, але вже на другий день розповіла мені всю історію їхньої родини, від початку до кінця, смакуючи численні подробиці, що стосувались і Юриних батьків, і його дядька, славетного мандрівника.

Речі дяді Коля — їх було, зрештою, небагато — містились у крайній кімнаті в глибині будинку, що правила водночас і за бібліотеку, і за спальню Юриного меншого брата, кульгавого, але чарівливого Дими. Тут можна було побачити надзвичайно рідкісний екземпляр райського птаха з гори Мороб, єдиний, що його дядя Коля лишив собі. Усі свої колекції він передав музеям у Сідней та Петербурзі. У родичів зберігалися деякі документи та чернетки листів, складені у спеціальний портфель з коричневої шкіри, і серед них — відома гнівна депеша Бісмарку, в якій дядя Коля заявляв, що жителі північного узбережжя Нової Гвінеї протестують проти прислання їх до Германської імперії...

Мабуть, отримавши цю телеграму, канцлер Бісмарк засміявся, якщо мав хоч якийсь почуття гумору.

Серед цих документів була річ, на ті часи надзвичайно рідкісна, тому вона мені запам'яталася: фотографія останньої сторінки доповіді, поданої вченим і мандрівником імператорові Олександрові III; на ній цей коронований жандарм накреслив лаконічний присуд, що поховав усі надії дяді Коля на створення ідеального колоніального суспільства, котре, не навертаючи до християнства і не споюючи, справді дбало б про щастя його улюблених папуасів. Присуд складався лише з кількох слів: «Считать дело конченным» — вважати справу скінченою! Дядя Коля, бач, хотів рятувати «дикунів»! За тих часів, коли російський учений прибув на острови Меланезії, цей задум здавався дивацьким. Слід, однак, визнати, що він дуже добре розумів, яке становище склалося на його другій, тропічній, батьківщині, і якщо не знав ще слова «геноцид», то знав, а може, й сам створив інший вислів — «полювання на людей», що так влучно характеризував ставлення білих до колоніальних народів. Він уживав його у своїх численних листах, якими засипав російські та англійські органи влади, губернатора Австралії та представників уряду Великобританії і Нідерландів на неосяжних просторах Мікронезії і Меланезії. Якщо дядя Коля й не знав слова «геноцид», то зіткнувся на ділі з цим явищем. Недавно я довідався, що в Сідней знайдено архів великого мандрівника, а в ньому — старанно перехований лист такого собі Френка Шерідана, поліційного чиновника з Квінсленду, де описано полювання так званих *blackbirders*¹ на жителів Гвінеї і способи застосування їхньої праці в Північній Австралії, а також звіти про винищення за допомогою отрути цілих

---

¹ Люди, що ловили тубільців у Полінезії для продажу їх у рабство.

племен папуасів після використання їх на тяжких роботах.

В той час я цього ще не знав. Ілюстраціями до усних розповідей про дядю Колю були лише кілька пожовклих аркушів паперу з чернетками листів та доповідних записок і фотографія виснаженого чоловіка в розкішній шубі. Та ще, звичайно, маляк райського птаха з гори Мороб.

Цей птах і був головною темою розповіді. Я постараюся повторити її, трохи впорядкувавши матеріал, бо спочатку мені розказувала няня, потім, зовсім інакше,— Юра, а Дима допомагав йому, додаючи від себе деякі подробиці. Нарешті я ще раз почув усю історію від Сергія Сергійовича — Юриного старшого брата, який на другий день по моїм приїзді до них у гостину навідався додому з сусіднього містечка, де відбував військову службу в блискучому уланському полку. Розповідь Сергія Сергійовича дещо відрізнялася від попередніх. Ми сиділи в їдальні біля величезного каміна, Юра бренькав на фортепіано — він грав переважно військові марші, а Дима в бібліотеці безперестанку цмулив люльку; з відчинених дверей його кімнати клубами бухав дим і вряди-годи долинав застережливий вигук, коли Юра аж надто фальшивив. Я не перебивав оповідача й не сказав йому, що вже двічі чув про птаха з гори Мороб, до того ж форма, якої падав розповіді молодий улан, найбільш припала мені до вподоби.

Відтоді минуло близько сорока років. Не тільки няні моїх друзів, а й їх самих давно немає на світі, усі вони померли молодими. Переповідаючи нині цю історію, я, можливо, помилюся в деталях, деякі прогалини прикрию мереживом вимислу, але постараюсь якомога точніше викласти все те, що зберегла моя пам'ять про яскравий епізод з життя мандрівника. Певна річ, час залишає нам лише уривки таких спогадів, але, мабуть,

уже ніхто в цілім світі не зможе мені сказати: стривай, це було не так! Лиш я один знаю цю історію, бо славетний мандрівник не занотував її у своїх записках, які зберігаються в Ленінграді й Сіднеї. Саме тому я хочу поділитися нею з моїми читачами.

Коли дядя Коля прибув на корветі російського військово-морського флоту — а було це у вересні 1871 року — до затоки Астролябії. Нова Гвінея, яку давні іспанські мандрівники називали Ісла-дель-Оро¹, мала недобру славу. Моряки вважали її найнебезпечнішою землею в світі, і серед них ішли чутки про людоїдів, мисливців за черепами, про змій та крокодилів, яких аж кипить у цих місцях, і навіть про величезні м'ясожерні рослини, що їм на поживу кидають непроханих прибульців до країни райських птахів.

Затока Астролябії, розлога, але захищена від океану кораловими рифами і тому спокійна, була облямована широкою смугою білого піску. Хвилі м'яко накочувались на пісок, розсипаючись бризками біля стовбурів кокосових пальм, що росли де-не-де понад берегом. За кілька кроків од них починалися джунглі — густе плетиво з пальм, деревовидних папоротей, ліан; тут і там серед зелені пламеніли червоні квіти гібіскуса і жовтів запашний панданус, а над морем зелені здіймалися засніжені верхи величезних конусоподібних вулканів. На перший погляд джунглі стояли суцільною стіною, крізь яку годі було пройти. Тому папуаси, що зненацька з'являлися на тлі цієї зеленої стіни, неначе віринали з-під землі.

Неважко уявити собі настрій дяді Колі, коли корвет «Витязь» розпустив вітрила і, легко маневруючи на хвилях затоки, став віддалятися, а вчений лишився майже в цілковитій самоті у маленькому дерев'яному будиночку, вкритому гофрованою бляхою, який за два

---

¹ Золотий острів.

дні поставили матроси. Майже в цілковитій самоті, тому що двоє його товаришів — полінезієць, якого звали просто «Бой», бо ніхто не міг вимовити його складного ймення, і моряк Ульсен, ще молодий хлопець, швед за національністю, — були ледве живі зі страху.

Коли корвет зник у далині й запав присмерк, мандрівник вийшов з будинку і, хоч спека ще не дуже попустила, вдихнув на повні груди повітря, напоєне запахом йоду, і пішов босоніж по піску. Язика хвиль лизали йому ступні. Його вразила врочиста тиша, що огортала землю позад нього, ліс та гори, які синіли в далечині, і він раптом гостро відчув свою самотність. Відпливаючий корвет був останньою ланкою, яка єднала його зі світом. Мандрівник залишився тут, у цьому незнаному, таємничому, ворожому краї. Може, назавжди?

Але людина ніколи не буває зовсім самотня. Зненацька по джунглях, мов дрозд, прокотилося, то віддаляючись, то наближаючись, часте торохкотіння барабанів. Джунглі подавали знак, що вони пасторожі.

Дядя Коля всміхнувся, почувши ці звуки. Не згодний з ученим світом, що поділяв раси на вищі й нижчі, він прибув сюди, аби пізнати й зрозуміти саме цю людину, яка барабанним дробом оповіщала племена, що жили на узбережжі і в глибині лісу, про появу таємничого білого. І впевнитися, що ця чорна людина — брат усіх пригноблених та пригнотених, які живуть під різними географічними широтами.

«Якщо мене не вб'ють одразу, я переможу», — подумав мандрівник і попрямував до свого будиночка. Бой і Ульсен розмовляли пошепки, сидячи на матах перед входом, але, побачивши вченого, замовкли. А коли він минув їх, зневажливо подивились йому вслід.

З наступного дня почалася боротьба дяді Колі за здобуття довіри «дикунів». Спосіб був дуже простий: учений проходжувався понад берегом моря, по лісі,

наближався до причаєних у заростях селищ, а часом і заходив у них, не маючи при собі ніякої зброї, навіть ножа.

Спочатку він брав із собою своїх товаришів, Боя або Ульсена, але ті кидались навтіки, почувши свист стріли чи далекий відголос барабанного дробу. А барабани гриміли й гуркотіли безупинно, то ближче, то далі. Спершу дядя Коля гуляв тільки по пляжу, збирав черепашки, дивився на хвилі. Потім почав походжати понад щільною стіною заростів, що пахли перцем і м'ятою. Тільки підійшовши зовсім близько, він помітив, що в цій стіні подекуди видніють ніби виломи: там починалися стежки, що вели в глиб острова. Дійшов він і до гирла чималої річки, яка поволі котила свої зелені хвилі в затоку. Коли він занурив ногу у воду, вона видалась йому дуже холодною — річка збігала в гір.

Третього дня він попростував однією з цих стежок і незабаром вийшов на галяву, де стояли гостроверхі хатини, одні просто на землі, інші — на палях. Напіввідкриті фасади були оздоблені візерунками та різьбленням і розмальовані яскравими фарбами. То було село.

Що ближче підходив мандрівник до села, то гучніше й нервовіше били барабани. Наблизившись до крайніх хатин на відстань лету пущеної з лука стріли, він побачив, що жінки й діти з голосним криком тікають від нього геть. Назустріч йому вийшли чоловіки, грізно потрясаючи луками та списами; кілька стріл пролетіло в нього над головою. Один із чоловіків вирізнявся високим зростом, атлетичною статурою і гарними рисами обличчя. І хоч він грізніше за всіх вимагував списом і, гортанно вигукуючи щось, показував рукою на стежку, якою прийшов мандрівник, певне, вимагаючи, щоб той повернув назад, саме цей папуас видався дяді Колі найбільш симпатичним. До нього

і звернувся вчений, показуючи на мигах, що прийшов без зброї, з мирними намірами, і що він голодний. Тубільці заспокоїлись, але дивилися на нього з недовірою. Нарешті вродливий вождь увійшов до одної хати і виніс звідти мандрівникові кілька плодів манго.

— Так почалася дружба мого дядька,— сказав тут Сергій Сергійович,— з вождем села Бонгу, що звався Туй. Відтоді тубільці стали називати дядька «Таморуе». Під цим ім'ям він був знаний протягом кількох десятиліть на північному узбережжі Гвінеї та поближких островах.

— Ну, а цей птах? — спитав я, показуючи на синій, зі сталевим полиском маняк з довгими, сніжно-білими перами на хвості та якимось вицвілим сріблом на шиї й голові. Припалий порохом птах стояв на полиці в бібліотеці вже тридцять років. Тепер, коли його принесли в їдальню, де ми розмовляли, при світлі полум'я стало помітно, як пошкодив його неблаганний час. Але разом у хисткому світлі каміна сині пера заіскрилились, мов діаманти, зарожевіло біле мереживо хвоста, і птах неначе ожив. То було чарівне видовище.

Певна річ, відважний дослідник ще не раз наражався на смертельну небезпеку: на нього замірялися списами, над його головою пролітали стріли, в нього кидали камінням і кам'яними топірцями. Та ще небезпечнішим виявився інший ворог — тропічна пропасниця. Від неї загинув, хоч як це дивно, місцевий житель, полінезієць Бой, а обидва європейці вижили. Пролежавши кілька тижнів у гарячці, перебіг якої дядя Коля з разючою точністю описував у своєму щоденнику, він все ж одужав. Проте хвороба дуже підірвала здоров'я вченого, і він вже ніколи не зміг його поправити.

Полишений на самого себе, змушений власними силами боротися з усіма труднощами, голодом і злигоднями та залагоджувати конфлікти з тубільцями (моряк

Ульсен був паралізований страхом), дядя Коля весь час відчував підтримку вождя, з яким зустрівся під час перших відвідин села Бонгу. Коли будиночок мандрівника, не розрахований на вологий і жаркий клімат, почав розвалюватися, Туї допоміг його полагодити. Коли підмокли запаси сірників і довелося постійно підтримувати вогонь, Туї забезпечив білого друга дровами. У вождя було двоє коханих дітей: син Бонем, що приходив з батьком до будиночка на пляжі, і старша дочка Іламверія, про яку Туї розповідав своєму другові. За десять місяців дядя Коля навчився вільно говорити мовою папуасів, але, на жаль, тільки мовою села Бонгу; в Горренду — місцевості, розташованій трохи далі,— говорили зовсім інакше.

Дядя Коля, що провадив начебто бездіяльне життя, через пропасницю та різні ускладнення часто лежав у своєму не дуже зручному гамаку, одначе, потроху виконував завдання, заради якого сюди прибув. Так, він на власні очі пересвідчився, що всі поширені в тодішній науці теорії, буцімто папуаси належать до нижчої раси,— чистісінька вигадка. Англійські та німецькі вчені доводили, що коли ця раса й не нижча, то, в усякому разі, якась особлива, і що папуаси мають певні відмінності в будові й функціонуванні організму. Шляхом спостережень російський учений легко спростував ряд теорій, які вважалися тоді науковими,— наприклад, про те, що волосся в папуасів росте не так, як у всіх людей, а «жмутками», що їхня шкіра товстіша за нормальну людську шкіру і має інші властивості, або що колір її зумовлений іншими причинами, ніж в африканських негрів. А найголовніше — він збирав докази, що «дика» людина — така сама, як і всяка інша, вона так само страждає і прагне щастя, любить і ненавидить. Недарма через кілька років Лев Толстой писав до дяді Колі (цього листа мені теж показали): «...зворушило мене і захоплює у Вашій діяль-

ності те, що Ви перші, безперечно, своїм досвідом довели, що людина всюди людина, тобто добра, схильна до співжиття з іншими істота, і заходити в стосунки з нею можна й треба тільки за допомогою добра й істини, а не гармат і горілки».

То був чи не найщасливіший період у житті російського мандрівника, в житті, повному боротьби і пригод. А тим часом він, людина тихої, мрійливої вдачі, з природи не був борцем. З того моменту, коли його, сімнадцятирічного юнака, виключили з Петербурзького університету за участь у студентській сходці, за соціалістичні переконання і відкрито висловлювані симпатії до польського повстання, яке догасало в келецьких лісах, він усвідомив, що все своє життя повинен буде перемагати в собі схильність до споглядання та мрійливості і боротися. Це, однак, не заважало йому зберігати добрий умор і мати вигляд енергійного молодика, про що писав Томас Гакслі. І він боровся — боровся з авторитетом учених, що їх теорії ґрунтувалися на упередженнях, боровся з заскнілістю Російського географічного товариства, з бюрократизмом царських чиновників... Але тут, на березі Тихого океану, в будиночку під кокосовими пальмами, ослаблий від хвороби, яку насилу переборов, він дозволяв собі мріяти.

Він мріяв і навіть переносив свої мрії на папір — створював «Схему устрою узбережжя затоки Астролябії». Чого тільки там не було: і самоврядування, і поступовий розвиток культури, і школи, шляхи, мости, торгівля з іншими племенами, і уряд, що мав складатися з ради найенергійніших тубільців, таких як Туї і сам Тамо-Рус як друг, порадник і захисник од чужоземців. При цьому, звичайно, не бралось до уваги інтересів європейського капіталу та всіляких експлуаторів. Про винищування отрутою цілих племен він дізнався далеко пізніше. Для нього то була пора ідилічних марень.

Через якийсь час дядя Коля впевнився, що його будинок — перепона на шляху папуасів, так наче він поставив його на мурашиній стежці. Берег, де він жив, відігравав велику роль у житті навколишніх сіл. Тільки коли тубільці звикли до присутності білого, вони знов почали туди навідуватися. Спочатку з'явилися поодинокі молоді пари, потім один по одному стали приходити рибалки. Але в першу повню місяця, що настала тижнів за три по приїзді дяді Колі на узбережжя, в селах несподівано зчинилась метушня, барабани почали бити гучніше й швидше, за стіною джунглів щось заворушилось, і, коли місяць зійшов над морем, розляглися якісь дивні звуки: то молоді хлопці з Бонгу й Горренду засурмили у великі морські мушлі, мов тритони на картинах Тінторетто. Залунав дивовижний спів, і замріяний мандрівник крізь двері свого будинку побачив на сріблястім пляжі Астролябії коло чорношкірих юнаків, що вели танок. Вони підіймали вгору то одну, то другу ногу і дедалі швидше крутились на піску. Барабани били вже зовсім близько, головні убори з пер райських птахів колихались у місячній сляві, мов квіти, і до самого будиночка доносились пахощі сплетених у вінки квіток бутії, подібні до п'яного запаху гарденії, та дух м'яти, великі пучки якої танцюристи позатикали за браслети, надіті вище ліктів. Мелодійна декламація не припинялася до пізньої ночі, і стомлений мандрівник почав розбирати окремі прості, грубуваті слова, яких його вже навчив Туї.

Іншим разом серед дня вчений побачив, як до моря наблизилася вервечка жінок у яскравих фіалково-жовтогарячих спідницях. Жінки забрели у воду, з'єднавши руки, і по їхніх сплетених руках обережно, щоб не торкнутися піску, пройшла молода дівчина. Вже далеко від берега вона стрибнула в море, а подруги почали ритуальне обмивання, сміючись та співаючи пісень про красу й кохання. Згодом дядя Коля дізнався, що цим

обрядом юна Дабугера, подруга Іламверії, відзначала свою першу вагітність.

В річці, яку відкрив мандрівник у день свого приїзду, папуаси ловили рибу і вдень і вночі. Лише за кілька тижнів по прибутті білого на ній почалося пормальне життя. Одного разу Туй запросив мандрівника з собою на риболовлю. Вночі вони попливли на вутлих пірогах угору річкою. На першій з них і на тих, що оточували човен вождя, горіли великі смолоскипи з гілок та сушого листя. Освітлені миготливим червоним полум'ям, джунглі по берегах річки були ще чарівніші, ніж удень. Попереду в іншому човні плыв Бонем. Він стояв на носі з великим луком у руках, балансує ногами, щоб утримати рівновагу в хиткому човнику, і цілив у темних рибин, що з'являлися в прозорій гірській воді. Бонем мав яких шістнадцять років. Картина нічного полювання була невимовно гарна.

Потроху перед дядею Колею розкривалися потаємні сторони життя папуасів, він почав розуміти навіть їхні недомовки.

Як мені не раз казали, найдивовижнішим у цьому пізнаванні таємниць і особливостей досі невідомого суспільства було відкриття тих самих законів, які правлять усяким іншим суспільством, виявлення схожих на наші умовностей, під покровом яких кипіли первісні пристрасті. Традиції і культура, успадковані від предків, інколи проявлялися там, як і в нас, у потворних звичаях. Наприклад, тим, хто справді сумував за небіжчиком, тобто його найближчій рідні, не годилося виказувати суму, тоді як ті, кого можна було підозрювати в нещирості, як-от дружина чи далекі родичі, повинні були протягом багатьох тижнів прилюдно виявляти горе, тижнями не мали права виходити з дому, мусили обтинати своє густе волосся, посипати себе попелом і мазати тіло смолою.

Цілий ряд речей, дій, осіб був під суворою, іноді

зовсім незбагненою заборною. Не можна було, наприклад, убивати синього райського птаха, їсти м'ясо дикої свині, рвати квіти папдануса в певні дні чи тижні.

Та найсуворішою заборною, найгрізнішим табу обмежувано відносини між братом і сестрою. З самого малечку брат не повинен ані в найменшій мірі цікавитися сестрою. Вони зростають під одним дахом, але їм заборонено бавитись, розмовляти, ба навіть щось питати одне в одного. Все інтимне життя сестри повинно бути незнане братові аж до такої міри, що від нього до останньої хвилини приховують ім'я її нареченого. Цей суворий закон викликає тим більший подив, що з того моменту, коли вона вийде заміж, брат стає опікуном сестри та її дітей і постачає їм засоби до існування — звичайно, натурою. Найменше порушення цієї грізної заборони вкриває їх обох незмивною ганьбою. А якщо їхній злочин набуде широкого розголосу, обоє мусять учинити «лоу».

Що таке лоу, чужинець дізнався невдовзі по приїзді. Але тоді він ще не розумів, що це значить. Якось надвечір, коли море було особливо лазурове і кидало блакитний відблиск на зелену стіну заростей, а в повітрі не вчувалося анінайменшого подуву вітерця, що рідко буває на цім узбережжі, дядя Коля побачив, як із лісу вибігла молода жінка у святковому вбранні (це він уже вмів одрізнити). Вона, лементуючи, подерлася на високу кокосову пальму, схилена над берегом і тому приступнішу. За жінкою з криком і плачем вибігла ціла юрба жителів села; найдужче голосила мати і, мабуть, сестри та брати жінки, що здиралася на пальму. Раптом з натовпу виступив молодий в'юнкий чоловік і теж поліз на пальму, щось жалібно гукаючи жінці. Але та, ступаючи чіпкими ногами по гладенькому стовбуру, швидко видряпалась на вершечок і несподівано розтулила руки, якими обхоплювала стовбур, постояла мить,

не слухаючи чоловікових волянь, раптом пронизливим, повним розпачу голосом проказала якусь фразу і шугнула сторч головою вниз, до підніжжя пальми. Натовп кинувся до неї, але вона була вже нежива.

Згодом з'ясувалося, що пальма, яка росла поблизу будинку Тамо-Руса, була, сказати б, офіційним місцем учинення лоу — традиційного самогубства вкритих ганьбою людей. Про те, які вчинки вважалися ганебними, дядя Коля дізнався лише під кінець свого першого перебування на узбережжі Гвінеї. Саме це і становитиме основний зміст моєї розповіді.

Вже наприкінці року, восени, коли настало свято врожаю, прийшла пора врочистого збирання при місяці таро та горіхів, змагань у перетяганні солом'яної ливви, пісенних і танцювальних конкурсів, джунглі були сповнені рухом, трепетом, музикою, бубонінням барабанів і далеким перегуком продірявлених мушель, звуки яких нагадували голос трембіти, так що російський мандрівник, змучений спекою і пропасницею, ночами не міг спати. Того вечора протяжні голосні співи особливо хвилювали його. Здавалося, співали самі джунглі. Хори озивалися то ближче, то далі, але головний хор співав недалечко, на околиці села Бонгу. Мандрівник і раніш чув такі співи, не раз чув їх і потім, але ніколи вони не здавалися йому такими зворушливими, як того вечора.

Дяді Колі вчувалося, ніби співають джунглі, — ліс вторував плюскотові морських хвиль, — та, прислухавшись, він зрозумів, що це голос людини, який лине з глибини душі. Голос людини знехтуваної, зведеної до стану тварини, людини, яка, однак, усвідомлюючи свою гідність, кидає в морок ночі благання про краще завтра. Молодий росіянин знав пісні російських селян і німецьких робітників з Людвігсгафена, де він навчався в університеті, знав тужливі пісні вбогих петербурзьких студентів і пісні каторжників, яких царські

жандарми гнали етапом у Сибір, і відголоси їх зливалися для нього зараз у гучному співі села Бонгу, що линув з темного лісу до посрібленого місяцем неба Меланезії. Голоси ритмічними, але дикими для вуха європейця акордами злітали вгору, міцніли, якусь мить вібрували і нараз уривалися на високій ноті, щоб за мить знов зашемерати десь унизу, мов очерет, і такими ж хвилями здійматися до високої ноти, що зненацька підносилась над берегом, мов пальма.

Дядя Коля розповідав згодом, що він ніколи так глибоко не розумів людину, яка поривається до боротьби за волю, за щастя. Зворушений, він лежав у своєму гамаку, коли це біля будинку почувся якийсь шелест. То був навіть не шелест — жителі узбережжя з'являлися безшелесно, — він побачив якусь тінь, чиясь легка рука торкнула його крізь вікно, за яким видніли пальми, подібні до чорних змій, білий пляж та місяць, і мандрівника вернув до дійсності голос:

— Тамо-Рус! Тамо-Рус!

По оздобах на голові і особливому бряжчанню браслетів дядя Коля впізнав вождя села Бонгу.

— Що сталося? — спитав він.

— Тамо-Рус! Тамо-Рус! Дуже погано! Туй дуже нещасний.

— Заходь до хати.

— Не можу, я мушу зараз іти. Туй зараз умре з горя.

Дядя Коля вийшов з будинку. Туй сидів на піску і нервово розгрібав його круг себе. Місяць, аж білий, який буває тільки в тропіках, яскраво осявав навколишню місцевість і лице чорного вождя. Мандрівник побачив, що Туй святочно вбраний, лоб і щоки його були розмальовані чорною та червоною фарбами, від нього пахло м'ятою та мускусом. Проте обличчя його виказувало глибокий сум. Білки очей блищали в темряві.

— Тамо-Рус! Дай грім у трубі, а то все пропало. Дядя Коля мав кілька штуцерів та мисливських рушниць. Однак, пересвідчившись, що жителі узбережжя обізнані з дією вогнепальної зброї, але її не мають і дуже бояться, він ніколи не стріляв у цих околицях. Мандрівник і гадки не мав, що Туї знає про рушниці, заховані в його напіврозваленому будиночку. Він ніяк не міг зрозуміти в чім річ; безладні слова, сказані мовою, що не має ні синтаксису, ні граматики, плуталися в його ще важкій від гарячки голові. Нарешті, після того як господар докладно розпитав Туя, заспокоїв і дав йому чарку араку (дядя Коля лише у виняткових випадках вдавався до цього засобу), справа більш-менш з'ясувалася. Сидячи на піску біля свого будинку поруч прибитого горем Туя, мандрівник почув таке.

Світив місяць,— ця молодь стає несамовитою, коли світить місяць, щоразу додавав Туї, згадуючи про супутника землі,— і захоплена почуттям Іламверія не держала обов'язкової в рідній домівці обережності. Брат її, Бонем, увійшов і побачив, що сестра ніжно розмовляє зі своїм нареченим, Мітакатою. Він одразу вийшов, але гріх стався, всі троє порушили найсуворішу заборону — Бонем дізнався, хто сестрин наречений і коханець, а вона показала на очі братові під час бесоромної розмови з чужим мужчиною. Тепер їм уже нема рятунку, за традицією вони мусять завтра вчинити лоу, всі троє. Може, Мітаката покине село і подасться в глиб острова або на інші, менші острови, куди не дійде чутка про його ганьбу. Але Бонем та Іламверія мусять загинути, а вони ж його, Туєві, діти.

Мандрівник здивувався.

— Чому ти прийшов із цим до мене? — спитав зажуреного вождя.

— Тому що тільки Тамо-Рус, тільки білий чоловік може тут чимось зарадити.

Дяді Колі, певне, було приємно, що Туй про нього такої високої думки. Це свідчило про велику довіру, доводило, що мирний білий чоловік, який вісім місяців жив у сусідстві з папуасами, здобув у них таку повагу, що сам вождь приходив до нього по раду в найважливішому життєвому питанні. Водночас мандрівник розумів і те, що весь його авторитет залежить від розвитку подій, і те, що в даному разі він нічого не може зробити. Звичайно, він мав вогнепальну зброю. Туй раз у раз йому про це нагадував, але Тамо-Рус не уявляв собі, як саме за допомогою цієї зброї можна визволити двох чи навіть трьох молодих людей з лабетів багатівікових забобонів. А Туй, хитаючи головою, весь час повторював:

— Бонем — мій син, Гламверія — моя дочка! Обоє — мої діти! Тільки вони в мене є.

Справді, інші Туєві діти повмирали і, окрім цих двох, він мав лише маленьку дочку Каньяваку.

— Ходім, Тамо-Рус, я тобі покажу! — сказав нарешті Туй і, обережно взявши мандрівника за руку, повів його лісом до села.

Співи не стихали, вони то завмирали, то розлягалися знов і линули до неба, зеленого від місячного сяйва. Туй і Тамо-Рус обережно йшли стежкою серед заростів деревовидних папоротей, ліан та пальм. Тут стояв запах джунглів, дикого перцю та прілого листя. Дядю Колю знов затіпала пропасниця.

У селі Туй, не випускаючи руки російського мандрівника, привів його до великої розцяцькованої будівлі, що стояла посеред села, поблизу вождєвої оселі. То був «дім нежонатих», місце, де проводили ночі коханці, які ще не побралися. Фасад блищав проти місяця, а затиля будинку, що нагадував сфінкса, простягнутого на майдані, оповивала непроглядна пільма тропічної ночі. Туй спинив свого друга у затінку і показав пальцем на будинок. На високім порозі, під три-

кутним дашком з різьблених колод, розмальованих червоною та блакитною фарбами (в сляві повного місяця ці кольори здавались особливо глибокими) сиділи хлопець і дівчина. Їхні нерухомі постаті були неначе вирізьблені з чорного мармуру. Парубок сидів на землі, випроставши й широко розставивши ноги, дівчина, припустившись навпочіпки поруч, обіймала його. Притулившись головами, обоє мовчки дивились на небо. Вони не ступалися за весь час, поки Туї і Тамо-Рус дивились на них зі своєї схованки, навіть уста їхні ані разу не ворухнулись, не кліпнули повіки. Туї нахилився до вуха дяді Колі й шепнув:

— Це Іламверія! Це Мітаката!

Ховаючись у тіпі, обидва відійшли до вождевої хати. Співи на узліссі стихли, і відразу з-за хати, поряд них, почувся молодий голос, що тяг окремі слова на високих нотах. То співав Бонем.

Я надяг на себе всі разки намиста,
Черешашки і вінки із квітів бутії почепив на шию,
І м'ятою пахучою натер я тіло.
Прощавай, мій батьку, прощай, маленька Куньявако,
Тепер я мушу кинутись додолу
З пальми, високої, мов гора, де живе райський птах.

Причасні спостерігачі відступили й повернулися до будиночка на пляжі, де хропів байдужий до всього Ульсен. Мандрівник продрімав до ранку в гамаку; чи Туї пішов у село, чи переждав коротку ніч на березі, він не знав. У всякому разі, тільки-но золоте проміння осяяло верхівки пальм, що височіли над лісом, вождь знову з'явився у вікні і збудив господаря.

— Тамо-Рус,— сказав він,— візьми з собою трубку-грим!

Коли вони дійшли до села, вже розвиднілося. Жителі Бонгу квапливо сходились на майдан, до вождевої хатини. Маленька Куньявака жалісно плакала. Побачив-

ши свого вождя в супроводі білого, з'юрмлені жінки й чоловіки загомоніли. Туй жестом утихомирив їх.

Всі одразу замовкли, гим паче, що в цю мить із хати вийшла Іламверія. брязкаючи всіма своїми прикрасами — намистом, черепашками, браслетами; ритмічно, мов у танці, похитуючи стегнами, вона гордо виступала, але раз у раз одверталася, наче боячись поглядів людей, що її оточували. За кілька кроків позад неї ішов Мітаката. З голови до ніг вимащений пахучою пальмовою олією, в промінні вранішнього сонця він нагадував статую. Все стихло, завмерло, тільки з-під евкаліпта, що ріс біля вождевої хати, доносилося хлипання маленької Куньяваки.

Іламверія спинилась на хвилину і заголосила:

— Батьку мій, вождю Туй! Ось дочка твоя зганьблена, безневинна, але зганьблена, ось моя святкова спідниця, ось моє намисто і вінки з запашних квіток, а зараз я піду, злізу на дерево, кинуся вниз і розіб'юсь, бо так велять мені звичаї предків.

Туй робив знаки дяді Колі, щоб той виступив як *deus ex machina*¹ і відвернув трагедію. Але російський мандрівник був у скрутному становищі, він не знав, як урятувати трьох молодих людей; а тим часом із батьківської хатини такою ж урочистою ходою вийшов і Бонем.

Та раптом очі всіх звернулися до одного з евкаліптів, які росли перед Туєвою хатою на майдані, що був місцем сільських зборищ. Освітлений вранішнім сонцем, на дерево опустився блискучий, неначе зітканий із скляного прядива синій райський птах з гори Мороб. Молодий мандрівник як несамовитий зірвався з місця, заступив дорогу Іламверії, на вустах якої завмер жалобний спів, і почав вигукувати безладні слова мовою, що її недавно навчився. Він хотів висловити зневагу

---

¹ Тут — чарівний рятівник (*лат.*).

до звичаю, що велить трьом молодим людям заподіяти собі смерть через якусь дрібницю.

— Не може бути! — волав він.— Духи предків не хочуть смерті молодих... щоб умирали молоді... Ця заборона безглузда... все це дурниця, дурниця... будьте розважні... Не дайте вмерти Іламверії і Бонему! Не дайте вмерти Іламверії і Мітакаті!..

Натовп заколихався, повторюючи одне слово:

— Бома, бома, бома, бома...

Дядя Коля знав, що це слово означає священну заборону.

— Нема священних заборон,— вигукнув він,— коли йдеться про людське життя. Погляньте на цього птаха,— він показав на клубок блакитного пір'я, що гойдався на евкаліпті,— убивати його теж бома, а я вб'ю його, і мені нічого не буде.

Він зірвав з плеча штуцер, націлився і вистрелив. Незважаючи на велике хвилювання, а може, саме завдяки йому, мандрівник влучив. Птах упав Куньяваці до ніг, вона пронизливо скрикнула й замовкла. Всі підхопили цей крик і, налякані пострілом, попадали ниць. Хмаринка порохового диму поволі розвіялась, і вже гаряче вранішнє повітря над селом, на мить затуманене пострілом, знов стало прозорим і золотавим. Запала глибока тиша.

Серед цієї тиші почулося веселе лопотіння двох пар босих ніг. Мітаката і Бонем попростували до гирла річки, де в природній гавані стояли човни. Спочатку втікачі ступали нерішуче, але що більш вони віддалилися від вождевої хатини, то швидшою і твердішою ставала їхня хода. Дядя Коля відчув, що ногу йому стиснула рука Туя, який теж упав ницьма, і в ту ж мить побачив, як обидва хлопці швидко зіпхнули вождеву пірогу на воду; за хвилину вони були вже далеко в морі.

Бонема дядя Коля зустрів лише через одинадцять

років, коли знов повернувся на узбережжя затоки Астролябії. Молодий папуас заступив свого батька, який помер невдовзі після його втечі; обставини цієї смерті були відомі тільки російському мандрівникові.

Постріл, убивство синього птаха, втеча двох «злочинців» і врятування Іламверії, яка незабаром вийшла заміж за іншого, надовго порушили спокій у селі й на березі. Ніхто не приходив до будиночка мандрівців, не приносив дарів — динь, таро і молодих кокосових горіхів. Ульсена обійняв ще дужчий страх, ніж напочатку. Він трусився, кляв свою долю й позаочі ляв товариша. Та з бігом часу дикуни начебто почали забувати про події, що так їх приголомшили, і потроху вернулися до своїх занять та ігор на березі, але городина та плоди більш не з'являлися, як раніш, під дверима будинку білих прибульців.

Одного дня до дяді Коля прийшов Туй. Лише він не припинив своїх одвідин, робив білим усякі дрібні послуги і на кожному кроці намагався виявити свою вдячність за врятування дітей. Бонем був на «північних островах», він прислав звідти батькові звістку про себе і гарну мушлю, в яку можна сурмити. Туй запросив дядю Колю на риболовлю. Білий мандрівник трохи здивувався, побачивши, що вони їдуть удвох і ніхто з молоді їх не супроводить, але Туй сказав, що так треба. Дядя Коля з досвіду знав, що краще нічого не питати. Вони майже цілий день мовчки пливли вгору річкою. Туй відштовхувався від дна довгим веслом, а на глибоких місцях гріб. Річка була мілка, але широко розливалася. Тільки іноді, коли в горах ішли дощі, вона виповнювалася бурими водами, які прибували дуже швидко. Це повторювалося що кілька тижнів.

Увечері вони зійшли на берег, і Туй розпізнав багаття. Російський мандрівник з подивом побачив, що вождь має кресало та губку і вміє ними користуватись.

Дядя Коля, як і раніш, ні про що не питався. Зви-

чайно, він розумів, що йдеться зовсім не про рибу. Туй, певна річ, мав на думці щось далеко важливіше.

Ніч подорожні переспали на зрізаному галуззі, а другого дня знов попливли проти води. Туй розказав мандрівникові кілька кумедних приповісток та казок, сміявся й сам, але знати було, що на серці в нього не зовсім спокійно.

Того вечора, коли вони їли спечене на жару таро, дядя Коля не втерпів і запитав свого чорного друга:

— Куди ж ми їдемо, друже Туй?

Але вождь тільки рукою махнув.

— Побачиш, Тамо-Рус, будеш радий. Білі завжди радіють, хоч і нема чого...

Багаття горіло цілу ніч. Білий не міг заснути. Дивився, як Туй, щоб огонь не погас, раз по раз підкидав у нього сухі гілки. Він цілком довіряв вождеві, але побоювався, що сталось якесь непорозуміння. Дядя Коля вирішив, що завтра плистиме з Туєм тільки до полудня, а потім попросить повернути назад. Уранці над річкою піднявся густий, як молоко, туман. Вони почекали трохи, поки він зрідіє, а коли сіли в човен, то побачили, що веслувати стало важче. Вода зробилась каламутна, жовта, видно було, що почалась повінь. По воді неслися пасма білої піни.

Над полудень подорожні почули шум. Вони підпливли до закруту річки, за яким виднів величкий водоспад. Береги тут були стрімкі, але Туй знайшов місце, де можна було витягти пірогу і навіть заховати її від прибутної води. Туман розвіявся, і тепер їм одразу впало у вічі, як швидко розливається річка. Туй дуже поспішав і, як тільки примостив пірогу якомога вище, аж під скелями, почав кванити свого супутника, бо хотів швидше дістатися на скелястий уступ, з якого спадала вода. Години за дві вони вже були нагорі і пробралися до того місця, звідки зривалися водянні маси. Трохи вище, за кілька кроків, вода була тиха,

чорна і, здавалося, дуже глибока. Неподалік у річку впадав невеличкий струмок. Приятелі спинились на його березі.

— Почекай, Тамо-Рус,— сказав Туй.

Він забрів у струмок, пильно вдвляючись у дно, потім раптом нахилився і витяг з води невеличкий камінь. Не кажучи ні слова, подав його білому.

— Ось цей камінь,— сказав оповідач; він натиснув маленький замочок на підставці для маняка райського птаха і з шухлядки, що автоматично висунулася, вийняв якийсь мінерал. Улан подав його мені. Я нахилився до каменя, і при світлі вогню камінь чарівно заблискотів.

То був самородок щирого золота.

Вождь села Бонгу прагнув віддячити Тамо-Русу за врятування дітей і тому показав йому місце, де гірський потік намив золоті самородки. Їх там було, здавалося, сила-силенна. Напевно, саме сюди навідувались іспанські авантюристи, що перші прибули в ці краї. Недарма ж вони назвали Нову Гвінею по-своєму — Ісла-дель-Оро.

Нарешті обидва подорожні посідали на березі. Туй тримав у руці кільканадцять золотих самородків. Вождь запевняв свого білого друга, що тепер тільки він знає таємницю «золотого потоку». Зрештою, якби навіть жителі острова і розкрили її, вони б не зацікавилися золотом: воно їм не потрібне. А білі?

Отож-бо! Дядя Коля здригнувся на саму цю думку і повторив її вголос:

— А білі?

— Ти будеш єдиний з білих, хто про це знає,— сказав Туй.

Тамо-Рус видобув з кишені гаман, вийняв з нього карту і накладав на ній деталі узбережжя, де він висадився: пляж, джунглі, розташовані в них села і гирло річки. Хотів нанести на карту місце, де вони зараз

перебували. Розіклав папір на колінах і провів синім олівцем лінію річки, як він її собі уявляв. Нарешті позначив водоспад і над ним місце впадіння «золотого струмка».

Туй спостерігав роботу свого друга і врешті спитав:
— Що це таке?

Білий трохи збентежився. Як пояснити чорному братові, що таке карта? Він на хвилину замислився.

Туй напосідав:

— Що це таке? — А потім показав пальцем на тільки-но проведену лінію і спитав: — Це наша річка?

Дядя Коля здригнувся і машинально відповів:

— Атож, річка.

— А це водоспад.— Туй тицьнув у щойно позначений пункт.

— Так.

— Ти забув,— мовив Туй,— отут коліно.

І, взявши олівець з рук мандрівника, нарисував закрут річки і недалеко від водоспаду острів, про який дядя Коля забув. Вже само це показувало, який він був схвильований у цю хвилину. Білий мандрівник з подивом глянув на вождя папуасів.

— Ти коли-небудь тримав це в руках? — спитав, показавши на олівець.

Папуас заперечливо похитав головою.

— Але нам треба їхати,— сказав він,— вода прибуває.

Коли спустили пірогу на воду, вона помчала з шаленою швидкістю. Туй не міг опиратися силі бурхливого потоку, і човен крутило мов тріску. Швидко сутеніло. Пірога без упину линула вперед.

Білий мандрівник, може, і злякався б, опинившись у такому становищі, але його роєм обсіли гадки, і він не думав про небезпеку. Відкриття «золотого струмка» зовсім вивело його з рівноваги. Спершу він вирішив, що нікому не відкриє цієї таємниці, бо знав, чим загрожує його улюбленому узбережжю, всім селам

у джунглях та його друзям полінезійцям виявлення родовищ золота на Новій Гвінеї. З другого боку, мандрівник усвідомлював, що, посідаючи величезні кошти, які давав йому в руки Туй, він міг би спробувати вже інакше взятися за здійснення своїх мрій — за втілення в життя «Схеми устрою узбережжя затоки Астролябії». Заволодіти територією «золотого струмка» було дуже легко. Досить повернутися туди і в кількох місцях устромити в землю дощечки з написами. На допомогу можна було б узяти Ульсена, але Ульсену дядя Коля вже не довіряв. Моряк міг убити його під час поїздки і загарбати золото. Останнім часом він поводився так дивно, що на нього вже не можна було покладатись. Уперше дядя Коля відчув свою самотність. Він мусив усе вирішити сам. Про створення колонії вільних людей тут, в Океанії, він давно мріяв. Але робити це за допомогою золота, яке, тільки-но з'явившись на світ, буде залите кров'ю? Нізащо!

В нічній пітьмі він бачив Туя. Той стояв на носі піроги й намагався веслом хоч якось правити нею, та це йому не вдавалося. Розбурхані хвилі то підкидали човен, ніби м'яч, то раптом зупиняли його, жбурляючи на коріння чи, що було ще гірше, на каміння. Тоді вождь папуасів щосили впирався дужими ногами, одна-че раз по раз падав на дно піроги або хилився до самої води. Становище було дуже небезпечне.

Білий чоловік нерухомо сидів на кормі, відкинувшись назад і впершись ногами в борти піроги, й уважно стежив за тим, що діялось. Раптом у голові йому майнула дивна, несподівана для нього самого думка: тільки Туй знає про те, що на дні струмка за водоспадом є чисте, промите золото. Тільки Туй і він, мандрівник. Він нікому про це не скаже. А вождь папуасів? Туй може відкрити цю таємницю першому-ліпшому білому, наприклад, Ульсену, який побачить у нього в руках жовтий камінець і за відомості, де вождь його

знайшов, подарує йому складаного ножа з трьома лезами. Якби Туй загинув, таємниця золотого розсипища на Новій Гвінеї була б похована разом з ним на багато літ. Золоте розсипище — найбільше лихо, яке могло спіткати щасливий острів та його жителів.

У цю хвилину течія понесла човен до берега, де росли, низько похилившись над водою, дерева з розчепі- реними гілками. Линув дощ, і гілки схилюлися ще нижче. Туй щось гукнув. Гілляка, вигулькнувши з темряви, сильно шмагнула його, він ухопився за неї руками, а ногами затримав пірогу. Білий боляче стукнувся потилицею об корму. В голові промайнуло: «Якби ми обоє зараз загинули...»

Туй кричав:

— Поможі, поможі, не вдержу...

Білий хотів кинутись на поміч. На мент, на якусь частку секунди його затримала думка: «Якщо Туй зараз загине, чорний острів буде щасливий».

Але він одразу пересилив нестерпний біль у голові і рвонувся на підмогу. В темряві руки його обхопили густе гілля з мокрим листям і слизьке Туєве тіло, але тільки на мить. Він одчув, як папуасові ноги спорену- ли з човна, мокре віття, стьобнувши мандрівника, звалило його на дно піроги, і вона помчала, мов стріла. Позаду він почув тріск гілок, що ламалися під вагою Туя, його крик — і втратив свідомість.

Опритомнівши, дядя Коля побачив павколо піроги багато знайомих чорних облич. Його вже вдень вилу- вили поблизу гирла річки. Лице в мандрівника спухло і дуже боліло. Папуаси підняли дядю Колю й перенесли на берег. Виявилось, що труп Туя річка викинула на пісок трохи вище, за кілька кілометрів звідси, його вже знайшли. Всі були приголомшені.

Білого одвели до його будинку. Над дверима висів невідомо ким принесений і набитий маняк синього райського птаха з гори Мороб.

Мандрівник, підтримуваний молодими папуасами, насилу доплентався додому. Несподівано назустріч йому вибіг Ульсен; страшенно збуджений, неспроможний ні слова вимовити від хвилювання, він щось невиразно белькотів, показуючи рукою на море. Дядя Коля глянув у той бік: у всій своїй красі, з напнутими вітрилами, по водах затоки Астролябії плів, мов лебідь, гарний, легкий фрегат «Ізумруд».

Микола Миколайович Миклухо-Маклай нікому і ніколи не відкрив таємниці золотоносної річки. Згодом, вертаючись кілька разів на берег, названий його ім'ям, він навіть не пробував розробляти золоте ровсипище, розташоване недалеко від селищ його друзів. Лише через багато-багато років розказав про свою пригоду на річці родичам, котрі вислухали цю його оповідь, як і багато інших, з деякою недовірою. Ці «легенди» вони навіть переповідали біля каміна в своєму чудернацькому домі таким гостям, як я, але ніколи не сприймали їх «серйозно», як не сприймаються серйозно в тихій сільській оселі, повитій листопадним туманом, розповіді про золото, спеку, чорношкірих людей і червоні квіти. Не пробували вони й організувати експедиції по золото. Ніхто з цієї родини не дожив до того моменту, коли в Європу дійшла звістка про те, що англійці, витіснивши з північної частини Нової Гвінеї німецьких колоністів, які безсоромно прикривалися ім'ям російського вченого, знайшли там великі родовища золота. З тої хвилини Нова Гвінея стала тереном боротьби, злочинів, підступів, шахрайств і проявів політики «сильної руки». Всі оті нещастя, яких побоювався Тамо-Рус, спали на його папуасів.

Виходить, усе, про що мріяла і що здійснила на узбережжі затоки Астролябії ця велика людина, пропало марно? Розвіялось без сліду? Було зведене нанівець однією з найтяжчих недуг людства — золотою гарячкою? Не думаю. Мрії Миклухо-Маклая, його сло-

ва явили народові цієї проклятої землі туманний образ справедливості. Папуаси колись переконуються, що Тамо-Рус мав рацію, коли приїхав до них без зброї, з добрим словом, з ідеєю «устрою узбережжя Астролябії», коли від їхнього імені надіслав гнівний протест Бісмарку і коли єдиний лиш раз, щоб урятувати три молоді істоти, вбив на евкаліпті біля вождевої хатини синього райського птаха з гори Мороб.

1954

СЕРПНЕВИЙ ДЕНЬ

Магдалені Отвіновській

У Тимошівці діти пили ячмінну каву з молоком. Дорослим на перший сніданок готували натуральну каву з вершками. Кожному подавали горнятко вершків з загніченим кожушком. Ми з мамою та Мадзею від'їздили о п'ятій ранку, і того дня окремо варити каву дітям не було часу. Тому нас обділили, як дорослих. Всі в домі ще спали, тільки ми втрьох зібралися в їдальні, і старий Базилій приніс три чашечки кави та троє маленьких неглибоких горняток з присмаглим кожушком. Мама здивувалася.

— Базилію,— сказала вона,— цю каву дітям?

Базилій не признався, що хотів швидше впоратись.

— Та це, пані, дітям перед дорогою буде поживніше... Хай підкріпляться... До Аршави далеко...

Так, шлях перед нами був неблизький. Щоправда, їхали ми не прямо у Варшаву, а ще мали зробити невеличку зупинку. На жаль, густі топлені вершки мені зашкодили. Так рано я взагалі не міг їсти, і, коли мати вкупі з Базилієм змусила мене випити чашку кави з вершками, мені завадило, як тоді казали, і в колясці по дорозі на станцію стало зовсім погано.

До цього неприємного відчуття долучився ще й сумний настрій: канікули кінчилились, а останні тижні, проведені в Тимошівці, були такі чудові. Мадзя, трохи молодша за мене, сиділа в колясці поруч моєї матері з повними сліз очима. Їй було особливо тяжко покидати дім, що став для неї майже рідним; вона була вихо-

ванкою тітки Шимановської і тепер їхала у Варшаву в пансіон пані Ледверуської. Легко собі уявити, як подобалося нам, дітям, прізвище начальниці і як ми допікали Мадзі отою мадам Ледверуською. Мадзя віддячувала нам тим самим, ще й з лишком, вона була з породи «вредних» дівчишок.

Та зараз нам було не до пустощів. Займався ясний серпневий ранок, небо поволі розжеврювалось, і тільки-но ми виїхали з села й минули вітряки, обабіч шляху простелився незорий рівний степ. Шлях був дуже широкий, на полях золотилася стерня. Хліб уже позвозили, і два з шістьох вітряків уже навіть махали крилами, кидаючи на шлях рухомі тіні. У канавах росли високі будяки з колючими малиновими квітками; розлогий тимопівський став, до якого терасами спускався парк, усе даленів. Сумно було залишати все це і вертатися в тісне помешкання на Новогродзькій, що його я так не любив. Мама, здавалося, теж була засмучена, вона сиділа, сперши руку в сірій нитяній рукавичці на кістяну ручку парасольки. Її блакитні очі дивилися кудись у далечінь, не помічаючи ні полів навколо, ні будяків, ані ярів, що видніли подекуди обіч шляху. Далі зеленіли плантації буряків, на тлі їх бігла довга тінь нашої коляски з кіньми й фурманом, а з-під коліс хмарою здіймалася руда курява, яка довго не осідала. На гичці блищали краплі роси; сонце стояло ще низько, його проміння сліпило очі. В повітрі пахло пилом і вільгістю. Мене нудило щораз дужче.

В поїзді — ми їхали в третьому класі — мені стало ще гірше. І тільки над полудень нудота потроху вгамувалась. Мадзя, попри сумний настрій, прихопилася до харчів, які їй дала на дорогу ключниця Кукулюся. Вона з таким смаком їла смажені курчата, запиваючи їх холодним чаєм із пляшки (термосів тоді ще не було), що і в мене розгулявся апетит на ці лакомини. Поїзд сунув повільно, зупинявся на станціях, лунав перший,

другий і третій дзвінок, потім кондуктор давав довгий свисток, і паровоз, пихкаючи, рушав з місця і тяг вагони через рівні поля, подекуди перетяті балками, де по крутих схилах тулилися білі хати, оточені вишневими садками.

Вже надвечір добралися до Устинівки. Тут ми вийшли з поїзда, щоб на один лиш день заїхати до тітоньки Масі. Наш короткий візит мав суто практичну мету: мама хотіла забрати варення, якого наварила ще в червні, коли ми гостювали в тітки. Банки з варенням із полуниць та малини мали скрасити наші варшавські обіди та підвечірки. В Устинівці біля станції на нас чекала бричка, запряжена парою коней, на передку сидів незмінний Дмитрик, підперезаний широким шкіряним поясом. Він привітно всміхнувся і скинув синього кашкета.

Від станції, біля якої росло кілька запорошених дерев, треба було їхати понад залізницею, потім — через переїзд, тоді повз невеличкий гайок (рідкість у цій степовій місцевості), а далі вже простою дорогою до того місця, де зеленіла купа дерев. Садба в Чернишах, обсаджена вербами, здалеку нагадувала букет, поставлений посеред столу. Дорога була курна, густі хмари цілу тяглися за бричкою, мама сіла з Мадзею, заслонившись від чужих очей і від куряви розіп'ятою парасолькою. Я сидів спереду на лавочці, і просто наді мною була Дмитрикова синя сукняна чумарка та шкіряний пояс. Я б радніше вмоствився на передку, щоб милуватися широким краєвидом, який розгортався перед очима, але не наважився попроситись. І мені доводилося весь час крутити головою, щоб побачити коней та дорогу перед ними. Мама поставила фурманові кілька традиційних запитань і дістала такі ж традиційні відповіді. Чи всі здорові, чи вже змолотили хліб, чи давно був дощ. Всі здорові, хліб змолотили, дощу не було кілька тижнів. Зрештою, це й так було ясно,

бо копита рослих гнідих коней геть потопали у глибокій сірій пилюці.

Сонце вже хилилось до заходу, коли ми проминули вербовий окіл, потім ворота і між шпалерами бузку під'їхали до маленької заскленої веранди. Тітка й дядько сиділи на веранді за чаєм, нас одразу запросили до столу, але я, дуже рано вставши, був такий стомлений, що нічого не міг їсти. Мене зараз же поклали спати у дядьковім кабінеті, по лівий бік коридора, на цера-тяній канапі, застеленій цупким пахучим полотном. Я миттю заснув і спав мертвим сном аж до ранку.

Вранці мене збудило не так ясне сонце, як голоси в кімнаті. Дядько сидів за письмовим столом, а навпроти нього — стара єврейка в хустці з барвистими метеликами, запнутій так, що з-під неї стирчали відстовбурчені вуха. Говорили про грошові справи, я удавав, що сплю, але пильно прислухався. Я знав, що тітка винна нам п'ятсот карбованців, і мене цікавило їхнє матеріальне становище. Але з розмови я зрозумів тільки те, що родичам потрібні гроші, а євреї не хочуть дати. Це я знав і раніше, хоч і був малий, бо чув про це від мами чи від сестер. Я заворушився в постелі, і дядько глянув на мене.

— Вставай,— сказав він,— сонце вже високо.

Я швидко схопився. Снідали звичайно не в їдальні, а на отій маленькій заскленій веранді, що вела до передпокою. В їдальні моя мати обгортала сіном та папером банки з варенням кольору закиділої крові і ставила в невеличкий мілкий кошик. Тітка сиділа коло столу і голосно розповідала щось про своїх дітей, я чув їхні імена. Коли я ввійшов, вона замовкла.

Я чемно привітався й поцілував руку мамі й тітці.

— Іди снідати, Марися подасть тобі каву,— сказала тітка.

— Мадзя вже давно встала,— докинула мама.

На веранді, залитій сонцем, за невеличким, застеле-

ним білою цератою столиком уже сиділа рожева, свіжа після сну Мадзя. Я завжди дражнив її, що лице в неї кругле, як повний місяць. Та цього разу не став жартувати, у Мадзі був такий сумний вигляд. Мабуть, вона думала про пані Ледверуську.

На столі стояло масло, топлений сир і яскраво-зелені свіжі огірки. Їх оббирали, розрізували вздовж, посипали дрібковою сіллю зі скляної сільниці й терли одну половинку об другу. Сіль танула і скапувала з огіrkів. До цього подавали маленькі, у формі ромбиків, пухкі й запашні коржики з маком. Їх щедро мастили маслом.

Я з'їв зо три огірки і безліч коржиків. Крім того, була кава, як і годиться, ячмінна, а не ота гідка натуральна, як у Тимошівці. Після сніданку можна було побігати по зарослому бузком саду, а потім гайнути на неосяжний двір, оточений стайнями і хлівами. У крайній з правого боку стайні мешкав не тільки Дмитро, а й помічник його Михайло, мій товариш. Мадзі він не сподобався. Ми не поспішаючи пішли до ставка.

То була скорше замулена сажалка, де купали коні та худобу. Низькі береги вкривала щетина стерні, що підступала до самої води. Понад дорогою росло кілька кущів ожини. Ми пошукали ягід, але вони припали пилом і зовсім перестигли. Голубі зверху, ягоди лишали на пальцях темні, чорнильні плями.

Небо над сажалкою було безхмарне, блакитне, але бліде. На деревах купами сиділи пташки, що збиралися летіти у вирій, вони безперестанку щебетали й перепурхували з місця на місце.

— Поглянь, ластівки відлітають,— сказала Мадзя.

Я не любив, коли мені показували щось сумне, і удав, ніби не бачу ластівок. Ми повернули назад до саду. Хотіли нарвати сливок, але вони вже відійшли, тільки на верхівітті лишилося ще трохи, і доводилося трусити дерева, щоб сливки попадали на землю; з нами побіг пес Нурек.

По обіді тітка покликала нас у свою кімнату, таємничу, неприступну, з високо позастиланими ліжками. Дала нам невеличкий круглий череп'яний горщик зі сливками і сказала:

— Ідіть собі гуляти кудись далі від будинку. От хоч би й до ожередів. Можете спускатися з меншого. А на великий не лізьте. І не вертайтеся додому. Дядько хоче поспати перед підвечірком.

За садом, з другого краю садиби, стояли ожереди соломи. Один був величезний, як хата. Вже підготований до зими, опоряджений і вкритий зв'язаними сніжками. Він мав такі круті боки, що видряпатись на нього годі було й думати. Поряд стояв другий, багато нижчий, нерівний і розтріпаний; видно, рештки соломи сяк-так згребли до купи, аби в одне місце. На цей ожеред ми й полізли, на кожному кроці по поясу провалюючись у хрускотливу золотисту солому. По дорозі половина сливок висипалася з горщика.

— Мадзю,— кричав я,— сливки!

— То неси сам,— сказала вона й подала мені горщика.

Але я його не взяв. Стрибками вибрався на самісінький вершечок і звідти з криком і сміхом покотився вниз. Мадзя не могла з'їхати за мною, бо тримала в руках горщика. Вона обережно збігла з ожереду і сказала:

— Давай з'їмо сливки, тоді поставимо горщик на землю і підемо беркицатись.

Слово «беркицатись» мене дуже розсмішило. Та я пристав на Мадзину пропозицію. Ми посідали, прихилившись спиною до високого ожереду, і почали вминати сині угорки.

Переді мною, скільки сягало око, простяглося стернище. Над його жовтою щіткою висіло блідо-блакитне небо, і хоч сонце стояло ще високо, відчувалося, що день буде короткий. У полі подихав легесенький віт-

рець, він пахнув полином і кінцем літа. Тоді вперше щось стиснуло мені серце; то було передчуття кінця, що згодом стає звичайним у житті людини.

Ми з'їли сливки й відставили горщик, але нам чомусь відхотілося лізти на ожеред. Ми сиділи, прихилившись до колючої соломи, притихлі, вражені безмежжям поля.

Мадзя показала на стернище:

— Дивись, як бабине літо чіпляється за щетину.

І справді, кученькі стебельця соломи були густо переткані незліченними нитками білої павутини. Білі, густі, мов прядиво, пасма бабиного літа, розмаювані вітром, ніби вимпели, поначіплювалися на колючки й квітки високих пожовклих будяків, і вони стояли купками, неначе опудала з розчепіреними руками. Часом півів підхоплював таке біле пасмо й ніс його над полем у блідо-блакитному повітрі. Вітер був не сильний, і бабине літо летіло низько над землею, потім параз зупинялося, ніби в задумі, й лягало на стерню.

Ми взяли горщик і потягли додому, брели нога за ногою, аби не прийти зарано й не розбудити дядька. В канаві, що відмежовувала сад від поля, натрапили на густі зарості ожини і радо заходилися збирати ягоди в горщик. Так минув час до підвечірка.

Підвечірок подали вже в їдальні. Тітка сиділа біля киплячого самовара. На столі стояли ті самі коржики, плетені булочки та калач, а також банки з усяким варенням. Мама сиділа чогось сумна, схилившись над великою чашкою чаю, і поглядала на мене розчулено й ніжно. Я не любив цього погляду, він надто зобов'язував. Очі в мамі ледь почервоніли, наче вона плакала. Мабуть, щось згадували удвох з тіткою.

І ми з Мадзею на підвечірку були не такі веселі, як за сніданком. Похвалилися зібраною ожиною, але, коли висипали ягоди в миску, то побачили, що й на них поналипало біле павутиння.

— Як рано цього року бабине літо,— зітхнула мама.

— Напевно, зима буде люта,— сказав дядько і, як завжди, закашлявся.

Після підвечірку ми читали, примостившись на східцях веранди. Мама, сидячи на веранді, нічого не робила, навіть не розмовляла з тіткою. Дядько підбивав рахунки. Перед вечерею мама заграла кілька старовинних вальсів. Тітка мала тверду, сувору вдачу, але, слухаючи мамину гру, якимось дивно схилила голову набік і з таким виразом втупила свої маленькі чорні очі в підлогу веранди, неначе вгледіла там щось незвичайне.

По вечері мама на кілька хвилин повела нас у сад, щоб показати серпневі зорі. Небо, здавалося, висіло зовсім низько над землею і було повне-повнісіньке зірок.

— Як гороху,— сказала Мадзя.

Надвечір потепліло. Вітру не було зовсім, і в саду пахло близьким полем та соломою. Мені раптом стало шкода, що ми з Мадзею не скотилися з ожереда, і я навіть замислився, чому так вийшло.

— Які золоті зорі,— мовила Мадзя.

— У серпні завжди так,— чомусь зітхнула мама.

А я подумав про те, що завтра ми вирушимо в далеку дорогу до великого, тоді ще чужого нам міста, де нас чекає школа і трудне, невеселе життя.

— Коли ми сюди вернемось? — запитав я.

Мама не відповіла. Та я й не ждав відповіді на своє питання. Ми стояли серед чорних кущів бузку і, задерши голови, всі троє дивились на золоті розсипища зірок.

16 серпня, 1956

ЯДВІНЯ

(Квітневий день)

Четвертого квітня рівно о десятій годині інженер Панцир відкрив засідання об'єднаних комісій у справах будівництва і транспорту. Засідання було важливе, присвячене проблемі залізничного сполучення між Західним та Гданським вокзалами Варшави, і тому круг покритого зеленим сукном великого столу зібралися майже всі депутати.

Коли референт монотонним голосом почав читати свою доповідь, за столом запала тиша. Така ж тиша панувала у сніжно-білих коридорах мармурового будинку Державної Ради, і ніщо, здавалося, не заважало народним обранцям у їхній корисній праці.

Тим-то Панцир здивовано звів брови, коли двері залу несподівано розчинились і увійшов кур'єр Теофіль. Всі подивилися в той бік, але, побачивши, ще це Теофіль, квапливо перевели погляд на референта. Проте Панцир одчув якусь тривогу і згубив нитку думок, викладених у рефераті. До того ж черевики в кур'єра страшенно рипіли, і ці звуки були просто нестерпні. Минула ціла вічність (Теофіль ішов навшпиньках, намагаючись ступати тихо й повільно), поки кур'єр дійшов до голови і, ледь нахилившись, поклав перед ним на білий папір телеграму.

Панцир вивів замість розпису невиразну закарлючку й непомітно розкрив телеграму. Він цього сподівався, передчував якусь біду.

Телеграма була такого змісту:

ЯДВІНІ ЗНАЧНО ГІРШЕ ПРОФЕСОР ПИРА ПРИ-
ІЗДИТЬ ГДАНСЬКА НЕДІЛЮ ЗАПИСАЛАСЯ КОН-
СУЛЬТАЦІЮ ЧЕТВЕРТУ ГОТЕЛІ ПРИЇЗДЖАЙ

КИЦЯ

Панцир одчув, що в нього стислося серце, як було завжди, коли він отримував вісті од хворої доньки. Він нахилився до секретаря, що сидів поряд і старанно записував референтову доповідь, і спитав:

— Ви не знаєте, коли відходить денний поїзд у Радогощу?

Секретар ніби зніяковів:

— Зараз довідаюсь, пане голову.

Він підвівся й вийшов. Доставка телеграми, вихід секретаря — все це порушило перебіг засідання. Доповідача слухали вже не так зосереджено. Та й у самого голови ослаб інтерес до справи.

Панцир задивився на велику картину Рапацького¹, що висіла проти нього. На ній була зображена лісова галявинка, зелені берізки і розквітлі на мочарах калюжниці. Інженер подумав, що за кілька днів такі самі калюжниці зацвітуть у лісах під Радогощею, а Ядвіня їх не побачить.

Але за хвилину схаменувся.

«Бійся бога, Генрику,— дорікнув собі подумки,— це ж важлива громадська справа. Десятки років люди їздитимуть залізницею з Західного вокзалу на Гданський... а ти? Зараз не до особистих справ».

А потім довів думку до кінця:

«А Ядвіня ніколи не поїде цією лінією».

Секретар вернувся й пошепки сповістив, що поїзд відходить о шістнадцятій десять, а в Радогощ прибуває о двадцять третій з хвилинами.

— Ну, то я ще маю час,— сказав собі Панцир і одра-

---

¹ Рапацький Юзеф (1871—1929), польський художник-пейзажист.

зу відчув, що часу вже немає. Що засідання його більш не цікавить, що він думатиме тільки за дорогу і за те, щоб його жде в кінці її, і тепер не може бути й мови про те, щоб вести засідання.

Референт усе читав. Це тривало ще шістьтори години. Панцир мужньо боровся з собою, силкуючись зрозуміти зміст доповіді, та нарешті здався. То дивився на пейзаж Рапацького, то перед очима йому поставало зболіле доньчине личко. Він не приїздив до неї в Радогощ уже місяців зо три. Це недобре, але він так замотався...

Та ось пересипана цифрами вчена доповідь скінчилася. Кілька чоловік піднесли руки, прохаючи слова. Але інженер оголосив десятихвилинну перерву, і всі вийшли покурити у світлий, розкішний хол, що його каррарську білість оживляв тільки поставлений у нішу великий букет червоних троянд.

Панцир підійшов до свого заступника, народного депутата Клоса. Він знав, що своїм проханням зробить тому велику приємність.

— Знаєте, колего,— мовив,— я дістав недобру звістку. Мушу негайно їхати до хворої доньки. Вам доведеться замінити мене після перерви.

Клос, огрядний блондин з маленькими чорними очима, справді зрадив і, ледве приховуючи своє задоволення, сказав серйозно:

— Я зразу догадався, що в цій телеграмі — погані вісті.

— Ви заміните мене?

— Ну звичайно.

Не чекаючи більше, Панцир збіг мармуровими сходами, швидко надяг пальто і вийшов з будинку Ради. Під широким піддашшям його машини не було, адже він викликав шофера на другу годину. Пошукав таксі, але таксі теж не було, і він пішки попростував Алеями.

— Час ще є,— промурмотів етиха.

Був теплий квітневий день. На Алеях товпився лод,

а в Уяздовськiм парку важко було протиснутися крiзь юрму дiтвори i згромадження гарних дитячих колясок. Панцир з нiжнiстю подивився на дiтей, що годували бiля ставка лебедiв. Ще так недавно, здавалося, вiн сам це робив. I Ядвiня...

Знову згадалося гостре мишаче личко доньки. Та сонце свiтило так ясно, натовп видався йому таким опатним, веселим i таким типово варшавським. Панцир був закоханий у столицю, у вiдбудову якої вкладав усю душу i за яку боровся, мов лев. Вiн з насолодою пройшов Алеями аж до тiєї вулицi, на якiй жив. I вже в трохи кращому настрої переступив порiг своєї квартири.

В унiверситетi були канiкули, i його дружина, строга викладачка польської лiтератури, не виходила з дому. Сувора, як завжди, вона з'явилася з дверей кабiнету, аж до стелi заставленого грубими томами.

— Що сталося? — спитала.

— Киця викликає мене до Ядвiнi. Я мушу зараз же iхати. Дайте менi чогось попоїсти.

— Завжди їй щось ввижається.

— Ну, знаєш, Ядвiня тяжко хвора.

— Я не раз думала про те, — мовила дружина, коли вони вже сидiли за столом, — чого тут бiльше: недуги чи iстерiї.

— Ти це добре знаєш. Лiкарi не жартують.

— Так, але Ядвiня справжня iстеричка.

— Ти знаєш, я не люблю, коли ти так кажеш.

Дружина, вичавлюючи йому на вижимачцi сiк з помаранчi, спiдлоба глянула на нього:

— Знаю, знаю. Але вiд матерi вона не могла успадкувати здоровi нерви.

Панцировi не хотiлося сперечатись:

— Так, ти маєш рацiю. Але лiкарi кажуть, що це дуже небезпечно. Це така форма цукрового дiабету, на яку iнсулiн майже не дiє.

— Тепер є й інші ліки,— озвалася дружина.

— Саме тому Киця мене й викликає. Вона записала Ядвіню на консультацію до професора Пири.

— Ага. Ну, принаймні ти хоч що-небудь знатимеш...

— Думаєш, Пира скаже щось певне?

— По щирості, Галина сама могла б про це подбати. А не якась нянька.

— Киця не «якась нянька»,— відказав Панцир,— тобі слід це знати, Беато.

— Знаю, знаю. Але я знаю і те, що під нашою опікою Ядвіні було б краще.

— Я цього не певен,— сказав інженер.

Ясна річ, на вокзал Панцир приїхав зарані, поїзда ще не подали. Він випив кави у вокзальному буфеті. Мабуть, у нього був засмучений вигляд, бо офіціантка пильно подивилась на нього і потім, подаючи каву, була дуже люб'язна. Вона мала великі чорні очі. В буфеті було брудно, за високими позаливаними столиками сиділо багато людей. По радіо передавали концерт ре мінор Брамса. Музику раз у раз переривали оголошення: «Швидкий поїзд до Пшасниша відходить з третьої колії, п'ята платформа. Пасажирів просимо зайняти місця, двері вагонів зачинити». Потім знов линули звуки концерту. Двоє чоловіків навпроти Панцира уважно прислухались. Поряд якийсь сумний згорблений дідок їв бігос.

— Кепські мої справи,— сказав собі Панцир,— розкис я.

Він чимскоріш вийшов на перон і, як тільки подали поїзд, зайняв місце в порожньому купе першого класу. Перед самим відходом до купе ввійшли три симпатичні жінки середнього віку. Їх супроводив скромний на вигляд чоловік.

Коли поїзд рушив, Панцир з розмови зрозумів, що всі жінки — викладачки швейного училища в Радогощі.

Дійти такого висновку було неважко, бо дами балакали безперестанку і до того ж дуже голосно. Розповідали про своїх чоловіків, дітей, називали цифру заробітку сім'ї. Нарешті почали показувати сукенки, що їх купили своїм дочкам у Дитячому світі в Варшаві. Їхній супутник, напевно, теж учитель, став розпитувати, де міститься Дитячий світ. Жінки пояснювали досить плутано.

«Видно, що вони не знають передвоєнної Варшави,— подумав інженер,— адже найпростіше було б сказати: там, де колись були «Брати Яблковські».

І став прикидати, якого віку його сусіди по купе.

Була субота. Панцир мав при собі числа «Нової культури» і «Пшегльонду культурального». Спробував читати, але голосна розмова у вагоні дуже заважала, він мимохіть прислухався, тримаючи перед очима величезні газетні аркуші з довжелезними, важкими для читання статтями.

Дами говорили про Жіночий день. Дві викладачки розповідали третій, який сюрприз зробили їм чоловіки.

— Уявіть собі, влаштували вечерю, нас було чотири пари, а після вечері була лотерея. Кожна з нас виграла якийсь подарунок.

— Ну, і що ж ви виграли?

— Я виграла великий пульверизатор з чудовим одеколоном «Пшемиславка».

— А я закордонну машинку для збивання сметани та яєць.

— А мені чоловік, окрім цього, подарував ще брошку. Мене сміх брав, я ж бачила його на вулиці, коли він входив до ювелірного магазину. А він робив з цього велику таємницю...

— А пральна машина у вас є?

— Ні, на це у нас нема грошей. Але моя двоюрідна сестра завжди позичає мені свою...

— Я б дуже хотіла наскладати грошей на телевізор.

— О, так. Я теж хочу стягтися на телевізор. Це моя мрія.

Тут тихим голосом обізвався учитель:

— А я мушу собі всі меблі купити. Моя мама виїшла заміж і забирає всі меблі...

— Ваша мама? А скільки їй років?

— Шістдесят сім. Та ще й якого чоловіка підхопила! Дами засміялися.

І так було всю дорогу.

Панцир пристав до розмови. Він брав у ній участь, не розтуляючи вуст. Перед ним поставало чуже буденне життя, він знайомився з цим життям, довідувався про подробиці. Він бачив простих, звичайних, щасливих людей, зайнятих своїми справами, але не глухих і до справ громадських. Жінки говорили про виховання молоді фаховою мовою, без тіні сентиментальності, але Генрик почував, що довірив би їм своїх дітей. Якби мав їх... Адже Ядвіня...

Під кінець подорожі, коли він уже знав своїх сусідів по купе і всю їхню рідню, його враз пойняли заздрощі. Він заздрив супутникам на їхнє звичайне мурашине життя. Порівнював свої заняття: клопітне керівництво будівельним закладом, головування в комісії сейму, вічна мотанина в автомобілі з одного кінця міста в другий, сперечання з різними установами. Все це можна було б витерпіти, якби його особисте життя склалося інакше. Але воно було невдале. Друга його жінка, полоністка, була надто захоплена класифікацією літературних творів, заглиблена в книжки, лекції, в проблеми, що здавались йому пустими, далекими від життя. Перша жінка, художниця, жила в Радогощі. Вона залишила в себе Кицю для догляду за Ядвінею. А єдиною в світі істотою, щиро відданою йому, була саме Киця, колишня його вихователька, бонна, чи, просто кажучи, нянька. Але вона жила в Радогощі, і Панцир бачився з нею дуже рідко.

Звичайно, він любив Ядвіню. Але що значить любити свою дитину, коли вона далеко, коли бачиш її так рідко? Діти взагалі так легко вислизують з рук. Він зітхнув і, остаточно пересиливши себе, почав читати довжелезну статтю про літературу для мас. Йому було важко побороти нудьгу, але кінець кінцем те, що французи називають *les phrases ronronantes*¹, здолало його внутрішній опір, він втягся в читання, а потім заснув.

Поїзд спізнився на півгодини. Таксі біля вокзалу Панцир не знайшов, довелося йти пішки, а квартира його колишньої дружини містилася в районі вілл на околиці Радогощі, так що, коли він подзвонив і Киця йому відчинила, було вже досить пізно. Ядвіня, ясна річ, спала, тому вони зі старою нянькою розмовляли пошепки. Квартира була майже не освітлена й вистужена. Радіатори були холодні, а після погожого дня проти ночі ударив приморозок.

Галини, зрозуміло, не було вдома. Цими днями в Радогощі відкрилась виставка її картин. Киця сказала, що приїхав якийсь іноземець, купив одну хазяйчину картину, і зараз вони поїхали в дансинг «Молочний Шлях». Радогощ пишалася цим нічним рестораном, відомим на всю Польщу.

Киця, висока, худа, з гривою кучерявого білого, як молоко, волосся, посадила Панцира за стіл у маленькій їдальні й напоїла міцним, не дуже гарячим чаєм. Вона була поморянка (недоброзичливці казали — німкеня) і говорила з помітним місцевим акцентом, який особливо різав слух інженерові, звиклому до варшавської говірки.

— Ну, що трапилося? Чого ти мене викликала? Що з Ядвінею?

— Ох, Генрику,— стиха зітхала Киця,— це щось жахливе, щось жахливе. Господи милосердний! Який жах...

¹ Заколисуючий ритм фраз (франц.).

- Що, гірше? В чому це виявляється?
- Три кіла втратила.
- За який час?
- За два тижні.
- О, це недобре. А взагалі як вона себе почуває?
- Не встає. Спить погано.
- Вживає які-небудь снотворні?
- Забагато вживає. Я казала Галині: не дай дитині вживати ці порошки. Боже мій, скільки вона ці порошки вживає.

Киця була схвильована приїздом Генрика і робила граматичних помилок більше, ніж звичайно.

Панцир роздивлявся по кімнаті. Він давно тут не був, і претензійна обстановка дуже його дратувала. На стінах усе висіло низько, на висоті стільців. Картини, чорні тарілки, розмальовані в манері Пікассо, темний Галинин автопортрет, стилізований під ікону, поряд з яким не знати навіщо були почеплені на гвіздки три начищених до блиску срібних кухлики. Зате вечера була проста й смачна, а чай чудовий.

— І знаєш, Генрику, вона ще ніколи так не брехала, як тепер.

— Але ж це не брехня, Кицю, любя,— заспокоював стареньку Панцир,— просто в неї багата уява.

— Уява, уява. А про мене, вона просто бреше. Плеще, вигадує всякі нісенітниці. Ти завтра в лікаря пильнуй.

- А ти не підеш?
- Та я ні. Скорше вже Галина.
- Галина не матиме часу.
- Ні, ні, найкраще ти сам... Вона й ти.
- А лікар що?
- Прислав свого асистента. Завтра приймає зранку...

Я записалася на четверту.

- А ти мені постелила?
- Так, спатимеш у моїй кімнаті. А я з Ядвінею.

— Ну то ходім.

Вони пройшли тихенько через усі кімнати. Всюди стильні меблі, срібло, картини, переважно Галинині. Генрик їх не любив, хоч і знав, що вони непогані.

Ім треба було пройти через невеличку світлу кімнатку, де спала Ядвіня.

У білому ліжку, під претензійними мусліновими завісками лежала його дитина. Панцир трохи злякався, побачивши її сонну, такий поганий був у неї вигляд. Дівчинка була така худа, що під білими ковдрами та простирадлами ледь проступали обриси її тіла. Худеньке жовте личко потопало в снігу подушки. Рот розтулився, і нижня щелепа одвисла, мов у неживої. Повіки були такі темні, що Генрик не зразу помітив, що вони звелися й дві чорні зіниці втупились у нього пильним, але непритомним поглядом.

— Татко,— тихенько шепнула Ядвіня, і уста її стулились.

Панцир нахилився до неї. Щупле тільце пашіло жаром, від нього йшов неприємний фруктовий запах. Віддих був короткий.

— Спи,— сказав батько.

— Татку,— прошепотіла Ядвіня,— я написала віршика.

— Спи,— повторив Панцир,— завтра розкажеш.

— Я написала віршика про дитину, яка вмирає.

— Але ж це вірш Андерсена,— сказав, випростуючись, інженер.

— Я його переклала.

— З датської?

— Так. За ці три місяці я навчилася датської мови.

Тут втрутилася Киця.

— Вигадуєш казна-що,— мовила вона,— спи. Завтра поговорим.

Ядвіня зімкнула повіки; лежала нерухомо, тільки короткий надсадний віддих підіймав її худенькі груди.

Інженер вийшов у другу кімнату.

Там біля ліжка стояла маленька лампочка, слабо освітлюючи постіль та блакитний килимок перед ліжком. Білі стіни кімнати огортала тітьма. І тут низько від підлоги висіли якісь темні картини у білих рамах. Стара нянька вийшла.

Генрик сів на ліжко, але не роздягався. Йому було тяжко. Зустріч з хворою донькою роз'ятрила душу, він пригадав усе своє життя, на позір таке щасливе, а насправді невдале.

У квартирі почулися чийсь кроки. Він глянув на годинник — було п'ять хвилин на другу. Двері відчинились, і з тихим шелестом увійшла Галина. Не вітаючись, стала перед ним.

Панцир звів очі. На ній була розкішна сукня з білої парчі, плечі прикривав шарф із прозорого малинового шовку. Освітлена знизу тьмяною лампочкою, вона здавалася ще дуже гарною. Галина була висока, її довгі оголені руки безвладно звисли. Він глянув на її прекрасні кисті, які колись так любив. Вони стали вузлуватими, постаріли.

— Приїхав, — байдужно констатувала вона.

Її низький голос пронизав його. Не обізвався.

— Навіщо? — додала Галина.

— Як це навіщо?

— Ця божевільна баба викликала тебе телеграмою.

— Ядвіня почуває себе гірше, — пояснив він.

— Ніхто не знає, скільки в цій хворобі прикидання.

Типова міфоманка.

— Уві сні не прикидаються.

— Вона навіть уві сні надіває маску.

— Маску смерті, — кволо всміхнувся Панцир.

— Ти підеш з нею до Пири?

— Так, піду.

— Виходить, що я сама не можу. Я не піклуюсь про твою дочку.

— Де ти була? — він окинув очима її надто розкішний туалет.

— В ресторані. Приїхав цей бельгієць, що купив мою картину.

— Яку картину?

— Натюрморт із квітами. Для музею в Антверпені.

— Он як...

— А що? Тобі не подобається ця сукня?

— Чудова. Для Радогощі аж надто пишна.

— Повинна ж я де-небудь бувати, у щось одягатись.

Ти прирйк мене на це вигнання.

— Я? Тебе? Та що ти...

— Була б я твоєю дружиною, то жила б у Варшаві.

— Ти не могла б сказати це мені завтра?

— Не знаю, чи ми завтра побачимось. Я їду з бельгійцем за місто.

— Він хоч вродливий, цей бельгієць?

— Бридкий.

За хвилию Галина додала:

— Але гарніший за тебе.

Панцир усміхнувся.

— Ти все така ж,— мовив.

— А що? Ти б хотів, щоб я змінилась?

— Ні, не те...

— Ти завжди висловлюєшся якось невиразно.— Вона повернулась до дверей.— А за Ядвіню не турбуйся, я про неї піклююсь.

— Звісно.

— Так, як треба. В межах розумного. Для неї з її нервами потрібна тверда рука. На добраніч.

Вона вийшла. Ця розмова пошепки, в півтемряві стомила його. Хотілося лягти.

Але зайшла ще стара няня. Принесла «Генричкові» чашку міцного чаю на ніч.

— Ти стільки куриш,— мовила, ставлячи синю чашку в колі світла від лампочки.

— Тепер менше.

— Що тобі сказала Галина? — спитала Киця.

Генрик зрозумів, що чай був тільки приводом.

— Нічого. Сказала, що її піклування для Ядвіні цілком доволі.

— Де ж пак! Ти ж сам бачив. Якби не я, дитина була б завжди сама.

— Знаю, знаю,— з зусиллям мовив Панцир, роззуваючи черевики.— Нащо ти це кажеш,— додав,— ніби я не знаю.

— Ну то спи,— шепнула стара.

— Якщо зможу заснути.

Вона погладила його по голові. Він раптом почувся безпорадним і самотнім. Узяв Кицю за руку й поцілував. Стара розчулилась і міцніше притисла долоню до його лоба.

— Тільки нічого не кажи, нічого не кажи,— через силу промовив Генрик.

Рука відірвалася від лоба. Киця, як справжня кицька,— може, тому діти так і прозвали її,— нечутно вийшла.

Генрик швидко роздягся, простягнувся на твердому ліжку й погасив світло. Лежав у темряві з розплющеними очима, прислухаючись, чи не долетить із сусідньої кімнати короткий, тяжкий віддих. Але нічого не чув.

Збудило його яскраве світло, що пробивалося крізь завіски на вікнах. Генрик устав, розкрив саквояж і побачив, що не взяв бритви.

— Хай йому чорт,— сказав сам до себе,— доведеться збігати в перукарню.

Він одягся і навшпиньках пройшов через кімнату Ядвіні. Там було зовсім темно. Зупинившись біля дверей у передпокій, обернувся до ліжка. Лише тепер до нього долинув її віддих, що раз у раз уривався. Ядвіня неначе зітхала вві сні.

Панцир вийшов. У передпокої його перейняла нянька:

— Куди ти?

— Я зараз, зараз вернуся.

На вулиці його осліпив блиск весняного сонця. Був чудовий ранок, небо, темно-блакитне над гребенями дахів, вище світліло в мерехтливім сяйві. На вулицях юрмилися святково вдягнені люди. Панцир не дивився на годинник, але, побачивши юрми гуляючих, догадався, що вже перано.

Жителі Радогоші вбиралися пристойно, як подобало статечним городянам. Тільки вряди-годи траплявся який-небудь модно підстрижений підліток у кумедних вузеньких штанях або дівчина із звислими на очі косами. Молодь здавалася Генрикові на диво гарною й здоровою,— може, тому що він тепер весь час думав про Ядвіню.

— Стільки здорових людей на світі,— сказав собі.

У перукарні Панцир застав жваву дискусію. Майстри бритви, не звертаючи уваги на своїх клієнтів, голосно сперечалися між собою. В диспуті брав участь низенький на зріст, але вродливий міліціонер, що з'явився сюди як безплатний відвідувач.

Генрик сів у вільне крісло; перукар, який намілював йому щоки, кричав голосніше за всіх:

— Ну що я можу зробити — панна «Полонія» проти них не встоїть...

Панцир зрозумів, що поряд нього перед дзеркалом сидить якийсь футболіст, а суперечка точиться про матч «Гурнік» — «Полонія». Міліціонер збирався закладатися з отим футболістом, що результат буде 5:0 на користь «Гурніка». Генрик скоса поглянув на свого сусіда. Молодий білявий здоровань, на тім'ї вже невеличка лисина. Трохи далі сидів юний Марись, Ядвінин знайомий, теж міцний і білявий, весь неначе налитий рожевою піною. Він уклонився Панцирові.

— Як здоров'я панни Ядвіні? — спитав з-під бритви.

— Дякую,— буркнув Генрик, а сам подумав: «І що він там голить?»

Суперечка тривала. Перукар, що обслуговував Панцира, покинув його з намиленим обличчям і вийшов з квачем у руді на середину цирульні. Він голосно просторікував, не вимовляючи звука «р».

— Ідіть сміло в заклад, вони наших розтелеп за іграшку розіб'ють...

— Ну, то ви будете голити чи ні? — спитав Панцир, якому терпець урвався.

Марись, певне, щось шепнув своєму мучителеві, бо той звернувся до колеги, що стояв з квачем посеред салону:

— Друже, не забувайте про пана депутата.

— Депутат чи не депутат — байдуже, для мене всі клієнти однакові.

— Ну, то кінчайте,— знизав плечима «пан депутат».

Вийшовши з перукарні на вулицю, Панцир одразу здібав свою знайому, Галинину подругу, продавщицю з магазину, розташованого на головній вулиці. Вродлива, висока, квітуча дівчина, яку всі звали «леді Галлюке»¹, обдарувала його млосним поглядом і міцним потиском руки. Згідно з інструкцією «Шшекрую», вона не дозволила поцілувати їй руку, хоч, очевидно, це було б їй приємно. В руді вона тримала якийсь пакунок.

— А я щойно була в Галини,— мовила «леді Галлюке»,— і довідалася, що ви приїхали.

— Як здоров'я? — спитав Генрик, не придумавши нічого кращого.

— Чудово,— відповіла дівчина.

І справді, вигляд у неї був прекрасний, коли вона йшла, освітлена сонцем, у вузькій спідниці, твердо ставлячи гарні, хоч і великі ноги.

¹ «Г а л л ю к с» — фірма, що торгує галантереею вищої якості.

Панцир купив місцеву газету і зайшов у молочне кафе. Там був розгардіяш, хоч людей зібралось ще не багато. Касирка сварилася з дівчиною, що видавала страви.

— Ну що я можу вдіяти,— казала дівчина,— булочок з джемом немає. Не приготували.

— Але ж клієнти вимагають, мусять бути.

— Я вже тричі казала, щоб зробили. Джему начебто нема.

— Як це нема? Таж учора привезли троє барилець.

— Мабуть, завідувач сховав під замок.

Дама в капелюшку з зеленим пірцем, що стояла в черзі попереду Генрика, знетерпеливилась.

— Потім поговорите,— сказала вона,— ми ж чекаємо.

Дівчина у віконці визвірилась на неї:

— Думає, як наділа капелюшка, то всі їй будуть прислужувати.

Дама з зеленим пірцем замовкла. Касирка, що стояла біля віконця з кухні, якимось дивно пролізла під прилавком до каси і почала приймати замовлення.

Панцир узяв собі велику чашку молока та булку з маслом і сів за столик. Тут було не дуже чисто.

Він розгорнув газету, пробіг очима по шпальтах; вже була замітка про вчорашнє засідання комісії, яке він відкрив. Видно, репортер прийшов пізніше, бо головою в газеті було названо депутата Кюса. На останній сторінці побачив некрологи. Прізвища тутешніх небіжчиків нічого йому не говорили. Всюди вмирають люди. Подивився на вік: 63, 75 і навіть 90. Ці цифри трохи його заспокоїли.

Генрик випив молоко й пішов додому.

Ядвіня вже прокинулась. Киця запропонувала йому поспідати з нею біля її постелі. Він привітався з донькою. Лише тепер, коли Ядвіня висунула руки з-під ковдри, він помітив, як вона схудла. Руки, мов патички, шкіра та кості. Вона нагадувала йому жертви

Освенціму. Він старався не дивитись на неї. Ядвіня сиділа в ліжку в якійсь кофточці з безліччю плярочок, що в них потопало її мишаче личко. Палали тільки великі чорні очі. Вона мала шістнадцять років, а виглядала на чотирнадцять. Короткий, уривчастий віддих підіймав маленькі груденята.

— Татку,— спитала за чаєм,— чому ти покинув маму? Такого питання Панцир не ждав.

— Мама завжди каже, що ти її покинув.

— Ні, люба, я мами не кидав. Ми просто розійшлися.

Не підходили одне одному.

— Як чоловік не підходить жінці — то що?

— В нас різні характери.

— А ми з Марисем одне одному підійдемо. Напевно.

— Навряд,— з сумнівом одказав Панцир.— Марись такий здоровий бичок.

— А я що? Я хвора теличка. Але ж я не завжди хворітиму.

— Авжеж. Сьогодні підем до професора Пири. Він тебе поставить на ноги.

— А потім підемо в дансинг?

— В дансинг? Навіщо?

— Підемо ввечері на танці в «Молочний Шлях». Я щотижня ходжу в «Молочний Шлях».

— Щотижня? З ким?

— Ну, може, не щотижня, але ходжу. З мамою, з Марисем...

Киця принесла гарячі булочки.

— Няню,— спитав інженер,— Ядвіня щотижня ходить у дансинг?

Няня пильно подивилась на Генрика:

— На танці? Та вона ж майже не виходить з дому. Ледве на ногах тримається.

— Чому ти кажеш такі речі, Ядвіню?

Ядвіня враз зашарілася, очі в неї сповнилися слізьми.

— Ні, ходжу, ходжу,— повторила вперто.— Киця про це не знає. Я ходжу потай, з Марисем. Марись так чудово танцює. Я й на сьогодні з ним умовилась.

— Ти умовилася з Марисем? Коли? — налягала безжальна нянька.

— Він мені вчора дзвонив по телефону.

— Вчора ніяких дзвінків не було.

— А от і були. Прошу зі мною так не розмовляти. І прошу не казати, що я ледве на ногах тримаюсь.

— Ніхто цього не каже,— втрутився Панцир.

— А от і каже, дя противнюща Киця каже. А я сьогодні потанцюю з Марисем!

— Аякже, потанцюєш,— злостилася Киця,— цілий тиждень з ліжка не вставала.

Інженера сердило те, що нянька сприймала серйозно всі Ядвінині балачки.

— Няню Валу (Киця мала гучне ім'я — Вальпургія, але ніхто, крім Генрика, так її не називав), прошу тебе, дай Ядвіні спокій. Нехай собі вигадує.

— І зовсім я не вигадую,— заметалася в ліжку дівчинка,— ось зараз устану, вдягнуся й піду з Марисем у дансінг. Надіну новий рожевий капелюшок!

Киця занепокоїлась:

— Ні, ні. Сьогодні холодний вітер. Надінеш білу шапочку, а ще краще — хустинку. Голуба хустинка тобі найдужче до лиця.

— Найдужче до лиця! — скривила губи дівчинка.— Як вона говорить, татусю. Татку, забери мене у Варшаву, я тут розучуся говорити по-польськи. А письменниця ж повинна говорити правильно.

— Моя ти письменнице.— Панцир нахилився й поцілував доньку в лоб.

Знов на нього війнуло неприємним фруктовим запахом. Він хотів випростатись, але Ядвіня якимось мавп'ячим рухом обхопила його шию своєю худою рукою. Батько з тривогою глянув на неї.

У чорних очах дівчинки спалахнув раптом дикий страх. З цим безумним, повним жаху поглядом вона була страшна. Він знов спробував випрочатись, але Ядвіня притягла його вухо до своїх губів і шепнула:

— Але ж я ще не зараз умру? Правда, татку?

Генрик нарешті відсунувся і не зразу відповів:

— Які дурні думки лізуть тобі в голову. А ніби доросла дівчина.

Професор Пира раз на місяць приїздив до Радогощі і приймав пацієнтів у готелі «Орбіс». За приймальною правилами величезна кімната на другому поверсі, про яку казали, будітмо там жив Падеревський. То був високий покій, справжня палата, з вісьмома великими, як ворота, вікнами, зі скляним еркером, що виходив на головну вулицю,— в ньому стояла розлога лапата пальма у здоровенній діжці. В покої стояло піаніно, всюди були понаставляні гортензії та високі папороті, підлогу прикривав великий барвистий килим, а під стіною виднів умивальник, такий маленький, що аж дивно було, як професор має в ньому свої величезні руки й величезне лице. Професор з точністю хронометра приймав у призначену годину записаних до нього пацієнтів.

Панцир з Ядвінею, яку насилу вмовили напнути голубу хустинку, з'явилися в коридорі перед просторим покоем за чверть години до консультації. У коридорі були поставлені стільці, на яких сиділи пацієнти, очікуючи своєї черги. Панцир і Ядвіня опустились у два великих крісла в маленькім холі. Ядвіня притихла вже з обіду. Зараз, сидючи в кріслі, вона схилила голову набік, наче пташка на гілці. Панцирові здавалося, ніби донька прислухається до якогось внутрішнього голосу. Вираз обличчя в неї був серйозний і зосереджений.

Панцира непокоїла ця зміна, але він тільки нишком позирив на доньку, знаючи, що це її дратує. І щоразу,

коли кидав на неї погляд, йому кололо в серце. Одягнена, Ядвіня мала ще гірший вигляд, ніж у ліжку. Її прозора воскова шкіра нагадувала паперовий абажур, крізь який просвічує слабке світло. Коло вуст залягли великі, глибокі складки, лоб перетяли поперечні зморшки. Та гірший за все був вираз очей, трохи непритомний і zarazом зляканий. В Ядвіні завжди був такий вигляд, неначе вона щойно збудилася зі страшного сну. Цілий день Генрик збирався сказати їй якесь ласкаве слово, але ніяк не міг таке слово дібрати. Це мучило його, і вперше в житті він одчув, що торопіє перед донькою, ніби Ядвіня була поважна дама і він не знав, як при ній поводитись.

Ось і зараз, коли вона сиділа, скулена й припшкла, мов злякане звірятко, йому хотілося торкнутись її руки, хотілося до неї заговорити, але він не наважувався це зробити.

Та довго розмірковувати йому не довелося. Годинник десь вибив четверту, і професор виглянув з дверей, запрошуючи Ядвіню ввійти. Інженер і собі подався був за нею, але професор махнув на нього рукою, і він лишився.

— Це ваша донька? — спитав пацієнт, що сидів за ним. — Гарненька!

— Гарненька, — переконано промовила друга пацієнтка. — А на що вона хворіє?

Проте Генрик удав, що не чує питань. Він замислився.

Донька. Що це значить — донька? Що взагалі значить — дитина? Істота, якій ти дав життя, тобто прирік на страждання. А яке ти маєш право прирікати будького — хоч би й власну дитину — на страждання і смерть? Але чому неодмінно на страждання? Хіба той футболіст-мазій, що голився в перукарні, чи квіту-ча «леді Галлюкс» страждають? Або оті викладачки, зі своїми телефонами та телевізорами, — хіба вони

страждають? Чому ж Ядвіня повинна мучитись? У нього здіймався бунт, але хіба цей бунт міг щось змінити? Донька хвора, вона страждає, помре,— а він здоровий, страждає, буде жити. Отак нівечиться наше життя.

Огляд тривав недовго. Ядвіня вийшла з кабінету злякана, ніби скрадаючись. А Генрикові треба було встати і йти до професора на розмову. Ці кілька кроків од крісла до дверей були найдовшою дорогою в його житті, в усякому разі — найтяжчою.

Генрика вразив чудернацький вигляд величезного номера. Професор приймав за неоковирним круглим, нібито новомодним столиком. Вони посідали у величезні крісла один проти одного. Якийсь час панувало мовчання.

— Я її вже знаю,— озвався Пира,— крім того, мені відомий такий самий випадок, його було описано в нашому журналі. Зовсім непоясненне явище.

— Яке? — люб'язним тоном спитав Панцир.

Професор височів у кріслі, мов гора. На його величезнім обличчі блищали маленькі чорні очиці. В що мить у них промайнуло щось схоже на роздратування. Він ще помовчав, ніби чекаючи, що скаже інженер. Потім неохоче сказав:

— Організм не реагує на інсулін.

— Чим ви це пояснюєте, професоре? — так само люб'язно запитав Панцир.

Професор знизав плечима.

— Наука безсила,— сказав за нього Генрик.

— Лишаються ті засоби, які існували до винайдення інсуліну,— промовив професор і замислився. Він дивився не на співрозмовника, а в вікно, за яким над сірим будинком універмагу стелилася чиста блакить весняного неба.

— Тобто ніяких,— враз змінив тон Генрик.

— Ніяких? Ні, їй потрібне добре харчування, свіже повітря...

— Може, який-небудь кліматичний курорт? Як ви вважаєте, професоре?

— Я нічого не вважаю. Є одні нові ліки... Але це засіб надто сильний.

— Він їй не підходить?

— Може прискорити процес.

— Який процес?

— Процес нагромадження цукру.

Знов трохи помовчали.

— Виходить, моя донька повинна вмерти? — стиха запитав Генрик, відчуваючи, що голос у нього зривається.

— Це жде всіх нас,— відказав професор.

— Але не в такому віці.

— Раніш чи пізніш...

Професор Пира зробив такий рух, наче хотів підвестись. Генрика поійняло почуття, близьке до відчаю.

— Дочка — це все, що я маю, професоре.

Старий лікар розвів руками, ніби виражаючи цим своє безсилля.

— Мого сина вбили німці,— промовив тихо, як і раніш, не дивлячись на Панцира.

Генрик підвівся.

— Нічого не вдієш...— сказав він.— Скільки я вам винен?

— Двісті злотих,— відповів професор.

Панцир вийняв з гаманця дві банкноти. Професор звичним рухом сховав їх у маленьку шкатулку, що стояла біля нього на столі.

— Дякую, професоре! — сказав Панцир.

Вони потиснули один одному руки.

— До побачення, пане депутат,— мовив старий з полегкістю.

Вийшовши за двері, Генрик пошукав очима доньку. В першу мить він не впізнав її. Ядвіня скинула хустинку, і скуйовджене волосся облямовувало її лице.

На щоках у неї виступили гарячкові рум'янці. А в очах була злість і нетерплячка. Вона тріпнула головою.

— Ну, йди ж,— сказала Ядвіня, коли він підійшов до неї,— підемо в дансинг. Мама сказала, що буде о п'ятій. Вже п'ята.

Збентежений тим, що в першу хвилину не впізнав доньки, Панцир не зразу спромігся відповісти. Дівчинка розсердилась.

— Ну, ходімо,— сказала і рвучко встала з крісла, але похитнулася від кволості.

Він подав їй руку, і вони зійшли сходами вниз. Дансинг містився в тому самому будинку, але вхід був з вулиці. Погода стояла чудова, і в непривабливому, яскраво розмальованому залі людей було порівняно небагато. Галина й «леді Галлюкс» уже сиділи за столиком біля самого «п'ятачка» для танців.

Коли вони з Ядвінею сіли, Генрик спитав:

— А де ж Марись? Ти з ним, здається, умовлялась?

— А, я його бачила, коли входила,— обізвалася Галина,— але він до нас чомусь не підійшов. Усі ці зустрічі з Марисем — просто вигадка.

— Неправда,— твердо мовила Ядвіня,— хіба я винна, що Марись свиня? Умовляється і не приходить.

— Які ти слова кажеш! — обурилась Галина.

— Ох, ця теперішня молодь,— до гарячого ще приском сипнула «леді Галлюкс».

Генрик побачив, що в очах у Ядвіні бринять сльози. Він замовив каву й тістечка, але їм довго не подавали. Оркестр загравав один танець, другий. До їхнього столика ніхто не підходив. Панцир бачив, що Галині це так само прикро, як і Ядвіні. Йому стало жаль доньки, і він пішов шукати Марися.

Знайшов його біля шинкваса. Юнак сидів на високім табуреті, поряд з двома своїми товаришами. Панцир підійшов до Марися.

— Ти, здається, умовився зустрітися з Ядвінею,—

звернувся до нього,— чому ти не підходиш до нашого столика?

— Я не умовлявся з Ядвінею,— Марись почервонів по саме волосся.— Ядвіні знову щось примарилось.

Панцирові стало ніяково.

— Ну, гаразд, гаразд,— шепітив він залагодити становище,— потанцюй з нею хоч раз, ми зараз ідемо додому. Вона себе недобре почуває.

Марись пішов за ним. У Панцира було таке почуття, ніби він веде якогось злочинця. Але оркестр якраз перестав грати. Марись підсів п'ятий до столика, йому було незручно.

— Ти навчилася танцювати? — спитав Ядвіню.

— Я завжди вміла,— відповіла вона визивно.

«Леді Галлюке» вирішила перевести розмову на інше.

— Мені дуже неприємно, Ядвіню, що довелося забрати той рожевий капелюшок, який я тобі вчора принесла. Виявилось, що його було відкладено для дружини нашого директора. Мені за це добре нагоріло.

Ядвіня зблідла.

— Що? Ви забрали рожевий капелюшок?

— Ти ще спала. Мама мені його віддала. Я мусила негайно віднести його директорші, вона від'їздила автомашиною до Варшави.

— Мама віддала мій рожевий капелюшок? — істерично скрикнула Ядвіня.— Як ти могла, мамо!

— Навіщо ти віддала капелюшок? — спитав Панцир.

— Ти ж чуєш,— огризнулася Галина.— Його було відкладено для директорші.

— Але ж наша дитина важніша,— сказав Панцир.

— Ти завжди її розбещуєш,— повчальним тоном промовила Галина.— Як можна при дитині казати, що вона важніша.

В Ядвіні очі були повні сліз. Відвідувачі за сусідніми столиками дивились на них з цікавістю. Марись совався на стільці.

— Ходім,— попросила Ядвіня.— Ходім зараз же додому.

Тільки тепер принесли каву, інженер заплатив. Ядвіня встала перша. Галина й «леді Галлюкс» не зрушили з місця. Панцир зрозумів.

— Я відведу Ядвіню додому і вже лишуся з нею,— сказав він,— а ти, мабуть, ще тут посидиш. Правда?

Галина охоче згодилася. В ту мить, коли Генрик з Ядвінею виходили із зали, оркестр загравав танго. Вони бачили, як Марись уклонився Галині і як вона, велично вставши, поклала йому руку на плече.

Вони одразу знайшли таксі. Ядвіня весь час мовчала, нервово поправляючи під бородою погано зав'язану голубу хустинку. Коли вже звернули у вулицю, що вела до їхнього будинку, Ядвіня торкнула батька за коліно.

— Татку,— мовила тихенько,— забери мене у Варшаву.

— Не можу,— відповів він серйозно.— Ти повинна бути з мамою.

— Але ж мама така здорова,— зітхнула дівчина.

Киця відчинила їм двері і сказала, що оце тільки дзвонила секретарка з Варшави, міністр Дітріх просить усю президію будівельної комісії до себе на дев'яту ранку. Поїзд із Радогоці прибуває у Варшаву о восьмій, отже, просто з вокзалу Панцир повинен їхати в міністерство. Службова машина чекатиме біля вокзалу.

Генрик зробив нетерплячий рух.

— Треба було сказати, що я не приїду.

— Я не знала,— сказала Вальпургія,— я думала, ти поїдеш.

— Ну, значить, поїду,— розсердився Панцир.— Дай мені склянку чаю.

— Але спершу я мушу покласти Ядвіню в ліжку,— заперечила стара.— Дивись, як вона горить.

— Треба поміряти їй температуру.

— Без тебе знаю, та яка з того користь? Зажди хвилинку.

Панцир пішов у їдальню і сів там на канапу. Потім на хвилину приліг і заснув. Коли прокинувся, було темно. Прийшла Киця і засвітила тьмяні бра.

— Що ти їстимеш на вечерю? — спитала.

— А як Ядвіня? — відповів питапням.

— Спить зараз. Було тридцять вісім і чотири. Вона розхвильована, вигадувала якісь нісенітниці. Матір лаяла.

— А що в тебе на вечерю?

— Кисляк, картопля, редиска...

— О, чудово! Я голодний. Дома мені ніколи не дають кисляку.

— Де це — дома? — спитала Киця.

— У мене,— відповів він.

— А, у тебе,— з іронією протягла стара нянька,— то, мабуть, це не твоя дома, коли тобі не дають того, що ти любиш.

— Що ти там знаєш,— сказав Панцир і махнув рукою.

По вечері він пішов у кімнату заснулої Ядвіні і просидів там години зо дві. Дівчинка не прокидалась, але Генрик одсунувся від ліжка, щоб не чути її короткого віддиху. Вигляд у неї знову був жахливий, мов у неживої. Важко розповісти, що за цей час передумав Генрик. У голові в нього був хаос, як завжди, коли він виривався з тісних рамок своєї кипучої діяльності. Поза цими рамками думки його розпливалися безформним туманом. Він згадував своє дитинство і юність. В Ядвініному віці все в нього було зовсім інакше, ніж у неї. То були його найщасливіші літа.

Поїзд відходив о четвертій. Не варт було роздягатися. Близько одинадцятої Генрик пішов у їдальню і знову ліг на канапу. Киця збудила перед тим Ядвіню і дала їй чаю та шматочок вареної курки. Але Ядвіня

тільки ледь доторкнулася до їжі і потім знов поринула в нездоровий гарячковий сон.

Пізно вночі вернулась Галина. Сіла до столу і стала пити холодний чай. З якоюсь зневагою дивилася вона на свого колишнього чоловіка, що лежав на канапі по той бік столу.

У неї був зосереджений вираз обличчя, кам'яні риси неначе застигли, вмертвіли. Вона внов видалася йому дуже гарною.

— Я бачив твої останні картини,— озвався Панцир.— Прекрасні.

— Тут можна малювати,— сказала з іронією Галина.

— Очевидно, можна, коли в тебе так добре виходить.

— Ти занастив моє життя,— промовила вона між двома ковтками чаю.

— Я можу тобі сказати те саме.— І за хвилину додав: — Мій докір більш обгрунтований, ніж твій.

— Невідомо.

— Дитина помре,— шепнув Панцир.

— Знаю,— твердо сказала Галина.

— Ти байдужа мати.

— В тебе навчилася. Що я можу вдіяти?

— А я?

— Ти завжди був такий холодний, такий лицемірний.

— А ти?

— Зрештою, не варт починати. Це стара пісня.

— Що ти тепер малюєш?

— Голу натуру.

— Марися?

— Так, Марися. Він добре позує.

— Тобі пощастило, ти знайшла хорошого натурника.

Трохи помовчали.

— Як стане гірше, дай мені знати.

— Вже гірше.

— Але я мушу їхати.

— Що ж, коли мусиш...

— Завтра мені треба бути в Дітріха. Знов у справі Варшавського вузла.

— Будете Головний вокзал?

— До цього ще далеко.

— Киця тебе сповістить. Вона любить давати телеграми. Кохається в таких прихованих драмах.

— Її життя було пусте.

— Як у всіх...

— У всіх?

— У всіх обіч тебе. Ти заморожуєш чуже життя.

— Мені вже пора їхати. Не знаю, чи знайду таксі.

— Ще рано.

Він устав з канапки і виніс у передпокій спакований саквояж. Киця вийшла із кухні з пакунком «харчу» на дорогу.

— Люба,— сказав Панцир,— я ж уночі не буду їсти.

— А вранці? — розсудливо відмовила Вальпургія.

Зітхнувши, Панцир узяв паперовий мішечок, старанно обв'язаний шпагатом, і ще раз зайшов у Ядвініну кімнатку.

Світло падало з сусідньої кімнати, воно було тьмяне, і всі барви зблякли. Може, саме тому колір обличчя Ядвіні здався йому живішим. А може, тому що спала вона в природній позі, на боці, підібгавши ноги й підклавши руки під щоку. В цьому ракурсі лице її не мало того неприємного, хворобливого, мишачого виразу. Пасма волосся мальовниче розсипались, і вона видавалася майже гарною, дихала трохи рівніше.

«Може, все це нам тільки здається»,— з полегкістю подумав інженер.

Але в цю мить Ядвінія зробила такий рух, як плавець у воді, витягла руки з-під щоки, насупила брови, і обличчя її набрало стражденного й zarazом жорсткого виразу. Видно було, що вона мучиться і вві сні.

Але дівчинка враз заспокоїлась. Вона не збудилась зі сну.

Генрик вийшов. Відчиняючи двері на сходову клітку, відчув на шиї чийсь руки. Стара нянька обняла його за шию і притулилася до його плеча.

— Генрику, що буде? — шепнула.

— Нічого не буде,— сказав він,— усе мине.

І захряснув за собою двері.

Таксі він знайшов одразу. Віз його молодий, жвавий, балакучий шофер. Видно, він знав Панцира в лице, бо величав паном депутатом і утримувався від звичайних шоферських шпильок на адресу влади.

— Що ж, недовго гостювали в Радогощі, пане депутат?

— Так, недовго.

— У Варшаві можна веселіше провести час, еге ж?

— Мені не те в голові.

— Звісно. Але повеселитись іноді теж не завадить, правда?

Вокзал був сонний і брудний. Поїзд уже подали. Генрик сів у купе і згасив світло. До вікна підступила тепла, густо-синя весняна ніч. У просвітах між білястими хмарами, що затягли небо, коли-не-коли показувалися грона золотих зірок. Надворі було дуже гарно.

В сусідньому купе два старих залізничники грали в карти. Третій спостерігав тру і сипав жартами. Старі сміялися.

У вагоні було холодно. Панцир прикрив ноги пальтом, поклав голову на бильце і спробував заснути. Це йому не вдавалося, аж поки поїзд не рушив і не набрав швидкості.

ДІВЧИНА І ГОЛУБИ

Після війни інженер С. оселився в Коморові біля Прушкава, де мав невеличкий будиночок, і весь вільний від роботи час присвячував вихованню молодшого сина. Раніш він не дуже-то цікавився Едвардом, але тепер, коли втратив дружину та двох дочок, любов його до сина значно зросла і, можна навіть сказати, стала якоюсь манією. Щоправда, в нього був ще старший син, Стась, але той уже давно жив самостійно. Під час війни Стась опинився у Львові і повернувся з Першою армією як учасник вокального квартету при Театрі Війська Польського, потім співав тенором в ансамблі Еріана, а тоді став солістом, естрадним співаком. Він жив у Вроцлаві, а влітку — в Закопаному або в Карпачі, якщо не вирушав у гастрольну подорож по Узбекисттю чи ще кудись.

В будиночку інженера були дві кімнати та кухня навизу і простора мансарда під високим дахом. Коли їдеш електричкою, дах цей видно здалеку. Цю «горішню» кімнату займав Едек. Війна і Варшавське повстання перешкодили хлопцеві завершити освіту, і тепер, хоч йому вже сповнилося вісімнадцять років, він учився в десятому класі художньої школи на вулиці Ноаковського у Варшаві. Малював дуже непогано, але без особливого запалу, і батько непокоївся, що обрав для сина не зовсім підхожий фах. Та сам Едек не нарікав і навіть похвалявся, що стане славетним театральним декоратором, хоч поки що виявляв мало інтересу до своєї майбутньої роботи. А втім, з малювання та креслення він завжди мав п'ятірки, і сумління мучило батька дедалі менше.

Квартира в інженера була невеличка, але затишна. В кухні і сусідній кімнатці повновладною господинею була стара Колдуся, прозвана так за вміння чудово готувати колдуни — улюблену страву хазяїна.

Друга кімната правила господареві за робочий кабінет (це звільняло інженера від підселення квартирантів), а також за спальню і їдальню. Тут батько з сином проводили вечори. Щастя в цьому домі, може, й не було, зате тут, без сумніву, панував спокій. Батько й син зустрічалися тільки за вечерею, бо вранці виїздили з дому в різний час, і ці вечірні години становили головний зміст їхнього життя. Вони розмовляли, працювали, іноді згадували матір або разом читали легковажні Стасеві листи. Але ніколи в їхніх розмовах не згадувались імена сестер.

Коморівський будиночок існував ще задовго до війни, і в ньому збереглося з тих часів трохи книжок та речей. Але після смерті Кристини й Марії їхні дитячі фотографії зникли зі стін кабінету. Едек не виявляв широких інтелектуальних інтересів, проте слухняно читав з батьком твори класиків, хоч часом йому бувало страшенно нудно.

Потім інженер, відіславши сина нагору, лишався сам у своїй кімнаті й пробував звести докупи і зважити все те, що вони говорили, але розмови їхні, безладні, уривчасті, мали скорше характер монологів інженера, бо Едек був з природи неговіркий. До пізньої ночі батько повторював у думці його запитання й репліки, дошукуючись у них якогось прихованого змісту. Та в синових висловлюваннях нічого особливого не було.

Невдовзі, однак, інженер спостеріг, що всі його балачки, хоч і майже непомітно, якщо можна так сказати, на великій віддалі, крутяться навколо однієї теми. Цією темою були жінки.

Звісно, то були лише делікатні натяки. Едек, можливо, і сам не помічав, що раз у раз вертається до роз-

мови про сусідок, про однокласниць. Його цікавила їхня зовнішність, уroda. В кого краще волосся — в Гельді чи в Марисі? Які очі в Ані — блакитні чи сині? Інженер намагався непомітно спрямувати синові думки в інший бік. Говорив про малярство, рисування, про техніку, про свою роботу в справі відбудови Варшави, про нові способи мурування. Та за хвилину Едек знов заводив мову про Басю, що жила в сусідньому будинку. То була гожа, струнка дівчина, самому інженерові впала в око її світла, весняна краса. Але, почувши про Басю, він щоразу переводив розмову на інше. Ця тактика мала свої підстави.

Інженер боявся еротизму. Вважав, що це дика стихія, яка нівечить людям життя. Так сталося з його власними дітьми. Стась обрав собі кар'єру мандрівного артиста під впливом якоїсь дівчини. Але не це було найбільшою трагедією в житті інженера. Окрім синів, він мав ще двох дочок, молодших за Стася, але старших за Едека. Одна з них загинула під час Варшавського повстання. Вона вступила в АК¹, але зовсім не з ідейних міркувань. До цієї організації її втягнув молодик, якого вона сліпо кохала. Дочка не помічала ані його глупоти, ані брутальності, ані легковажності, з якою він ставився і до політики, і до життя. Його суто шляхетське «якось-то буде» передалося і їй. Двічі інженер пробував серйозно поговорити з дочкою. Кристина обидва рази вислухала батька покірливо й уважно, з усім згодилась, але на перший же знак Кшиштофа пішла за ним наосліп, з тупою впертістю. Обличчя в неї було закам'яніле, мертве, а очі затягнуті поволокою, яку інженер бачив в очах у тварин під час тічки. Обоє вони загинули разом, і то дуже безглуздо — не звернули уваги на снайпера, що стріляв з даху на

¹ Армія Крайова, підпільні військові загони в Польщі, що перебували під контролем польського емігрантського буржуазного уряду в Лондоні.

Театральній площі, а він підбив їх дуплетом, мов пару диких качок. Друга дочка, Марися, також пішла за якимось фертиком. Її коханий, теж людина досить-таки обмежена, попався в лапи гестапо під час облави на торговців діамантами, півроку пробув в ув'язненні у Гусені, а після приходу американців подався на Захід. Діставши від нього вісточку з Рейнської області, Марися пробралась туди, потай перейшовши кордон. Через кілька місяців інженера С. сповістили, що дочка його загинула в Бонні — її збив на вулиці джип з п'яними американськими солдатами. Незадовго до своєї втечі Марися також мала кілька розмов з батьком і так само, як і її сестра, згоджувалася з усіма його доводами. А напередодні від'їзду він застав її, коли вона вклалада клуночок з білизною до задалегідь приготованого рюкзака, і помітив на її обличчі той самий тупий, упертий вираз. Відтоді над усе в світі інженер боявся побачити такий вираз на обличчі молодшого сина, своєї останньої дитини.

Едек, звісно, про ці батькові страхи нічого не знав, і в розмовах про дівчат його стримувала тільки звичайна соромливість — почуття, яке завжди особливо сильно виявляється перед батьками. Зате на цю тему, що так глибоко засіла в його мозку, він міг доскочу наговоритися з «дружком» своїм, Влодеком, який жив поряд, у тому самому будинку, що й Бася.

Влодек був на кілька років старший.

Різниця у віці була не така й велика, але Влодек перед другом виставляв себе досвідченим знавцем жінок. Едек молився на нього і кожне його слово сприймав як одкровення. Живучи в одному домі з Басею, Влодек вважав, що це дає йому право говорити про дівчину самовпевнено і навіть цинічно. Едек у глибині душі цим обурювався, бо ставився до Басі з трепетною святобливістю, а проте не насмівлювався сперечатися зі старшим, бувалим товаришем.

— Знаєш, брат,— говорив Влодек,— якби я тільки захотів, вона б давно до мене прийшла. Але я не люблю возитися з жінками!

Едекові дуже не подобався цей приятелів тон, адже в кожній його фразі крилися неприємні недомовки. Що значить «прийшла»? Який зміст вкладав Влодек у слова «возитися з жінками»? І про яких жінок він говорив?

Едек радніше слухав балачки відверто цинічні, та вате ясні й недвозначні, які відкривали йому «тайнощі життя». Наприклад, Влодек пояснив другові, що краще, як у жінки широкі стегна. Тепер хлопець не пропускав на вулиці жодної жінки, навіть старої, щоб не глянути на її стегна. А стоячи в черзі, придивлявся до жіночих грудей.

Зрозуміло, цей його інтерес не міг не позначитись на навчанні. Едек щодалі менше цікавився математикою, російською мовою і навіть рисуванням. Інженера це доводило до розпачу, та, хоч як він допитувався, йому так і не пощастило добитись від сина ясної відповіді. Проте батько здогадувався, чому Едвард так збайдужів до навчання, і силкувався знову збудити в нього колишній смак до праці.

Іноді вечорами інженер виймав із шухляди спеціальний папір і робив начерки якихось фантастичних будівель, намагаючись зацікавити сина цими проектами. В той час багато говорилося про будівництво кіномістечка в Коморові. Інженер накидав приблизний план такого містечка по обидва боки річки Утрати, ві штучним озером. Едек начебто піймався на цей гачок, став стежити за батьковою роботою і навіть робив деякі зауваження.

— Ти міг би мені трохи допомогти. Нарисуй, наприклад, фронтон головного павільйону над озером. Ось тут дані...

— Але ж я не будівничий,— відповів Едек.— Не зумію.

— Чому ти вдома ніколи не малюєш? Хіба вам у школі нічого не задають?

— Всі завдання я виконав.

— Ну, а сосни перед нашим будинком? Ти ж обіцяв їх намалювати. Я б заправив малюнок у рамку й повісив на стіні. Тут якраз порожнє місце...

— Під час канікул намалюю,— нехотя пообіцяв хлопець.

— А коли почнуться канікули? — стурбовано запитав батько.

— За два тижні...

Одного вечора інженер покликав до себе Колдусю. Едек пішов у кіно і ще не вернувся.

— Колдусю,— сказав інженер,— завтра в нас середа?

— Середа.

— Ти поїдеш на базар у Гродзіско?

— Аякже, поїду. Масла треба купити.

— А ти розумієшся на голубах?

— На голубах? Та де там...

— Бачиш, я б хотів купити для Едека пару голубів.

— Для Едусика? — недовіжливо перепитала стара.— Та хіба ж він коло їх ходитиме?

— Він міг би їх примістити в закутку на горіщі, коло своєї кімнати.

— На горіщі? Я там завжди вішаю шкарпетки, як поперу...

— Ну, то повісиш деінде. Хіба це так важливо?

— А голуби — важливі?

— Я хочу, щоб Едек мав якесь діло. Незабаром канікули.

— А до табору він цей рік уже не поїде?

— Ні, Колдусю. Едек уже великий, росте.

— Я його завжди міряю в кухні. За останні півроку виріс аж на п'ять сантиметрів. Уже й вас переріс.

— Ну, це неважко,— всміхнувся інженер. Він був невисокий на зріст, і це його завжди гнітило.

— Йому пора вже ганятися за дівчатами, а не голубів ганяти,— зауважила Колдуса.

— Нащо ти кажеш мені такі речі! — розсердивсь інженер.

— Ну, а як же з тими голубами? Мій Юзьо колись держав голубів, то я вже якось розберу, котрий ліпший... Тільки ж вони тепера дорогі, голуб'ятники їм ціни не складуть. Правлять, як ва гиндиків. Та як дасте гроші, то куплю.

— А скільки вони можуть коштувати?

— Та я поторгуюсь. Дайте двадцять злотих.

— Не мало буде?

— Е, ще й зостанеться. На решту редиски куплю. Едек любить весняний салат.— Вона взяла в інженера банкноту.— І не журіться. У хлопця свій розум. Все одно його вдома не вдержип.

Інженер махнув рукою, і Колдуса, нечутно ступаючи у повстяних канцях, щезла. Інженер замислився.

Нелегко було йому вибитися в люди. Він був сином двірника. Всякого довелось зазнати, поки набув знань і майстерності. Не раз він переконувався, що панська ласка — до порога, і кінець кінцем навчився покладатись тільки на самого себе. Все життя болісно відчував свою самотність. І тепер, коли інженер бачив, якою підпорою були для його товаришів партія, профспілка, спільна праця, його брала заздрість... Не покладаючи рук працював він у проектній майстерні, але важко зживався з колективом, до того ж ніколи не пнувся наперед, а тримався в тіні і з-поміж співробітників вирізнявся хіба що незвичайною працьовитістю. Колеги ставились до нього добре, але близько з ним ніхто не зійшовся. Здись Карманський, з яким до війни інженер завжди разом розробляв проекти (ото був здібний, чортяка!), загинув під час окупації. Тепер інженер мав інших товаришів, але його стосунки з ними були чисто діловими, можна навіть сказати, офіційними.

«Як безглуздо так любити когось,— подумав інженер,— всього себе присвятити одній істоті, до того ж такій пересічній. Правда, це мій син. Кого ж мені й любити, як не його? Це єдине, що в мене лишилось...»

Всі його думки були зосереджені на синові. Більш ні про що інженер не міг говорити. На службі користався з кожної нагоди, щоб вимовити його ім'я, похвалитися ним:

— Мій син та мій син... Моєму синові цей проект не подобається... А мій син каже, що Марієнштат...

Співробітники знали цю його слабкість. Видатні будівничі Варшави створювали плани далекого майбутнього, сперечалися, нещадно громили один одного невідпорними аргументами. Вони окреслювали майбутні велетенські масштаби столиці соціалістичної держави, підраховували її потреби; з казковою швидкістю втілювали свої думки в будовах, які іноді випереджали думки, і, може, тому були не зовсім продумані. Сім'я для цих людей відходила на задній план. А інженер С. усім цим великим проблемам протиставив якогось хлопчика. При словах «мій син» колеги всміхались і багатозначно ззиралися. Інженер С. про це знав і намагався якнайрідше вимовляти синове ім'я, але це було над його сили. Інколи він навіть вдавався до вигадок — спокуса була надто велика, щоб встояти перед нею. Розгортаючи сніданок, який йому завжди давала з собою Колдуса, ніби між іншим, кидав: «О, син загорнув мені редиску! Хотів зробити сюрприз — знає, як я її люблю!» Ніхто на ці слова не звертав уваги. Понурий, замкнений, Едек не дуже-то дбав про батька. А про те, щоб наготувати йому на роботу сніданок, не могло бути й мови. Але інженерові хотілося, щоб колеги думали, ніби він оточений ніжним синівським піклуванням. У ті дні, коли Едек збирався йти в кіно чи в театр, батько, схилившись над креслярською дошкою або над яким-небудь планом, казав: «Сьогодні ми з си-

ном ідемо на виставу!» — і в голосі його бринів триумф. А закінчивши роботу, інженер поспішав на електричку і їхав до Коморова, щоб увесь довгий темний вечір прождати Едека.

Співробітники його не ходили в кіно з родиною, а може, й ходили, але вважали, що це така природна річ, про яку не варто й говорити. А інженер потроху втягався в цю гру і, хоч ніхто його не питався, переказував зміст кінокартини чи м'єси, яку нібито бачив учора зі своїм сином. Щоправда, зміст їх він знав тільки з дуже скупих розповідей Едека і його легко було зловити на неточності. Та кого могли цікавити безладні перекази порядного, але нудного літнього чоловіка? Колеги пускали його слова повз вуха. А інженер, який утримував сім'ю і давав Едекові невеличку суму на дрібні витрати, не мав за що бодай зрідка піти в кіно або в театр, щоб перевірити, чи правильні його розповіді. А втім, видовища не так-то й цікавили інженера, йому було доволі уяви. «Нам дуже сподобався вчора цей фільм», — казав він. Або ж зауважував: «Вчорашня вистава не справила на нас великого враження».

А Едек звичайно ходив усюди з Влодеком.

Другого дня Колдуся справді привезла з Гродзіска пару дуже гарних білих голубів. Поки що вона примістила їх у кухні, в клітці, де раніш жила канарка. Торік канарка здохла, бо її покалічив кіт, просунувши лапи між пруття. Два білих птахи сиділи в своїй новій оселі, злякані, настобурчені й трохи забруднені. Вони нічого не їли, навіть гороху, якого Колдуся, згнітивши серце, насипала їм на дно клітки.

Едек того вечора повернувся з Варшави пізно, далеко пізніше від інженера, стомлений і засмучений. Лише в Коморові хлопець довідався, що вони з Басею їхали одним поїздом, але в різних вагонах і тому не зустрілися. Це зіпсувало йому настрій.

На превеликий подив інженерові, син дуже зрадив голубам. Уся сім'я зібралася в кухні, де Едек звичайно вечеряв, коли запізнювався додому. Схилившись над кліткою, поставленою на стіл, хлопець з ніжністю дивився на пташок, губи його ворушились. Інженер пильно вдивлявся синові в обличчя. Бачив, як стомлений, похмурий вираз потроху зникав, неначе легкий вітрець пестливим дотиком знімав з нього прозорий серпанок смутку. Риси його стали по-дитячому м'якими — таким батько пам'ятав Едека, коли той, ще зовсім маленький, сидів на колінах у матері. Від цієї болочої згадки в інженера стислося серце. Тоді він не приділяв молодшому синові належної уваги. Едек з'явився на світ небажаний і нежданий. Стась, тоді найголовніша персона в сім'ї, його не любив, бо після народження Едека перестав бути одинаком. Інженер весь свій вільний час проводив з дочками, Крися й Марися завжди весело щебетали коло нього. Едек став «мамним мазунчиком». Батька він боявся, а інженер дивився на нього критичним оком. Тепер йому було жаль тих утрачених літ, адже він їх майже не пам'ятав. Не міг уявити собі Едека немовлям, крихітною, тендітною істотою, дуже шкодував за цим і гірко докоряв собі.

Едек неначе прочитав його думки. Несподівано повернувся до батька і промовив своїм понурим, безбарвним голосом:

— Мама так любила голубів.

Потім, відкривши клітку, по черзі брав голубів у руки, розтуляв їм дзьоби і запихав горошини. Голуби їх ковтали.

Інженер пішов до кабінету, щоб принести синові хліб і масло, які лишилися там на столі.

— Іж і ти,— сказав Едекові.

Але той саме вичитував Колдусі. Виявилось, що куховарка, не розуміючись на цій ділі, купила дві самички.

— Ну, як же так можна, Колдусю? — говорив Едек із щирим обуренням.— Що ж вони самі робитимуть?

— Може, до них який самець прилетить,— відказала Колдуся,— ти його й приловиш.

— Ти хочеш, щоб я крав голубів?

— Поїдеш у ту середу в Гродзіско й купиш собі самця,— втрутився батько.— Це буде добрим початком канікул.

— А вони цілий тиждень будуть постувати?

— Якось обійдуться.

— Треба купити двох самців,— сказав Едек, сідаючи до столу,— голуби повинні жити парами.

Клітку він накрив чистою шматиною і охоче, з апетитом заходився їсти. Інженер сидів поруч і курив, радіючи, що синове обличчя все ще по-дитячому ясне. Після вечері він похастував Едека сигаретою. Інженер знав, що син курить, але вони ніколи не говорили про це і юнак при батькові не насмлювався вийняти сигарету. Едек радісно всміхнувся, показавши всі зуби, і взяв одну «міцну» з батькового портсигара. Сірники були у нього в кишені.

Хлопець зробив першу затяжку, м'язи обличчя напружились, губи зморщились,— і риси його знов поїнялися смутком; очі звузились, погляд помандрував за димом кудись угору, губи, випустивши дим, стулилися з якоюсь гіркотою, а потім відкопилилися з зарозумілим і нахабним виразом, що так не пасував до цього ясного лиця.

«Я не пам'ятаю його маленьким, як він ссав материну грудь і засинав, тримаючи кулачки біля вух,— подумав інженер,— а тепер дивлюсь, як він курить першу «легальну» цигарку».

Колдуся розбуркотілася:

— Нащо ви даєте дитині цигарку? Він ще встигне. Хазяйка-небіжчиця ніколи б йому не дозволила курити, а ви все дозволяєте. Розбещуєте хлопця.

«Що це вони сьогодні Гелену згадують, наче змовились»,— подумав інженер, але нічого не сказав.

А Едек усміхнувся сумно і навіть ледь зневажливо.

Невидючим поглядом він стежив за струминкою диму.

— Колдуся досі мене за дитину має,— мовив спроквола,— а я вже не дитина.

— Для мене ти завжди будеш дитиною,— сварливо одказала Колдуся,— я тебе на руках носила, ти мені частенько на фартух бурив...

«А я не пам'ятаю, чи носив його на руках,— думав інженер.— Стася носив, це так. Але одного разу впустив — хвалити бога, на ліжку,— і відтоді вже не брав дітей на руки. І дівчаток не брав, і Едека... Він був такий маленький, тендітний...»

— Фе,— скривився Едек,— згадуєш казна-що.

Він рвучко підвівся, неначе хотів розбуркатися зо сну, підтяг штани і, вхопивши портфель з книжками, пішов нагору. Вибіг по сходах, перестрибуючи через дві приступки, і за хвилину з горішньої кімнати долинув його веселий, пронизливий свист.

Колдуся присіла до столу на Едекове місце й замислилась. Все в ній — згорблена постать, опущені руки, поморщене лице — виказувало втому.

— Що тобі, Колдусю? — ласкаво спитав інженер.— Стомилася?

— Еге,— зітхнула стара,— отаке-то наше життя.

В цю мить, гучно стукаючи підборами, Едек збіг зі сходів, розчачнув двері кухні і крикнув:

— Я йду до Басі, віднесу їй «Молоду гвардію», вона просила.— Захряснув двері, знов одчинив і просунув голову в кухню: — Розкажу їй про голубів. Ото зрадіє!

І знов грюкнули кухонні двері, а потім надвірні. Колдуся всміхнулася:

— Дітвак, та й годі.

Інженер нічого не відповів.

Едек не так хотів розповісти Басі про голубів, як обговорити з нею майбутню поїздку до Гродзиска по самців. А втім, він таки справді захопився голубами. Другого дня устав на годину раніше, ніж звичайно, і заходився майструвати на горищі. Зі старого ящика зробив для птахів хатку, певніше, тільки почав, бо плани «голубиноного будівництва» намітив дуже широкі: треба було зробити льоток, перед ним — затягнений сіткою балкончик, який замикався б на ніч, роздобути десь мисочки на воду і хоробки на корм. Одно слово, роботи було по саму зав'язку. Того дня Едек вернувся з Варшави раніш і відразу знов поліз на горище, щоб примістити там самотніх голубок. Другого ранку вони вже ніжно воркотали на балкончику під сіткою і поглядали в бік Басиноного дому. Голубник був влаштований так, щоб птахи завжди дивилися в той бік, а Едекові з горища теж було видно її квартиру. Майструючи, він крізь отвір пташиної хатки міг бачити, як за вікнами сусіднього будинку то тут, то там миготить силует дівчини. Помітивши її, він починав насвистувати голосніше й веселіше.

В середу вони справді вибралися до Гродзиска. Був кінець червня, напередодні скінчився навчальний рік. На серці в Едека було особливо легко — іспити пройшли успішно, без жодних заковик. Прокинувся він близько четвертої години; на світанні небо було ясне, зійшло сонце, але потім почало хмаритись. Зі своєї кімнати Едек не бачив Басиноного будинку й не знав, чи вона вже встала. О п'ятій він не втерпів і пішов до голубів. Опустив відкидні дверцята. Птахи почали походжати по них сюди-туди, киваючи маленькими гладенькими голівками й надимаючи вола. Іноді голубки зустрічалися на середині й байдужно відскакували в різні боки, даючи одна одній дорогу. Зі свого спостережного пункту Едек побачив, що у Басі ще всі сплять, — вікна були зачинені, білі фіранки запнуті. Шибки аж сяяли

під промінням вранішнього сонця. На жаль, сонце світило недовго.

Едек вернувся до себе і з тривогою поглядав на небо, що затяглося сірими хмарами, а певніше, суцільною сивою запоною. Даремно втішав він себе Колдусиною приказкою: «Вранішній дощ — дівочі сльози». Хмари ставали щодалі густішими, й нарешті заімжив дрібненький дощик. Під сірим низьким склепінням неба з'явилися зеленаві рухливі хмарки, і близько шостої години дощ уже добре припустив.

Проте о пів на сьому Едек, надівши плаща, вийшов з дому. Бася чекала його на порозі свого будинку з величезною старою парасолею в руках. Вона голосно сміялась.

— Забаглося нам голубів! — гукнула дівчина, ще не привітавшись.

— Печені голуби не летять самі до губи, — не зовсім до речі сказав Едек.

Вони швидко попростували до станції. Поїзди на Варшаву були переповнені. В тих, що їхали у протилежному напрямку, було вільніше. Але в Коморові разом з Едеком і Басею в електричку сіло багато жінок з кошиками та мішками — вони їхали за покупками на базар. У Новій Всі, а надто в Подкові їх насідало ще більше. Вони знали одна одну, віталися, перемовлялися, жартували з провідницями, говорили про ціни, домовлялися разом вертатись додому. За Подковою на кожній станції галасливе юрмище все збільшувалось, і в вагоні ставало чимдалі тісніше.

Бася й Едек стояли на передній площадці другого вагона, оточені щільною стіною веселих кумась. Обоє були знічені, звіяковілі й почували, що ця ніяковість немовби відгороджує їх од усіх. Уперше вони опинилися так близько одне від одного, в тіснєві їхні руки й тіла дотикалися. Едек, ненароком глянувши на Басю, просто перед собою побачив її темно-зелені з золотими

цяточками очі. Зблизька свіжі вуста дівчини видавалися ще звабливішими. Вони розтулились у несміливій усмішці.

Старий залізничник, що стояв у кутку, саркастично зауважив:

— І звідки їх стільки береться, цих бабів?

Товста тітка, яка щойно втиснулася у вагон з двома порожніми кошиками, півжартома присадила його.

— Які ми вам баби? — сказала голосно. — Ми ж вас дідами не звемо. — Потім, широко всміхаючись, обвела очима з'юрмлених пасажирів і, побачивши Басю, дала: — Тут і дівчата є, та ще й які хороші.

Едек глянув на жінку з вдячністю, а Бася зашарілася.

— Тямуца тітка, — шепнув хлопець своїй супутниці.

Бася хотіла махнути рукою, але не могла ворухнутись, так стисли її з усіх боків. Едек відчув ледь помітний рух її долоні і обхопив її пальці своїми. Дівчина спокійно, не дивлячись на нього, забрала руку. Едек зніяковів.

Дощ бив у вікна, залишаючи на них круглі сліди краплинок, струмочки води збігали по брудних шибках. Наприкінці подорожі трохи прояснилось.

Так добралися до Гродзиска. Поїзд зупинився, і жінки купами висипали з вагонів на розгрузлу вулицю. Понад колією тяглися довгі калюжі, через них треба було перескакувати. Звідусіль до базару з'їжджалися вози, довкола стояв крик, вереск. Погоничі, придержуючи коні, круто лаялись.

Едек зіскочив перший і подав Басі руку. Вони попростували тротуаром у натовпі жінок, що приїхали тим самим поїздом. Раз у раз доводилось обминати калюжі.

— Ти знаєш, де продають голубів? — спитала Бася.

— Авжеж! — кивнув Едек.

Голубиний базар містився в одному з провулків.

Перед ним торгували кролями. З розкладених на землі мішків виглядали шиншилові, сріблясті кролі; тварини щулилися під дощем і тулились одна до одної, збиваючись у волохаті клубки. У клітках сиділи пухнаті ангорські красені.

Зараз за продавцями кролів стояли голуб'ятники. Всі вони, незважаючи на різноманітність одягу і відмінність фаху, мали однаковий вираз обличчя. Здавалося, вони не реагували на те, що бачили перед собою, в очах у них неначе застиг відсвіт неба. А закляклість шиї — хвороба завзятих голуб'ятників — немовби свідчила про приховане бажання весь час зорити вгору, відірватися від буденщини, що їх оточувала.

В ту мить, коли наша пара наближалася до базару, один голуб вирвався й полетів. Всі враз позадирали голови і прикипіли очима до птаха, стежачи за його летом. Голуб сів на дах, і голови опустились.

У тісних клітках пінилось біле пір'я. Де-не-де можна було побачити чорного «негра» або прегарний ясно-коричневий екземпляр з райдужним пір'ячком на шиї. Птахи поводитись напрочуд спокійно і мирно, чого не можна було сказати за продавців.

— Ви що, з неба впали?! П'ятнадцять злотих за такого горобця?

— А ви подивіться, пане, візьміть його в руки, побачите, який він легкий.

Бася здивувалась:

— То голуб повинен бути легким?

— Мабуть,— сказав Едек, який теж уперше це почув.

— Пані, купіть голубку для вашого голуба! — закликав високий чоловік у потертій військовій формі.

Дамочка в мереживному шарфіку, що тримала в руках сивого голуба, ніяково всміхалася.

— Та що ти жінці голову морочити — у неї ж не самець, а самиця! — втрутився поважний старий столяр, який спостерігав цю сцену.

Дамочка, збентежено всміхаючись, позирала то на одного, то на другого. Видно, вона купувала голубів на заріз, але тут, у колі любителів, не наслідувалася в цьому признатись. Якби сказала, їй би не продали.

Едек і Бася, опинившись серед цього натовпу, трохи розгубилися. Хлопець не знав, як узятися до діла. Нарешті підійшов до молодого голуб'ятника, приблизно одного з ним віку. до якого зразу відчув довіру.

— Слухай, друже,— звернувся до нього,— мені потрібні два самці, тільки гарні.

— Тут усі гарні,— шкірячи зуби, сказав парубійко.— Поганих не продаємо! — додав глузливо.

Та чи то хлопець почув симпатію до покунця, чи то йому сподобалась Бася,— він раптом змінив тон і, штурхнувши Едека ліктем, прошепотів йому на вухо:

— Ходи за мною. Там у мене найкращі, для справжнього аматора.

Він вивів Едека й Басю з базарного стовпища і провадив на тісне подвір'я будинку, що стояв неподалік. Тут якийсь хлопчина стеріг кошики та клітки, прикриті брезентом.

— Олеку,— сказав йому парубійко,— дай-но двох класних для братухи.

Хлопчина мовчки нахилився і, просунувши руку між пруття, досить безцеремонно витяг із клітки двох настобурчених білих як сніг птахів.

— Оце товар! — мовив продавець, беручи в Олека голубів і передаючи їх Едекові.— Та держи, держи добре,— докинув він, побачивши, як невміло той узяв птахів,— щоб, бува, не випустив, це ж скарб.

Едек показав голубів Басі. Обоє схилилися над птахами, обережно пригладжуючи пальцями настобурчене пір'ячко. Чуб в Едека вибився з-під кашкета й торкнувся Басиної щоки. Вона відгорнула волосся рукою, очі їхні, відірвавшись од голубів, зустрілися.

Едек почервонів.

— Бачиш, які красені,— сказав він, знов переводячи погляд на птахів.— Мої голубки зрадіють.

Вони повернулись додому з повними руками голубів, бо Бася купила ще одну пару «від себе» і віддала їх під опіку Едека.

— Скільки в мене тепер буде роботи,— говорив хлопець по дорозі назад,— доведеться доглядати своїх голубів і твоїх... своїх дітей і твоїх.— Він засміявся.

А Бася враз споважніла:

— Добре, що вже канікули.

Попервах Едек багато возився з голубами, годував їх, пестив. Влодек дав йому ще одну пару. За кілька днів птахи обвикли й літали навколо будиночка, сідали на дах, а опівдні чути було їхнє ніжне туркотіння. Бася поїхала на два тижні — на першу половину липня — до тітки у Стриків. Едек спочатку вдавав, що його це не обходить, як і раніш, доглядав голубів, але потім покинув їх напризволяще. Колдуся йому нагадувала:

— А голуби?

Едек відмахувався.

— Не забувай про них. Голуби не тільки твої, а й Басині, і Влодеківі. Подохнуть з голоду.

— Не подохнуть,— казав Едек і знехотя ніс їм на горище хліб і зерно.

Після від'їзду Басі йому не хотілось нічого робити. Ці два тижні він жив якимось незвичним, сонним життям.

Незвичним ще й тому, що батько, зайнятий на будівництві Маршалковського житлового масиву, вертався додому дуже пізно, страшенно стомлений.

Погода весь цей час стояла сонячна, жарка. Едек з Влодеком цілі дні проводили коло глинищ, розташованих між Коморовом і Прушковом. Покупувшись трохи, годинами пеклися на сонці, лиш коли-не-коли ліниво перемовляючись кількома словами.

Коли інженер вертався ввечері додому, Колдуся з удаваною байдужістю доповідала:

— На нашого хлопця, либонь, сонливиці напали. Совається, як осіння муха.

— Ну, а голуби, голуби? — допитувався інженер.

— Які там голуби... Геть їх занедбав...

Едек з Влодеком не говорили про Басю. Лежачи рядком проти сонця, вони взагалі небагато розмовляли. Проте майже щоразу заходила річ про жінок. Сам Едек не заводив мови про те, що його найбільш цікавило, але вмів манівцями підвести Влодека до цієї теми. Зрештою, це було неважко, бо й Влодекові думки безнастанно обертались навколо дразливого предмета. А що, на відміну від Едека, старший його товариш не був сором'язливий, то й говорив про все напрямки.

— Нащо ти відпустив її до Стрикова? — спитав одного разу Влодек. — Я б їй нізащо не дозволив.

— Чому?

— Як чому? Тепер канікули, найзручніший час.

— Ти знов за своє.

— Ну а що ж? Чого ж ти хочеш від жінки?

Едек не відповів. Він не міг би сказати так упевнено, як Влодек, чого хоче від жінки.

— Треба нарешті вирішити, — по довгій паузі заговорив Влодек, — хочеш ти чи не хочеш. І, коли надумаєшся, діяти.

Вони знов трохи помовчали. Сонце пекло так, що шкіра в них пахла, наче присмалена.

— Я вже давно вирішив, — знов озвався Влодек, — що з жінками краще діла не мати. Нащо це мені? Ну, а ти?

Едек не наслідювався признатись Влодекові, що не знає, чи треба йому це вирішувати, і навіть не зовсім розуміє, щб той має на думці. Почував тільки, що за ті кілька днів, які минули після від'їзду Басі, скучив за нею так, як ще ніколи ні за ким не скучав. Ніщо його не цікавило, все остогидло, навіть голуби: нехай

собі дохнуть! В нього було лиш одне бажання — знов бачити Басю, її усмішку, руки, чи просто знати, що він може в першу-ліпшу хвилину зустріти її біля будинку, у вагоні електрички.

Едек сів, витяг з кишені плавок блакитний гребінець, який завжди мав напихваті, і почав розчісувати своє довге волосся, хоч воно й так було гладеньке і блищало як шовк.

Влодек, що лежав долілиць, притулившись щочкою до піску, кинув на нього сонний погляд.

— Ну що, надумався? — знову спитав він.

Едек знизав плечима:

— Звісно, я б хотів.

— Тоді не будь такою розтелепою, — Влодек враз пожвавішав, — слухай мене, старий. Доведеться мені за тобою приглянути, а то ти все прогавиш. Знаєш що?

— Ну що? — байдужно спитав Едек, не дивлячись на приятеля і знов несквапно опускаючись на пісок. — Набридли ці балачки, — додав похмуро.

— Ідьмо до неї у Стриків! — зненацька бовкнув Влодек.

— Навіщо? — спитав Едек. — Вона ж за тиждень вернеться.

— Вернеться? А якщо ні? Чого вона туди поїхала?

— До тітки в гості. Там у них, як у селі...

— На лоні природи це завжди легше, — переконано сказав Влодек. — Вип'ємо горілки...

— Не буду я поїти Басю горілкою, — обурився Едек, — нічогоісінько ти не розумієш.

— «Не розумієш», «не розумієш», — писклявим голосом передражнив Влодек. — Мужчина мужчину завжди зрозуміє.

— А може, й справді поїхати до Стрикова? Це далеко?

— За день обернемось. А може, на ніч залишать. Ну, їдемо?

— Як хочеш. Можна й поїхати.

Бася жила на околиці Стрикова, за млином і костьолом маріявітів, у напрямі Доброї і Лодзі. Тітка її була заміжжю за колишнім підручним мельника. Тітчин чоловік ще перед війною купив тут хату та ділянку землі, де посадив великий сад. У будинку було дві кімнати, розділені сіньми, в одній з них стояла плита. Побачивши нежданих гостей, Бася скорше розгубилась, аніж зраділа. Було ще рано, хлопці виїхали першим поїздом. Дівчина саме розпалювала вогонь, присівши перед плитою, і, тримаючи в руці тріски, відгортала пасма волосся, що спадали їй на очі.

— О,— мовила вона, не встаючи,— а ви звідки тут взялися?

— Гарно ж ти вітаєш гостей! — ображеним тоном проказав Влодек, хоч видно було, що така зустріч анітрохи його не збентежила.

Біля плити стояла огрядна літня жінка.

— Тьотю, це мої товариші,— сказала Бася, підводячись і перекладаючи тріски та сірники з правої руки в ліву.

— Ой, які ранні гості,— привітно мовила тітка Сабіна, хоч у голосі її чулося замішання.— Ну, сідайте, де хто може,— додала, привітавшись,— зараз буде молоко.

— У нас тут ціла хура всякого добра,— похвалився Влодек, сідаючи й кладучи перед собою на кухонний стіл туго напханий портфель.

— Це, напевно, Колдуся надавала на дорогу своєму пестунчикові,— всіхнула Бася.

— Не тільки Колдуся. Моя мати теж чогось варта,— озвався Влодек.

І почав викладати на стіл круто зварені яйця, помідори, свіжі огірки, булочки.

— Дивіться, панно Басю, оце сніданок!

Тітка Сабіна зраділа.

— От так гості! Не з порожніми руками завітали,—

сказала схвально.— Сніданок на славу. А що будете пити — чай чи молоко?

— Дайте їм молока, воно корисніше,— попросила Бася.

— Щоб, бува, не завадило після помідорів,— зауважила тітка Сабіна, але поставила перед хлопцями по великому кужлю молока.

Влодек моргнув до приятеля.

Едек сидів за столом, втупившись у свій кухоль, і не смів навіть звести очі на Басю. За весь час він не промовив ні слова. Йому було соромно за цей несподіваний приїзд. Хлопцеві здавалося, що і Бася, і навіть її тітка одразу догадались, навіщо Влодек привіз його сюди, і це його страшенно мучило. А Бася в домашнім оточенні була така мила, трималася так просто, по-товариському, що всі розмови з Влодеком видались йому не тільки дурними, а, відверто кажучи, навіть підлими.

Бася зразу помітила, що Едек мовчить, наче води в рот набрав, і на неї й не гляне. Вона тільки плечима здвигнула і завела розмову з Влодеком. Тітка Сабіна вважала, що цей показний, балакучий хлопець — головний гість, кавалер її небоги, і частувала його молоком, хлібом та ковбасою, яку дістала з білого буфета.

— Чоловік пішов до млина,— сказала вона й додала непевно: — Мабуть, скоро прийде.

Едекові було трохи прикро, що ніхто ним не цікавиться, і, хоч Влодек моргав йому, він сидів похнюпившись і через силу пив молоко. Звернувши нарешті увагу на його понуру міну, Бася спитала:

— А як же наші голуби?

— Та ніяк! — відповів Едек таким басовитим голосом, що тітка Сабіна вражено глянула на нього.

Бася чекала, чи не скаже він ще що-небудь про голубів. Але Едек мовчав. Потім витяг далеко вперед ноги, видобув з кишені штанів портсигар, узяв сигарету й закурив.

— Такий молодий, а вже курить,— зауважила тітка Сабіна.

— О, він давно курить,— пояснив за товариша Влодек.— Йому батько дозволив.

— Батько його розпещує,— докинула Бася,— бо він одинак.

— І зовсім я не одинак,— знов басом обізвався Едек,— в мене є брат. Стась...— додав, помовчавши.

— Брат? — зацікавився Влодек.— А я й не знав. Де ж він?

— У Катовицях, правда? — спитала Бася.

Едек не відповів.

Його мовчання почало непокоїти Влодека. Він уже не моргав йому, тільки будь-що намагався втягти Едека в розмову і, базікаючи без утаву, раз у раз звертався до друга: «Правда, Едеку? Ну, скажи! Еге ж, брат?» Та це не помагало, Едек усе мовчав, хоч їв усмак.

Іхню бесіду перервала Басина подруга, дуже кумедна, манірна дівчина, типова провінціалка. Вона прийшла під якимось приводом, але було ясно, що звістка про приїзд гостей миттю розійшлася серед сусідів і Анеля завітала лише для того, щоб побачити хлопців. На Едека вона теж не звернула ніякої уваги, зате їй явно сподобався говіркий і «дотепний» Влодек. Едек сидів як на жару. Нарешті Бася запропонувала прогулятися до Мощеніци.

— А що таке Мощеніца? — спитав Влодек.

— Річка наша,— відповіла Анельця.— Ходімо, день такий гарний.

— А річка гарна? — знову спитав Влодек.

Бася знизала плечима:

— Ет, просто струмок.

Хлопці вийшли перші і на хвилину лишилися самі. Дівчата затримались у кімнаті.

— Та не будь же лопухом! — сказав Влодек, штурхнувши Едека в бік.— Нащо було сюди їхати?

— Це ж ти мене намовив,— відповів, скривившись, Едек.— Я й сам не знаю, нащо приїхав.

Днина й справді була прегарна. По небу повільно лінули хмарки, повівав легкий вітерець.

— Ну й спека! Як у липні,— пожартував Влодек.

Хлопці були в самих сорочках, Едек у трикотажній смугастій тенісці, яку хтось прислав батькові з-за кордону, дівчата у світлих сукнях. Недавно викошені луки над Мощеніцею стелилися оксамитними зеленими килимами. За луками починалися переліски, а далі, до Скошевів, хвилями здіймалися пагорби, на яких де-не-де бовваніли купи каміння або силуети диких груш. Ще співали жайворонки. На далеких пагорбах половіли латки жита, жовтів люпин. Звідти доносився солодкий запах, запах молодості.

Влодек з Анельцею пішли вперед. Дівчина жартувала й кокетувала з ним, але раз у раз оглядалася на Басю, чи та за це не сердиться на неї. Едек лишився з Басею. Вона мовчки гризла травинку. Потім вони посідали край луки під сосонкою.

— Навіщо ти приїхав? — спитала раптом Бася.— Я ж через тиждень буду вдома.

— Так просто. Нудно мені було. Влодек намовив.

— І що це йому стрілило в голову? Завжди що-небудь вигадає. Ми ж з ним майже не знайомі.

— А ти, видно, в нього закохана,— не дивлячись на дівчину, басом випалив Едек.

— Я? Отакої! Хто тобі сказав?

— Сам щойно бачив.

— Тобі приверзлося.

— Так зраділа, ніби нареченого побачила. Пригощала його...

— А що ж я мала робити? Пригощала тим, що ви самі привезли...

— Тітка ковбасою його частувала.

— Не знала я, що ти такий дріб'язковий,— сказала

Бася й нахмурилась.— Якщо збираєшся й далі говорити зі мною таким тоном, краще б зовсім не приїздив.

Едек мовчки встав і рушив назад. Бася посиділа ще хвилинку, сердито дивлячись йому вслід. Потім кинулася доганяти.

— Едеку! Едеку! — гукнула.

Юнак зупинився.

— Чого тобі?

— Не роби дурниць. Що з тобою? Ну? — Вхопила його за руку й намагалася зазірнути в очі.— Покинь капризи! — посварилася пальцем.— Потім шкодувати-меш!

Едек засміявся.

— Ну, ходім,— сказала Бася.— Доженемо їх.

І вони пішли, невимушено гомонячи, як того дня, коли їздили до Гродзиска.

А Влодек тим часом просторікував, лежачи на узліссі:

— А я, панно Анелю, не визнаю ніяких організацій. Це мене зв'язує. Я люблю свободу. Ну, скажімо, у стосунках з жінками... Ви мене розумієте? Оті із ЗМП¹ втручаються у все чисто. А я хочу бути вільним. Люблю міняти жінок...

— І часто ви це робите? — цікавилась Анельця.

— Що? — не зрозумів Влодек.

— Ну, з отими жінками... часто ви їх міняєте?

— Це залежить від обставин,— ухильно відповів Влодек.

— А з Басею ви давно гуляєте?

— Я? З Басею? Це друг мій, Едек, закоханий у панну Басю...

— Справді? А не ви? — Анельця явно зраділа і приснулася трохи ближче до Влодека.— Ну, а Бася що?

— Звідки мені знати? Я її не питаю.

---

¹ Спілка польської молоді.

— Що вона в ньому знайшла? Такий молокосос.

— Атож. Едек ще хлопчак. Не вміє взятися до діла. Не те що я...

Тут Влодек спробував обняти й поцілувати Анельцю. Але дівчина вирвалася.

— Що ви робите, пане Влодеку! — скрикнула вона, хоч і без особливого обурення.

В цю хвилину підійшли Едек з Басею.

Отак, усі гуртом, і вернулися додому. Була саме обідня пора. Бася з тіткою Сабіною застелили скатеркою стіл у другій кімнаті, де стояли два ліжка з високо збитими перинами. Едек допоміг Басі повиймати з буфета тарілки та чарки. Прийшов додому й дядько. Волосся на лобі в нього злиплося, по обличчю котився піт. Він скаржився на спеку.

— Де це ти пропадав? — суворо спитала тітка Сабіна.

— У млині був, серденько, у млині, — відповів дядько непевним голосом.

— А з мельником куди ходив?

— Нікуди я не ходив, Сабінко, їй-бо, серденько, — виправдувався чоловік.

Влодек з Анельцею сиділи на лавочці під вікном і фліртували за всіма правилами. Тітка Сабіна принесла з кухні великий шмат смаженої свинини, поналивала вишнівки в кольорові чарки.

— Прошу до столу, — запросила, сідаючи перша. — Анельцю, сідай і ти з нами. Погуляли, то, мабуть, виголодались. У молодих апетит добрий.

— Як до чого, як до чого, стара, — пожартував дядько, вихилив чарку і втер губи.

По обіді Едек з Басею теж вийшли на подвір'я.

— Чого ти тут сидиш? — спитав Едек. — Тут так нецікаво...

Бася здивовано глянула на нього:

— Та ні ж бо! Дядько й тітка такі хороші. Мені в них дуже добре. І гарно тут.

— В Коморові краще,— категорично сказав Едек.

— Е, ні,— гаряче заперечила Бася,— адже це справжнє село...

Так зійшов час до вечора. Вони тинялись навколо хати, пили, їли, а смерком курною дорогою попрямували на станцію. Дівчата проводжали гостей.

— Приїздіть частіше,— казала Анельця на пероні, коли вони чекали поїзда з Лодзі.— У нас так нудно! Село, глушина! А ви з великого міста.

— Овва, велике місто — Коморів! — буркнув Едек.

Бася нічого йому не говорила. Тільки запевняла Влодека, що через тиждень вернеться.

— Перекажіть мамі, що я в ту неділю приїду!

— А ви? — звернувся Влодек до Анельці.

— Я приїду двадцять другого липня¹ на зліт передовиків праці.

— Чи ти ба! — засміявся Влодек.— І в чому ж це ви ведете перед?

Прийшов поїзд, зчинилася штовханина. Натовп пасажирів розділив хлопців, і вони опинилися в різних вагонах. Вечір був теплий, в повітрі стояла курава.

Коли приїхали у Варшаву і переходили на електричку, Влодек узяв Едека під руку.

— А знаєш, з Анельцею можна б закрутити романчик.

Едек своїм звичаєм мовчав.

— А ти що? Розводиш сентименти, як романтичні юнаки сто років тому. Сам не знаєш, чого хочеш.

— Атож,— помовчавши, озвався Едек,— сам не знаю, чого хочу!

— Лопух ти,— безапеляційно заявив Влодек.

Едек наморщив лоба, ніби обмірковуючи щось дуже важливе.

— А ти свиня,— сказав він, коли вже сідали в вагон електрички.

---

¹ Свято Відродження Польщі.

Влодек нібито не образився, сприйняв це як дружній жарт. Але сміявся довго і злісно. В Коморові друзі попрощалися холодно.

Тиждень після поїздки у Стриків, що лишався до повернення Басі, Едек провів якимось по-дурному. Власне, він і сам не зміг би сказати, що робив. Здебільшого спав або валявся одягнений на ліжку, удаючи, що читає. Обідати не ходив, хоч Колдуся його кликала. Нарешті стара сама піднялася нагору. Відсапуючись, присіла на ліжку.

— Що тобі? Нездужаєш? — спитала.

Едек щось невиразно муркнув.

— Мало тебе батько бив,— філософічно зауважила Колдуся.

Едек мовчки стусонув ногою в стіну.

— Не злостись, не злостись,— мовила куховарка, важко підводячись, і попрямувала до дверей,— від злості краса пропадає.

У дверях спинилась і, глянувши ще раз на хлопця, скрушно похитала головою. Едек одвернувся до стіни.

— Обідати будеш? — вже лагідніше спитала Колдуся.

Едек не відповів.

— Діло твоє,— знову суворим тоном сказала стара.— Не хочеш їсти — не їж, помирай з голоду. Про мене. Тільки батька твого шкода...

І вийшла, грюкнувши дверима.

Увечері Колдуся пішла до інженера. Той звів на неї стомлені очі. Він робив якісь складні розрахунки, і стара йому перебила.

— Що робити,— заговорила куховарка, опускаючись на стілець коло інженерового робочого столу, що водночас правив і за обідній,— ума не приберу. Так уже його сушить теє кохання... Сьогодні й не обідав.

— Що ти вигадуєш! — нетерпляче озвався інженер.— Едек ще хлопчик. Яке там кохання! Дитячі химери.

— От ви мені не вірите, а я правду кажу. Хіба ви самі в таких літах не кохали?

— Уяви собі, ні, не кохав.

— Ага, не кохали. Вже забулися.

— Може, й забув...

— А от я кохала одного... Як побачу, було, на вулиці, то аж затіпаюсь уся, наче мене лектрикою вдарить.

— А де зараз Едек?

— Не знаю. Кудись пішов. Щовечора десь тиняється. А ходить, ніби ноги в нього ватяні. Так ослаб.

— Що ж він удень робить?

— А нічого. Або лежить, або ходить. І весь час мовчить, а як обізветься, то гарикне, мов на собаку. Сам не свій хлопець.

— А коли Бася приїде?

— Либонь, у неділю. Їхня двірничка казала.

— Думаєш, він тоді переміниться?

— Та хто його знає. Несмілий він. Влодек казав Магдалені — отій, котра в них замітає,— що Едек ані словечка до Басі не промовив. Надувсь як сич і мовчав. Влодек мало кишки зо сміху не порвав.

— Нічого смішного тут нема.

— Звісно. Не знає, як до дівки приступити. Зовсім ще зелений, хлопчак. І все всередині, все в собі держить, а виказати не може... Ой горе мені з ним, та й годі!

— Мені теж не легко.

— Авжеж, авжеж. Біда з цими дітьми, залюбліві вони у вас.

Інженер поморщився:

— Ну, годі, Колдусю. Мені треба зробити на завтра важливий розрахунок. А коли ти будеш морочити мені голову всякими дурницями, я не встигну...

Колдуся встала.

— А чаю вам припести?

— Постав, будь ласка, чашку отут. Вночі вип'ю.

Стара почовгала в кухню й незабаром повернулася з чашкою чаю. Інженер за цей час так і не взявся до роботи. Сидів у кріслі, замислившись, приклавши до губів олівець. Між зсунутими бровами залягла скорботна зморшка. Він позирнув на стіну, де нещодавно знову з'явилися фотографії дочок.

— А голуби? — спитав Колдусю.

— Він до них і не заглядає,— відповіла куховарка.— Третій день сама годую.

В цю мить увійшов Едек. Черевики в нього були запарошені, в руках він тримав зім'ятий кашкет.

— Добрий вечір,— мовив ледве чутно і сів у крісло.

Не глянувши на хлопця, Колдуся демонстративно вийшла в кухню.

Інженер якийсь час мовчав; удаючи, ніби повернувся до своїх розрахунків, машинально пересував логарифмічну лінійку.

Потім підвів голову і глянув на сина:

— Чому ти не обідаєш?

— Не хочеться, нема апетиту. А взагалі я їм...

— Колдуся каже, що ти нічого не їси.

— Ох, ця Колдуся! Завжди в неї до мене якісь претензії.

— Їй дуже прикро. Вона сприймає це як особисту образу. Будь ласка, не роби в домі безладу.

— А хіба це безлад?

— Звичайно. Якщо ти вчасно не обідаєш...

— В тебе буржуазні передсуди,— сказав Едек і підвівся з крісла. Підійшовши до відчиненого навстіж вікна, він став вдивлятися в нічну пітьму.

— Не думаю, що обідати в певний час — це буржуазний передсуд.

— Залежно від того, що за цим криється...— з іронією сказав Едек, ляскаючи кашкетом по руді.

— Не збивай пилу. Де ти був?

— Так... гуляв. Ходив до старої цегельні.

— Сам?

— Сам. А з ким же?

— Ну, скажімо, з Влодеком.

— Влодек — паскудник.

— Відколи це мій син став таким вибагливим?

— Перестань, тату,— голос в Едека несподівано затремтів.

Інженер здивувався.

— Ти вечеряв? — спитав сина.

— Ні.

— Вип'єш чаю? Колдуся щойно налила мені.

— Добре,— сказав Едек і взяв чашку в руки.

— Може б, ти щось із'їв?

— Колдуся завжди приносить мені вечерю в кімнату...

— От бачиш, а ти завдаєш їй прикроців. Повір мені, в цьому немає ніякого сенсу.

— Я знаю,— Едек стояв по другий бік столу й дивився на батька промовистим поглядом,— знаю, що це не має сенсу. А який сенс має життя взагалі?

Інженер знизав плечима.

— Зрозуміло, в такому житті, як твоє, небагато сенсу. Воно цілком підпорядковане егоїстичному почуттю. Громадські справи тебе не обходять.

— Всі почуття егоїстичні,— сказав Едек і поставив на вікно непочату чашку.— Якщо вони правдиві,— додав за хвилину, ніби думаючи вже про щось інше.

Інженер зітхнув.

— Я тобі набрид, правда? — знов з легкою насмішкою спитав Едек.

— Ні,— відповів інженер,— але в мене сьогодні ще стільки роботи...

— Ну, тоді я зникаю,— вже веселішим голосом сказав Едек.— На добраніч!

— На добраніч! А коли ти намалюєш сосни? Ти ж обіцяв.

Едек спинився на дверях.

— Цими днями,— кинув недбало.

Чути було, як він зайшов у кухню, затупотів по сходах, і нарешті кроки його розляглися над головою в інженера. Відірвавшись од розрахунків, батько прислухався. Ось Едек скинув один черевик, гучно стукнувши ним, потім другий. Відтак тихо, у шкарпетках, підійшов до вікна, де стояв стіл, відсунув стілець.

— Їсть,— сказав сам собі інженер і всміхнувся.

Потім, відігнавши всі сторонні думки, знову взяв у руки логарифмічну лінійку та олівець.

В неділю Бася не приїхала. Едек до ночі никав коло станції. Батько й Колдуся давно вже спали, коли він вернувся додому,— дверей у таких випадках не замикали. Не роздягаючись, повалився на ліжку, але заснути не міг.

«Здурів,— сказав він собі.— Годі. Треба з цим кінчати».

І справді, другого ранку Едек встав уже в зовсім іншому настрої. Як звичайно, поснідав у кухні разом з Колдусею і заходився лагодити перегорілі запобіжники. Тільки повставляв нові дротинки, як за вікном пролунав крик:

— Угу! Угу!

— Який біс? — спитав Едек, не відходячи від лічильника.

— Не біс, не біс,— мовила стара, дивлячись на Едека із значливою усмішкою.— Сусідка приїхала.

Едек почервонів як рак, але не зрушив з місця.

— Сюди йде! — сказала Колдуся й гукнула у вікно: — Едек запобіжники лагодить. Не може вийти.

Бася увійшла в кухню.

— Чому ти вчора не приїхала? — спитав Едек, не кидаючи роботи і навіть не привітавшись.

— Дядько з тіткою затримали. Вчора в лісі під Добешковом гуляння було.

— В лісі?

— Еге, таке гуляння — чудо!

— І хлопці були?

— Так, багато. Студенти з Лодзі приїхали.

— Студенти. Дорослі, значить?

— Ясно, що не підлітки.

— А з Влодеком ти вже бачилась?

— Бачилась. До глиниць пішов. І ми підемо?

— Іди, коли тобі кортить.

— Боже, який ти незносний!

Нарешті Едек упорався з запобіжниками.

— Ну, привіт,— сказав, зіскакуючи з табуретки, і запропонував: — Ходім до мене.

Бася завагалась:

— Нагору?

— Атож. Що, не хочеш?

— Я ще не знаю вашої квартири. Спершу покажи, що у вас внизу.

— Теж мені квартира! Ну, внизу кухня, передпокій, татків кабінет... Ходім, я покажу тобі його проекти.

Вони ввійшли до кабінету. Крім нього, внизу була ще тільки Колдусина кімнатка.

— Бачиш, оце татові проекти,— жваво говорив Едек, показуючи Басі розвішані на стінах рисунки, усі в рамках і під склом.— Ось театр. Величезний, на три тисячі місць.

— Театр? — засміялась Бася.— Точнісінько як коробка для капелюхів, правда?

— Ти на цьому не розумієшся.

— Звичайно. А де його побудували? У Варшаві?

— Ні, це просто проект, татова фантазія. Тепер таких театрів не будують.

Бася спинилась біля вікна.

— А який краєвид звідси! Чудово придумано — зробити тут вікно. Я й не знала, що в Коморові є такі гарні місця. Яка краса — ці сосни...

— Я мушу їх намалювати,— згадав Едек свою обіцянку батькові,— треба буде колись узятися.

— А нашого будинку від вас не видно?

— Тільки з ванної і з голубника. Хочеш подивитись?

— Ні.

Едек підійшов до Басі. Дівчина все ще стояла біля вікна, дивлячись на сосни перед будинком, але, звичайно, відчула це. Едек став поруч. Серце в нього гунало, як молот.

— Едеку, не будь таким,— благально мовила Бася.

— Яким? — глухо спитав Едек.

— Ну, таким, як у Стрикові або зараз у кухні.

— Не розумію — яким? — перепитав хлопець.

— Сам знаєш. Чужим, холодним. Мовчиш весь час. Якби ти тільки знав, як я тоді тебе не люблю!

— А якби ти тільки знала, як я тоді тебе люблю, люблю...— ще глухішим голосом сказав Едек і, нахилившись, поцілував Басю в ший.

— Що ти робиш? — скрикнула дівчина, обертаючись до нього.

Едек простяг руки і обняв її.

— Любиш? — спитав.

— Авжеж.

І тоді Едек пригорнув її ще міцніше й поцілував у стулені губи.

Час до двадцять другого липня промайнув швидко. Тільки Едек помітив, що Бася старається не лишатися з ним сам на сам. На всі прогулянки вона неодмінно тягла Влодека, а потім і Анельцю, яка перед святом приїхала до Коморова, а вже звідти вирушила на зліт у Варшаву.

До Едека Бася більш ні разу не заходила, а викликала його з дому умовним криком: «Угу! Угу!»

В день відкриття Маршалковського житлового масиву Бася й Едек з самого ранку були у Варшаві. День ви-

пав ясний, сонячний, гарячий. Обоє вирішили не йти на демонстрацію зі своїми школами. Коли інженер запитав сина, чому він так зробив, той тільки плечима здвигнув. Але потім, вже після демонстрації, їм з Басею стало шкода, що вони не були разом з усіма.

Їх схвилював цей похід молоді — веселої, бадьорої, ясної.

— Поглянь, у них у всіх ясне волосся.

— Тільки надто довге, — басом озвався Едек.

І справді, вітер розмаяв довгі чуби юнаків, волосся стирчало, мов солома в стрісі.

— А в наших селах скоро вже не буде солом'яних стріх, — сказав Едек Басі, коли в неї вихопилося це порівняння.

Але потім, коли хвилі молоді залили широку білу площу Конституції і залунали слова присяги, Едек враз споважнів.

— Здорово, Басько! — сказав він, беручи дівчину під руку. — І ми з ними, правда ж?

— Перш за все ти повинен вступити в Спілку молоді, — заявила Бася. — Як можна бути таким аполітичним?

— Зате я статечний, — відказав Едек.

Продефілювали колони молоді, потім у ритмі танцю пройшли колективи художньої самодіяльності, за ними — прекрасні, як статуї, спортсмени з цілим лісом прапорів.

Демонстрація кінчилась. Бася з Едеком стояли посеред спустілої площі, тримаючись за руки. Було вже нерано. Вони раптом відчували голод.

Вже хотіли були рушати додому, коли це помітили на безлюдній площі маленького хлопчика, йому було років зо три. Він ішов сліпма вперед і гірко плакав. Личко в нього почервоніло, вуха палали, з очей котились великі прозорі краплі; малюк судорожно хлищав, то широко роззявляючи, то знов стуляючи рота.

Бася кинулась до хлопчика і, присівши навпочіпки, спинила його, а певніше, він сам наскочив на неї і відразу міцно обхопив за шию.

— Хочу до мами... до мами...— белькотів малюк.

Підійшов Едек і теж присів навпочіпки біля хлоп'ятка. Спробував розтулити його пальці, що стискали Басину шию.

— Що сталося? — спитав він.— Що тобі?

Малюк не переставав плакати.

— А де твоя мама? — запитала Бася.

— Не знаю...— сказав хлопчик і знов хлипнув.— Не знаю...

— Оце так,— засміявся Едек.— Що ми з ним робитимем?

Проте Бася не розгубилась.

— А як тебе звуть? — спитала вона.

Малюк несподівано замовк і вступив у Басю свої світлі, прозорі очі. Було видно, що він напружено думає.

— Дарек,— поважно сказав малий низьким голосом. «Р» він вимовляв дуже старанно, але воно все-таки було подібне до «л».

Потім він ще раз хлипнув, ніби збираючись знов заревти, але передумав. Прозорі краплі сліз, викотившись з очей, завмерли на розчервонілих щічках.

Він знов зосереджено подивився Басі у вічі, глянув на Едека, і на устах його майнула переможна усмішка.

— Дарек,— повторив хлопчик, і знов у нього замість «р» вийшло «л»,— Даріуш Криска.

Бася обняла хлоп'я.

— Дивіться, який молодець! — вигукнула, беручи його на руки.— Ну, коли ти знаєш своє ім'я, це вже півбідди.

Хтось порадив їм оголосити про дитину по радіо.

— Зустрінемося з його матір'ю під ліхтарем,— сказав Едек і побіг в апаратну.

Домовившись з диктором, хлопець поспішив назад до Басі. Здалеку побачив, як вона йшла через площу, ведучи за руку Дарека,— струнка, гордовита. Хлопчик смоктав льодяника, якого йому дав хтось із уболівальників, що спостерігали цю сцену.

— Дарек Криска чекає на свою маму...— солодким голосом оповістив диктор.

Едек мовчки підійшов і взяв хлопчика за другу руку. Так утрюх вони попрямували до центрального ліхтаря, де було призначено зустріч.

Бася розчулено глянула на Едека:

— Ти б хотів такого?

Юнак почервонів, потім усміхнувся і мовчки кивнув головою. Він нахилився до Дарека, стискаючи його маленький кулачок у своїй великій руці, і спитав турботливо:

— Що це за гидота у тебе в роті?

— Цукелок.— Малюк вивільнив свою руку з Едекової, вийняв з рота червоного льодяника і показав його юнакові.

Але до них уже бігла опатно вдягнена жінка, розхвилювана, з червоними плямами на обличчі. Вона буквально вихопила Дарека з рук Едека і Басі. За нею поспішав огрядний чоловік у сірому костюмі.

— Скільки разів я тобі казав... та ти ніколи мене не слухаєш...— докоряв він.

А мати звернула провину на Дарека.

— Як ти смів?.. Як ти смів?..— повторювала вона.

Бася та Едек так і не дочекалися подяки від щасливих батьків.

Ніколи ще Едек не був такий веселий, як в електричці з Варшави до Коморова. Його важко було впізнати — він сміявся, жартував, очі в нього блищали.

Коли Едек і Бася вийшли з поїзда, було вже досить пізно. Вони неквапно попрямували до своєї вулиці. Едек узяв Басю під руку.

— Знаєш, Басько,— сказав він,— признаюсь тобі: я сьогодні дуже щасливий.

Дівчина стиха засміялась:

— Чому саме сьогодні?

— Ну, бачиш, і демонстрація молоді мені сподобалась... і так якось легко на серці... і Дарек такий славний... і ти...

— Що я? — спитала Бася.

— Я тебе кохаю,— тихенько сказав Едек.

— Так? — непевно озвалась Бася.

— Ходім до нас чай пити. Батько й Колдуся нас чекають.

На них справді чекали, але, окрім батька й Колдусі, в кімнаті був ще хтось.

— О боже! — здивувався Едек.— Стась!

Із-за столу підвівся високий вродливий молодик. Його гладенько зачесане волосся блищало від брильянтину. З-під важких темних повік млосно дивились великі блакитні очі. Всі його рухи були якісь ліниві й zarazом манірні.

— Здоров, брате! — мовив він.

Всі посідали до столу.

— А ви зовсім не схожі,— сказала Бася, переводячи погляд з одного брата на другого.

— Нижня частина обличчя в них дуже подібна,— озвався інженер,— усмішка, зуби. А взагалі вони, справді, зовсім різні.

— А хто з нас кращий на вроду? — спитав Стась, повертаючись до Басі в профіль і скоса позираючи на неї.

Тільки батько всміхнувся на його слова.

Колдуся, що саме принесла Едеку та Басі розігрітий обід, теж почувала це запитання.

— Усі кажуть, що Стась красень,— встряла до розмови стара.— А для мене Едек куди гарніший.

І мимохідь поцілувала хлопця в голову.

Едек засміявся:

— Я тільки Колдусі подобаюсь. Доведеться мені на ній оженитись.

— Ет,— відмахнулася фартухом Колдуся,— тобі ще рано про женячку думати. От пан Стась — інша річ. Старий вже...— Вона засміялась і вийшла в кухню.

Бася їла з апетитом і жваво розповідала про всі події цього врочистого дня. Вона була така гарненька, що і Стась, і сам інженер мимоволі замиливалися нею. Едек їв мовчки. Де й поділася вся його весела жартливість. Він неприязно позирав на Стася, але той, здавалося, не помічав брата. Його світлі, облямовані темними віями очі звабно блищали. Стась говорив, ніби хизуючись своєю напрочуд виразною дикцією. Власне, цій дикції він завдячував свою артистичну кар'єру, бо голос його, хоч і добре поставлений, не відзначався ані силою, ані приємним тембром.

— Ви так чудово, з таким запалом розказуєте,— промовив він,— що мені схотілося побачити все це ще раз, вашими очима. І мати ваш ентузіазм.

— А вам хіба не сподобалось? — запитала Бася.

— Сподобалось, і навіть дуже. Але якби мені ще й ваш молодий запал.

— Ну, у вас його, мабуть, доволі. Ви ж артист!

— Який там артист! — засміявшись, грайливим тоном сказав Стась.

— У всякому разі, це твій хліб,— серйозно зауважив інженер.

Едек окинув брата непомітним, але пильним поглядом. На Стасеві був бездоганно пошитий темно-коричневий костюм, кремова сорочка і жовта фулярова краватка зі скромним голубим узором. Від нього пахло закордонним милом для гоління.

Стась, хоч і старався не показати цього, теж, видно, стежив за братом; він перехопив погляд Едека, яким той обвів його краватку.

— О, братусю,— сказав він якимось фальшивим тоном, так що це слово різонуло слух,— я ж привіз тобі подарунок. Держи! — Стась простяг руку до підвіконня й дістав із-за фіранки невеличкий пакуночок.— Просто з Парижа — моему колезі прислали,— додав він.

— Покажи, покажи! — заплескала в долоні Бася.

— Щиро дякую,— байдуже мовив Едек і розгорнув пакунок.

В ньому була зелена краватка з білим узором і така сама хусточка.

— Ах, яка краса! — вигукнула Бася.

Коли всі оглянули краватку і хусточку, Едек недбало поклав їх на столик під стіною. Подарунок йому не сподобався.

— А тепер випиймо,— сказав Стась і підняв чарку. Випив з ним тільки батько.

— Ну, Стасю, розкажи нам про себе. Ти так рідко пишеш,— промовив інженер, ставлячи чарку на стіл.— Женитись не думаєш?

Стась, усміхаючись, глянув на золотий перстень з сапфіром, що його носив на підмізинному пальці правої руки.

— А навіщо? Дружина — це зайві турботи...

— Ти волієш жити без турбот,— усміхнувся інженер.

Мастячи хліб маслом, Едек глянув на брата з осудом і зневагою.

— Чого ти на мене так дивишся? — запитав Стась, знов перехопивши його погляд.

— Я вважаю, що ти легковажний,— без усмішки сказав Едек.— А ти ж старший брат...

— Ох, Едеку, який-бо ти!..— прошепотіла Бася.

— Заспівай нам що-небудь! — попросив Стась інженер.

— Та щось не хочеться. І до того ж нема акомпанементу. А патефон у вас є?

— Є програвач,— кинув Едек.

— Ну, то я поставлю свої пластинки.

— Ти привіз їх?

— Так. Я хотів, щоб ти, тату, послухав, як я співаю.

— Я інколи чую по радіо.

— О, мене передають так рідко.

Стась підвівся. Він був стрункий, зграбний, високий — куди вищий від Едека. Мимохідь налив собі ще вишнівки й вишив. В його манері підіймати чарку було щось вульгарне.

Потім він поставив пластинку. Едек не встав із-за столу і не покинув їсти. Бася підійшла до програвача.

Пластинка зашурхотіла, зашипіла, і залунала ніжна мелодія. Її повів кларнет, йому вторував саксофон.

— Потанцюємо? — збернувся Стась до Басі.

Вона мовчки простягла руки.

Почулися слова пісні:

Коли мелодія моя, ля-ля-ля,
Тобі до ніг лягає, ля-ля-ля,
Чарівна усмішка твоя, ля-ля-ля,
Мені відповідає, ля-ля-ля...

Слова сипались, мов перла. Інженер усміхався. Колдуся знов зайшла в кімнату. Стась із Басею танцювали на малесенькому квадраті підлоги, не заставленому меблями. Стась занадто вихилявся, але танцював добре. Бася була в захваті.

Пластинка докрутилась до кінця, Стась зупинився і, усміхаючись, сказав:

— Чудно якось танцювати під власний спів.

— І тобі не соромно співати таку нісенітницю? — несподівано запитав Едек густим басом. У голосі його чулося роздратування.

— Едеку, що ти мелеш! — сплеснула руками Бася. — Таке гарне танго...

— Ну, а тепер в іншому дусі, — сказав Стась і поставив нову пластинку.

Загриміла бравурна музика.

...ось подивися:
знаєш Людвісю?..—

знов посипались перлинки безглузких слів.

Уже не питаючись, Стась підхопив Басю й закружляв з нею на одному місці.

— Пане Стасю,— боронилася вона,— в мене голова крутиться!

Нарешті вони спинилися, спинилась і пластинка.

Інженер та Колдуся теж веселились, дивлячись на них. Тільки Едек удавав, що нічого не бачить, і вминав одну скибку хліба за другою.

— Колдусю, принеси-но мені ще чаю,— попросив він, помітивши, з яким захватом поглядає на танцюристів стара куховарка.

— Може, й ти потанцюєш? — звернувся до Едека батько.

— Хіба що з Колдусею,— знизав плечима Едвард.

Бася підійшла ближче і через стіл простягла до нього руку.

— Едеку, не будь таким,— попросила.— Мені сьогодні так весело. Такий чудовий день.

Тим часом Стась поставив нову пластинку.

— Потанцюймо, Едеку,— сказала Бася.

— Ти ж бачиш — я їм,— буркнув він, не встаючи з місця.

І знов Стась пішов у танець з Басею.

Інженер моргнув до Едека, ніби кажучи: «Не хмурся, синку, не варто!» Але Едек удав, що цього не бачить.

Після танцю Стась, не випускаючи Басиних рук, сказав:

— Ні, тут нудно — лише одна пара. А на площі Конституції зараз танцюють тисячі людей...— І раптом вигукнув: — Панно Басю, їдьмо на площу Конституції!

Дівчина тільки засміялась, а Едек подивився на брата, як на шаленця.

— Пізно вже кудись вибиратися,— невдоволено мовив інженер, мигцем глянувши на Едека.— Ти й так ненадовго приїхав...

— Тату, завтра я цілий день буду з тобою. А сьогодні дай мені потанцювати. Ну, то як? Зараз пів на восьму, за три чверті години ми будемо у Варшаві... Години зо дві потанцюємо і на одинадцятку вернемось додому. Де мій капелюх?

Стась ухопив світлого пухнастого капелюха і, хвацько нап'явши на свою темноволосу голову, легким кроком, ніби танцюючи мазурку, пробіг через усю квартиру.

— Їдьмо, панно Басю, їдьмо! — гукав він уже з садка.

Бася, сміючись, майнула за ним. На порозі спинилася.

— Едеку, почекай мене, я скоро вернусь,— сказала вона.

— Полетіла,— мовив інженер і знизав плечима.

Едек нічого не сказав, тільки вперто відкрояв собі ще один шматок хліба.

Якийсь час батько й син сиділи мовчки. Потім інженер підвівся й погасив горішне світло. Кімнату тепер освітлювала тільки велика настільна лампа під узористим абажуром.

Інженер налив собі келих плодового вина і неквапно пив його, нишком поглядаючи на сина. Попоївши, Едек утер губи і звичним рухом випростав ногу, щоб дістати з кишені портсигар.

Інженер з усмішкою спостерігав, як син закурює. Едек це помітив.

— Тобі смішно,— мовив він.

— Ніяк не звикну до того, що ти куриш.— Інженер стримав усмішку і ледь примружив очі.

— Тобі ще багато до чого доведеться звикати,— похмуро озвався хлопець.

— Тільки не попереджай мене про неприємне,— знов засміявся інженер.— Прийде час — і так довідаюсь.

— Ти певен, що про все довідаєшся? — Едек стежив очима за димком сигарети.

— Не люблю, коли ти так говориш.— Інженер зни-
зав плечима.— Удаєш із себе якусь демонічну особу.

— Не демонічну, а розчаровану,— байдужно попра-
вив Едек.

— Ну, нехай розчаровану. Ти ж хлопець хороший і недурний, тобі ця поза не пасує.

— Звідки ти знаєш, що криється за цією «позою»?

— Ах, як важко догадатися! — з серцем сказав інже-
нер.— Можеш не сумніватись, я дуже добре знаю, щб
зараз у тебе на душі.

— Ну, що? — задириливо спитав Едек, зухвало дивля-
чись на батька.

— Будь ласка, Едварде, облиш цей тон,— холодно
сказав інженер.— Я ж не змушую тебе звірятися.

— Тобі, звичайно, здається, ніби я образився на Ста-
ніслава за те, що він потяг Басю у Варшаву. А мені
байдуже...

— Та, видно, не зовсім байдуже, бо досі ти ніколи
не називав його Станіславом...

— А як мені його називати? Стасюнчиком? Нехай
Колдуся так називає свого мазуна.

— І це теж неправда,— так само спокійно відказав
інженер.— Тобі добре відомо, що від самого народжен-
ня саме ти був Колдусиним улюбленцем. Ти роздрато-
ваний і тому несправедливий. Над усе в світі, синку,
слід уникати необдуманих висновків про людей.

— Щиро вдячний тобі за науку,— промовив Едек
тоном, яким ще ніколи не говорив з батьком.— Поста-
раюся додержуватись цього правила і не вважатиму, що
Стась — обмежений жевжик і що люди роблять дур-

ницю, коли платять великі гроші за його ідіотські пісеньки. Я не скажу,— бо, може, це необдуманий висновок,— що випускати такі пластинки в Народній Польщі — значить кидати гроші на вітер і що це просто шкідництво. Я не скажу, що це свинство — носити костюми з англійської матерії та французькі краватки і не присилати ані гроша батькові. А ти мушиш працювати і на себе, і на мене. Я не скажу,— тут голос у нього ледь затремтів,— що Стась і зараз повівсь як свиня: з'явився додому, вихопив у брата з-перед носа дівчину й повіз її у Варшаву, а брата не запросив з собою навіть для годиться... Нічого цього я не скажу, щоб мені не закинули, що мої висновки «необдумані».

Інженер, роззявивши рота й не зводячи з сина очей, з безмежним подивом вислухав цю тираду.

Нарешті Едек замовк і рішуче зім'яв недокурок у попільниці. Цей жест, в якому виявлялося все його розчарування і гіркота, видався інженерові дуже «дорослим».

— Я бачу, синку,— сказав, помовчавши, батько,— тобі таки боляче.

— Звичайно.

— Ревнуєш Басю до брата?

Едек не відповів. Його обличчя, ще хвилину тому схвильоване, розпалене, ставало чимдалі більш спокійним, холодним, замкненим. Воно неначе ховалося під маскою удаваної байдужості.

— Повір мені, синку,— заговорив інженер,— не варто. Жодна жінка в світі не варта того, щоб її ревнувати, якщо вона дає привід до ревнощів. Мені здається, любий, що останнім часом ти надаєш надто великої ваги своїм любовним переживанням. Розумієш, Едеку, світ тримається не на самій тільки любові до жінок.

Едек уважно слухав, дивлячись примруженими очима на лампу.

— Світ тримається не на самій тільки любові до жі-

нок. І це не найважливіше в житті. Мабуть, тобі це ясно. Візьми, наприклад, наше проектне бюро. Ну, що було б, якби ми, як оце ти, над усе ставили свої особисті переживання і тільки те й робили, що кохалися, розлучалися, ревнували?.. Та нам це й на думку не спадає. Чому? Та тому, що є справи куди важливіші, ніж кохання, в них сенс життя, ними ми й живемо...

— І ти ніколи нікого не кохав?

— Ні, чого ж,— зніяковів інженер,— кохав колись... от вашу матір...

— Е-е, маму,— розчаровано протяг Едек.

— Нічого не вдієш, така в мене вдача.

— Мені здається, що кохання — найважливіша річ у житті...

— Помиляєшся, синку. Не можна забувати і про інтереси народу, суспільства. Ти думав над тим, які завдання стоять перед тобою, молодим поляком, як багато ти повинен зробити для нашої вітчизни? А ти замикаєшся в своїх особистих егоїстичних переживаннях!

Інженер замовк, відчувши, що слова його звучать не досить переконливо.

Едек знову закурив.

— Не забагато, синку? — спитав інженер.

— Задля такої розмови можна,— засміявся Едек, і обличчя його знов розхмарилось.— Ми ж іще ніколи так не говорили.

— Атож, і я хочу, щоб ти мене зрозумів.

— Ні, ні, я розумію.— Едек устав і заходив по кімнаті.— Все розумію. Я й сам не раз питав себе: може, кохання — це прояв егоїзму, індивідуалізму? Адже воно відгороджує нас від суспільства. Я пам'ятаю, як від'їздила Марися... Заради коханого вона зреклася всього — тебе, родини, домівки. Оході я й зрозумів...

Він ще кілька разів пройшовся по кімнаті, потім сів у темному кутку.

— Що саме? — спитав батько.

— Я зрозумів, що мені доведеться відмовитись від цього. Я не хочу бути відступником. Що ж, тепер є причина порвати з Басею. Ця любов мені страшенно заважала. Любов взагалі страшенно заважає в житті, правда, тату?

— Ні, не завжди,— всміхнувся інженер,— іноді вона дуже помагає. Не треба бути доктринером, не можна зрікатися свого щастя.

— Але ж для мене ця любов — нещастя, вона прийшла так несподівано.

— Так, кохання часом приносить нещастя,— задуmano мовив інженер, дивлячись у вікно.

— От візьми Марисю і Кристину,— сказав Едек, ніби через силу вимовляючи імена сестер — досі він не наважувався назвати їх при батькові.— Яким нещастям було для них кохання!

— Так, це правда,— ствердив інженер і похнюпився. Та зараз же знову підвів голову і глянув на Едека. В півтемряві він бачив тільки голі синові руки.— Ти повинен од неї відкинутись,— мовив стиха.

— Я вже відкинувся,— зітхнув хлопець,— тільки тяжко мені.

Вони помовчали. Було чути, як нетля б'ється крильцями об блакитний абажур. Едек підвівся.

— Ну, на добраніч, тату,— сказав він, підходячи до батька і торкаючись губами його чола,— спасибі тобі.

Інженер нічого не відповів, тільки обійняв сина за плечі. Він ще довго сидів за столом, втупившись в одну точку. Ось нагорі почувся синові кроки. Інженер чекав, що зараз стукнуть об підлогу скинуті черевики. Але від дверей Едек пішов просто до ліжка,— батько це ясно чув,— і в його кімнаті запала тиша. Інженер ще трохи посидів, прислухаючись, а тоді й собі став лаштуватися до сна. Відкрив тахту й дістав постіль.

Потім виніс у кухню брудний посуд. Колдусі там не було, вона вже спала у своїй кімнатці.

Інженер вернувся до себе і знову став прислухатись. У Едека, як і раніш, було тихо. Батько занепокоївся.

Знову вийшов у кухню і тихенько прокрався по сходах нагору. Біля дверей синовій кімнати на мить спинився. Він ніколи сюди не заходив.

Потім, не постукавши, відчинив двері. Кімнату освітлювала поставлена біля ліжка тьмяна нічна лампочка. Вікна мансарди відсвічували синявою літньої ночі, було душно. Едек одягнений лежав на ліжку, уткнувшись головою в подушки.

Інженер швидко підійшов до сина.

— Що тобі? — спитав з тривогою.

— Іди собі, тату, — здушеним від ридань голосом озвався Едек. — Мені соромно. Іди!

Інженер сів на краєчок ліжка і поклав долоню синові на плече, що здригалося від плачу.

— Заспокойся, Едеку, — сказав тихенько. — Чи варто?

І параз серце йому пройняли пекучий жаль, ревності і безмірна любов, за яку вже годі ждати віддяки.

«Через мене він ніколи так не плакатиме, — подумав батько, — а я?»

Схилився над сином і припав до нього плечем. Вже багато років інженер так не обіймав сина, і тепер це велике, мускулясте тіло видалось йому зовсім чужим. Він одчув неприсмний запах чоловічого поту. Йому було навіть дивно, що це його дитина, той самий маленький Едек, яким він так мало цікавився в ті роки, коли вся його любов була віддана перворідневі Стасю та чарівним, ніжним, мов квітки, Кристині й Марисі. Цей дорослий чоловік, що так ревно плакав, викликав у нього легке роздратування; він спробував перебороти це почуття. Йому було дуже боляче за сина, але так само він співчував би і всякому іншому охопленому розпачем юнакові. Куди більше йому було жаль зараз

самого себе. Він раптом почувся зовсім самотнім. Болюча пуста була вдома, у Коморові, в Варшаві.

«Ні, ні,— сказав він собі не зовсім упевнено,— у Варшаві в мене колеги. Разом працюємо...» Але пригадав їхні іронічні погляди і труснув головою.

Едек подумав, що батько шепоче щось до нього. Юнак ще хлипав, уткнувшись у подушку.

— Я знаю, знаю,— обізвався він.

Інженер ніби збудився з задуми. Погладив сина по спині і сказав:

— Годі! Вона не варта твоїх сліз.

Едвард підвів голову з подушки. Обличчя в нього було червоне, бганки пошивки відбилися на щоці, наче татуювання. Він витер носа хусточкою, яку тримав у руці.

— Знаю, що не варта.— Він ще кілька разів хлипнув, точнісінько як Дарек.— А я думав, що варта.

Інженер знизав плечима:

— Ну, спи. Роздягни тебе?

— Ну що ти, тату!

— Рюмсаєш, як маленький, от я й подумав, що з тобою треба, мов з дитиною...

— Ото ще,— знову хлипнув Едек.

А проте дав скинути з себе черевики.

— Забрудниш чисте простирано, Колдуся розсердиться.

Ще дужче запахло потом. Батько устав з ліжка й підійшов до дверей.

— Роздягайся і спи,— сказав він.— На добраніч.

І зійшов до себе, мимохідь погасивши світло. На тахті було вже постелено, він швидко роздягся й ліг. Та інженер чув, що сьогодні засне не скоро. Ніколи ще власні діти не здавались йому такими чужими. «У них своє життя, своя доля,— думав він,— вони самі її собі обирають і мають на це право, а я для них уже нічого не значу. Нічогісінько...»

Він згадав Стася, його зухвалий погляд з-під світлого капелюха, його танці з Басею. Чужа, неприємна людина. А Едек?

Інженер втопив очі у синій проріз відчиненого вікна. Коли це на підвіконня з шелестом опустився якийсь птах. То був білий голуб.

«Він навіть не замкнув голубів на ніч»,— подумав інженер.

Вибило одинадцятку.

Несподівано біля вікна зашурхотіла ринь під чиймись ногами. Рипнула хвіртка, хтось обійшов навкруг будинку. Інженер завмер.

Кроки спинилися проти мансарди.

— Угу! Угу! — долинув тихий, ледь чутний поклик.

Хвилина тиші, потім легкий стук: хтось кинув камінцем у вікно до Едека. І знов:

— Угу! Угу!

Над головою в інженера почулися тихі кроки — Едек підійшов до вікна й пошепки спитав:

— Басю, це ти?

— Я.

Голоси замовкли. Інженер лежав, боячись поворухнутись. Чув, як нагорі відчинилися двері, як босі ноги тихо ступали по сходах. Рипнули двері з кухні, і хтось піднявся в мансарду. Цього разу Едек був не сам.

Двері нагорі відчинились і зачинились, відтак усе стихло. І раптом знов швидкий тупіт від ліжка до дверей, тихий скрегіт двічі повернутого ключа і такі ж швидкі кроки назад до ліжка.

Потім настала тиша.

Інженер дуже довго не міг заснути. Та нарешті і його зморив сон, чорний, камінний.

Щоб не спізнитися на роботу, треба було встати о шостій. День знову випав погожий, небо сяяло блакиттю. Інженер одягся через силу.

Сонце сходило вже пізніше, і цієї ранньої пори

у ванній було напівтемно. Щоб поголитись, довелося поставити дзеркало на підвіконня. З вікна ванної було добре видно сусідній будинок. Голячись, інженер зиркнув у той бік і за шибкою вікна навпроти побачив голову Басі. Сонце яскраво освітлювало стіну будинку, вікно й лице дівчини. Вона теж помітила інженера й дивилась на нього серйозно, без усмішки. Так вони стояли одне проти одного хвилину чи дві. Сумніву не було: в погляді дівчини світився тріумф. Навіть щось схоже на зневагу промайнуло в її великих очах.

Ця хвилинка здалася йому вічністю. Він почував себе розчавленим, глибоко приниженим, але не смів одвести очей. Зненацька із-за будинку навпроти вилетів табунець голубів. Вони знялися над червоним дахом, немов клаптики білого паперу, підкинуті вгору невидимою рукою. Це було схоже на картину — лице Басі на тлі осяяної сонцем стіни, а навколо сніжно-білі голуби. Інженер через силу всміхнувся й відвів очі. Бася відповіла усмішкою і відійшла од вікна.

Коли інженер сидів коло столу й похмура Колдуся подала сніданок, він з подивом почув, як син збігає по сходах.

— Доброго ранку! — весело сказав Едек.

Інженер з болем дививсь на ледь помітні голубуваті тіні під очима в хлопця. Таких він ще ні разу в нього не бачив. Іноді врапці під очима в Едека бували великі темні синці. Інженер знав, що це значить. Але ці ніжно-голубі прозорі тіні з'явилися вперше. І вираз обличчя в сина враз змінився.

— Чого це ти так рано сховився? — запитав батько. — Я думав, що після вчорашнього вечора поспиш довше.

— Е, так можна проспати всі канікули, — відказав Едек і, не питаючись, налив собі чаю з батькового чайника. — А знаєш, тату, — додав, беручись до їжі, — ця свиня Стась зустрів на Маршалковській якихось своїх

знайомих і пішов з ними вечеряти в ресторан, а Басю перед тим посадив в електричку і сказав «до пробачення».

— Гарно, що й казати,— покрутив головою інженер.— А ти вже бачився з Басею?

Едек почервонів.

— Ще вчора ввечері. Вона прийшла попросити в мене пробачення.

Інженер більш ні про що не розпитував.

— Вчора ти не замкнув голубів. Літають з ранку.

— Атож, льоток як слід не закривається. Зараз буду лагодити. А то голуби відіб'ються від дому, і все піде нанівець.

Інженер слухав, щодалі більше дивуючись. Але йому вже пора було їхати.

— Слухай, тату,— попросив Едек,— дай мені аркуш чи два паперу для малювання. Або краще залиш ключа від шухляди з папером. Треба нарешті намалювати ці сосни!

— Ти вже стільки разів збирався,— з сумнівом сказав інженер.

— Так. Але тепер уже це зроблю — я пообіцяв Басі.

Інженер простяг руку по свій портфель, що лежав біля сина. Едек подав портфель батькові і глянув йому в вічі.

— Чого ти сьогодні такий? — спитав він.

— А яким мені бути? — здвигнув плечима інженер. Едек обійняв його за плечі.

— Не думай про вчорашнє. Я був дурний. Зараз упо-раю голубів,— додав, ніби втішаючи батька,— а потім візьмуся до малювання. І взагалі, життя прекрасне. Правда, тату?

Інженерові щось кольнуло в грудях зліва, і він невпевнено відповів:

— Правда, синку!

Ярослав Івашкевич

НОВЕЛЛЫ

(На українском язике)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *В. Г. Стругинський*
Художник *І. В. Коптілоє*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор
О. І. Дольницька
Коректор *С. І. Шевцова*

Виготовлено на Книжковій фабриці «Жовтень» республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», Київ, вул. Артема, 23а.

Здано на виробництво 21/VI 1973 р.
Підписано до друку 14/IX 1973 р.
Папір № 1. Формат 70×90^{1/32}. Фізичн. друк. арк. 10,5. Умовн. друк. арк. 12,285. Обліково-видавн. арк. 14,584. Ціна 89 коп. Зам. 132.
Тираж 30 000.

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

Готуються до друку та виходять у світ:

СЕРІЯ «ДРУЖБА»

- Брошкевич Є.* Довго і щасливо. Роман.
(З польської).
- Гідаш А.* Пан Фіцек. Роман.
(З угорської).
- Томанова М.* Срібна рівнина. Роман.
(З чеської).

СЕРІЯ «ВЕРШИНИ СВІТОВОГО ПИСЬМЕНСТВА»

- Конопніцька М.* Пан Бальцер у Бразилії. Поема.
Новели.
(З польської).
- Хемінгуей Е.* Прощавай, зброє. Роман.
Старий і море. Повість.
Оповідання.
(З англійської).

СЕРІЯ «ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА»

- Лао Ше* «Серп місяця» та інші новели.
(З китайської).
- Моравія А.* Римські оповідання.
(З італійської).

ОКРЕМІ ВИДАННЯ

- Зейдан Д.* Сини Харуна ар-Рашіда.
Єгиптянка Армануса. Романи.
(З арабської).
- Нараян Р.* Гід. Продавець солодошів.
Романи.
(З англійської).
- Ребряну Л.* Йон. Роман.
(З румунської).
- Рамус Г.* Каєте. Знівечене життя.
Романи.
(З португальської).

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

Якщо Ви хочете своєчасно придбати зазначені книжки, подавайте до місцевих книгарень чи до столичного магазину «Книга — поштою» (252117, Київ-117, вул. Попудренка, 26/Д) попередні замовлення.

